Янка Брыль

СЁННЯ І ПАМЯЦЬ

Апавяданні, мініяцюры, эсэ

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1985

Свежасць

Ранняя ціхая раніца. Ідылія такая, што і сабакі гаўкаць лянуюцца. Толькі птушкі нястомныя,— шчабечуць, цёхкаюць, каркаюць, кукарэкаюць зрэдку.

З-за Нёмана, з лугавога бязмежжа з пушчай на даляглядзе,— жораў!.. Ён так хвалюючы салірававаў адтуль і ўчора.

Зязюлі кукуюць не аднолькава. Адна, бліжэйшая,— неяк ці то зусім па-старэчы, ці то прастуджана. Колькі трэба ўпэўненасці ў сваім абавязку, колькі ўпартасці, каб так бясконца паўтараць — адно і тое ж «элегічнае куку»?..

Салавей — з лазняку пад абрывам. У гэтага натхненне, радасць вечна новая, хоць і спявае ён, здаецца, тое самае.

*

Два дні парыла, і вось па поўдні збіраецца на добры дождж, навальніцу. Хмара насунулася з поўначы, зацягнула ўвесь захад, загнуўшыся і на поўдзень. Другая, цямнейшая, ідзе з паўночнага ўсходу, з-за Нёмана, ад пушчы. Даўно нячуты, цудоўны канцэрт — рознай сілы, працягласці і тэмбру перакаты грому. Зноў, і зноў, і зноў...

Верхавіны бяроз, старой вярбы і ліпы, якія перада мною, то аціхаюць, то варушацца ад лёгкіх і мацнейшых подыхаў навальнічнага набліжэння. Пакуль было зусім ціха, над бульбай, памідорамі ды кветкамі бела мігцелі капусныя матылі. А дыхнула мацней — і з дрэў, зялёных у поўнай сіле, процьмаю матылёў пасыпалася слабейшая, заўчасна пажаўцелая лістота.

Высока залунаў, закружыўся каршун, якому, мусіць, не толькі таксама лягчэй пасля парнасці, але ж і цікава, вольна-прывольна пад цёмнай грукатлівай свежасцю.

*

Учора над лясной дарогай, богведама з якое вышыні, з бярозы апусціўшыся, вісеў пузаты, як арэх, павук.

А сёння, калі я хацеў прайсці ўздоўж Нёмана цераз густы, высокі вербалознік, па ледзь прыкметнай сцежцы, прабіўся да гразкага раўка і мусіў вярнуцца з зялёнай гушчэчы назад,— неба прыемна адкрылася нада мною і ўзнагародзіла нечаканым. Нізка праляцелі два жоравы — магутныя шаракі. Адзін нават курлыкнуў, а я ўдагон ім чамусьці ўспомніў радасна, што па-армянску жораў — *крунк*.

Хораша пахла пакошай.

*

Знаёмая сцяжына лесам, каля ячменю, цукровых буракоў, свежай пожні пасля знятай сумесі-зялёнкі. А потым — вялікае поле чыстага, добрага жыта. Маладзенькі, густы сасоннік каля жыта і — валуны. Сасоннік старэйшы, таксама густы, стрункі «каранданшік», і раздвоеная, багатая бяроза ў самым росквіце.

Пастаяў каля жыта, «папаіўшы вочы яго выглядам», і мноства яго, вялікі чысты абшар выклікаў жаданне ўбачыць гэта зверху, у невысокім, ціхім палёце.

*

Дзень будзе сонечны,— з ранняга ранку паказвае.

На ячным полі ўчора дацямна працавалі два камбайны. Не кончылі, заначавалі тут, маўчаць чырвоныя аграмадзіны. На нізенькай, чыстай пожні рады-палосы вымалачанай саломы.

Воддаль ад маёй сцежкі пахаджаюць два буслы. Добра яны глядзяцца па фоне пожні і пілавата-зубчастай сцяны ельніку за прылясной дарогай. Аж пастаяць захацелася.

Трэці бусел сеў вунь на слупе электралініі, а на далейшы слуп усцерабілася варона. «Табе можна, а мне што — не?» Я набліжаўся да іх па аголенай камбайнам сцежцы, на якой ужо не будзе ўранні росна вышэй халяў. Бусел непалахліва, на ўсякі выпадак, спаважна зляцеў, спланіраваў на пазалочанае сонцам, ад радоў паласатае ячнішча, туды, дзе тыя два. Варона, як па сігналу, заматлашыла чорнымі ў іншы бок.

Густы туман над ракою пранізваюць промні нізкага сонца. Каля хаты — высокае, каласістае жыта. Сваё, на сотках, пад серп. Над хатай, знакам утульнасці, павольны дым. А пад жытам, па правадах, немітуслівыя жнівеньскія ластаўкі. Чысцяць перайка, перачырыкваюцца, так сабе ціхенька сядзяць, белымі воллейкамі на ўсход.

1983

Сумленніца

Новая хата, у якой мы часова жывём, чыстая і абстаўлена, як і ў многіх у гэтым пасёлку, «па-гарадскому»: з сервантам, канапай, тэлевізарам. На вялікіх вокнах — крухмальная пругкасць і снегавая бель гардзінаў, за якімі высока чырванеюць вяргіні, а далей відаць зялёнае — грады, яблыні, лес.

Туды, па чабор, пайшлі мае жанчыны, жонка з малою ўнучкай. А я сяджу, нарэшце, за сталом. Як быццам пішацца, нешта жывое пачаў... І не пачуў, як хтосьці за сцяною ўвайшоў, двойчы лёгка рыпнуўшы дзвярыма, з двара на ганак, а з ганка ў кухню. Пачуў я ўжо толькі голас адтуль, жаночы:

— Ёсць тут хто ці нікога няма?

З прыкрасцю адарваўшыся ад работы, выходжу насустрач. Незнаёмая цётка, хутчэй бабуля, з кошыкам яек. Вітаемся.

— Ваша хадзяйка да мяне, на мой хутар, заходзіла. Заплаціла за чатыры дзесяткі, а толькі два ўзяла, бо якраз не было. Курачкі зноў наняслі, а яна не ідзе колькі дзён. Дык я во свежанькіх, яшчэ два дзесяткі.

Па цётцы відаць, што ёй не толькі трэба доўг аддаць, але ж і пагаварыць — і ёсць пра што, і хочацца. І праўда, не паспеў я запрасіць яе прысесці на белай табурэтцы каля кухоннага стала, накрытага вясёленькай цыратай, як цётка прысела сама і мне сказала, нібы гаспадыня:

— Сядзь, мой родны, ды паслухайце мяне.

Адразу так — і на «ты», і на «вы».

— Цяпер яно во як — вы чулі, відаць,— калі ў каго па фронце нехта загінуў, дык да пенсіі пяць рублёў дадаюць. Я са сваім жыла за польскім часам тры гады нявенчаная. Тыя разы казалі пра мяне: «Вунь пайшла сумленніца». Мы з Іванам нейкія трохі сваякі былі, ужо далёкія, можна было павянчаць. А поп то вянчае, то не вянчае. Мы з дзедам жылі Іванавым, такі ўжо стары, што хоць запалкі ад яго хавай. Павязем таго дзеда да бацюшкі, а дзед усё лічыць і далічыцца не можа, трэцяя мы стрэча ці другая. І ўжо толькі тады... Не, перад гэтым яшчэ, як Саветы прыйшлі першы раз, улетку мы павянчаліся.

Гаворыць цётка — як сабе самой, пра сёе-тое трэба здагадвацца. І я, тутэйшы, здагадваюся. «Прыйшлі першы раз» — гэта верасень трыццаць дзевятага, другі раз — ліпень сорак чацвёртага, другое вызваленне.

Значыцца, павянчаліся.

— Дык на табе,— вядзе цётка далей, як загадзя падрыхтаваўшыся да гутаркі са мной,— цяпер тое кнігі царкоўнае ў загсе няма! Няма во, не знайшлі. Майго забілі не там, дзе па той Берлін ішлі, а збоку. Ён са шваграм Яўхімам быў, кулямётчыкі. Швагра над вечар ранілі, сем месяцаў у госпіталі праляжаў. А мой яшчэ зранку крыкнуў яму: «Я ўжо гатоў!..» А звяшчэння я ніякага, мой родны, не палучыла. Сяджу ў таго ваянкома. Маёр такі. Харошы, відаць, чалавек. Колькі ж гэта во, кажу, пасля вайны ўжо? Трыццаць пяць гадоў, кажа ён. А божачка, кажу, я за гэты час зарабіла сабе пенсію, дваццаць восем рублёў, а ён колькі там зарабіў, мой Іван? Пяць рублёў мне прыслаў. Дый тыя я, тую дабаўку, пакуль палучаць буду, колькі яшчэ валакіты! А ёй жа ў мяне во і ў грудку калісьці быў...

Тлумачэнне патрэбна зноў. «Быў у грудку» — значыцца, у гуртку стотысячнай Сялянска-работніцкай грамады. Дый потым, відаць, калі пілсудчык! разграмілі яе, чалавек усё волі хацеў, жыцця чалавечага.

— Ён усе кнігі чытаў. І тоненькія, і таўсцейшыя. Араць паедзе, ляжа пад возам ды чытае. Або ноччу слепіцца, газоўку па акне паставіўшы. Колькі яго, мой родны, у тым пастарунку біла паліцыя! А цяпер я сказала б яму: «Во заслужыў, Іванка,— пяць рублёў. Ды яшчэ і хадзіць колькі трэба!..»

Дзве няўвязкі з гэтай дабаўкай: двух дакументаў няма. Аднаго — што не толькі яна жыла з мужам, як гаварылася ў той далёкі ўжо час «напавер», але ж і ўзаконіла потым сваю любоў, сваю дружбу вянцом. Пра такую ўзвышанасць — любоў ды дружба — яна не гаворыць. не называе, не можа назваць і тую паперку, што так звычайна, калі яна ёсць, называецца: «Пасведчанне аб шлюбе». А тую страшную паперыну, якую цётка з фронту чамусьці не атрымала, як іншыя салдаткі, яна называе «звяшчэннем». Таксама не можа яе прад'явіць — няма і гэтага дакумента.

— Дурная баба, што вы хочаце,— з крывой усмешкай прыплачу кажа яна. Нават і торкае сябе пальцам у лоб, ужо ў баразёнках, над белай хусцінай, завязанай «пад бараду».— Кажу во я таму суддзі: я ж у Карэлічах, колькі жыву, ні разочку раней не была. Хай сабе сорак кіламетраў, але ж аўтобусы цяпер. А тады ж, за польскім часам, толькі па возе ці пехам. Тыя разы не пра Карэлічы, а пра наш Мір, дзесяць тых кіламетраў, і то малому табе кажуць: «Чаго ты прэшся, чаго кавэнчышся па той кірмаш? Там жа, хто першы раз прыедзе, трэба, гэта ж во, пацалаваць старую, замурзаную Гнэсю, што каламазь прадае...» Кажу я так, а ён смяецца, той суддзя. Харошы, відаць, чалавек. А на дзевак тых накрычаў: «Чаго вы бабу гэтую валкуеце!

Дайце ёй спраўку!» І далі, нябось. А то ж не давалі! Кожная ж хоча цяпер, каб ёй што даў, ці цукерак якіх, ці грошай сунуў...

Цётка змоўкла, як быццам сказаўшы ўсё. Здаецца, пойдзе ўжо. А яна памаўчала, сама сабе ўсміхнулася і зноў:

— Сяджу. І ты сабе думаеш: а чаго яна, гэтая баба, расселася? Там жа ж карова з ранак прыйдзе, на веснікі будзе раўсці. І свінчо галоднае заскавычаце.

— А вы што — адна жывяце?

— Адна, мой родны.

Зноў памаўчала. А потым:

— Дачка ў мяне... Ужо ж і пра гэта вам раскажу. Гэта калі вайна пачалася, дык той дзіцячы дом, што быў тут у нас, дзе раней панаў маёнтак быў, увесь разбегся. Дзеткі сабе, і тыя, што іх даглядалі, сабе. А малая дзевачка адбілася ад усіх, адна хадзіла па хатах. Хто што дасць. І не просіць, а стапе, беднае, і глядзіць, і маўчыць... Летам дык яно ж кожны кусцік начаваць пусціць, а пачалася восень — ніхто малую ўзяць не хоча. У каго і сваіх хапае, а хто і баіцца, каб немцы не прычапіліся. Яны ж, і самі вы, мой родны, можа, ведаеце, чапляліся да ўсяго. Ні за што, ні пра што чалавека застрэляць або здароўе адбяруць. І яны, і тыя іхнія паліцаі. Мой таксама ж баяўся, можа, больш за каго. Усё праз тыя свае грудкі ды праз кнігі — што камуніст. Але ж ён будзе мне так казаць: «Як гэта — каб дзіця, ды так пакутавала!..» А я, не буду вам ілгаць, я браць чужое не хацела. Яшчэ ўсё думала, што будуць і свае. Бо колькі ж мы былі прапаіўшы — толькі два гады. А потым узялі. І ён наважыў, і я ўжо згадзілася. Божачка ж мой, пакуль я яе ад тых вошай, ад той каросты адмыла, адмазала!.. А такое ж, мой родны, дзіцятка было! «Папка» ды «мамка»... Усё паможа табе. Сама ніколі нічога не возьме. Маруся...

Цётка змаўкае, як не ўсё сказаўшы. То нібы ледзь не заплакала, то зноў вось усміхаецца. І я пытаюся:

— А дзе ж яна цяпер?

— Дзе, кажаце, цяпер? Дзе ўсе. Мая ж не горшая за ўсіх — у Мінску. Медсястрою! У той бальніцы робіць, што адразу, як з аўтобуса. Грэх, мой родны, сказаць што па яе. У каго дык і роднае не такое. Калі дома, са мною была, дык і ў хаце ўсё, і ў агародзе, і ў калхоз, калі трэба, хадзіла. Прыеду цяперака да іх, дык не ведае, дзе мяне пасадзіць, чым мяне частаваць. Целавізяр гляджу, дык яна мне талерку нясе або чай, каб я ўжо не адрывалася. І дзеткі да мяне, і Лёня, і Жаначка, і сам яе чалавек вельмі добры. Валодзя. Слесарам ён. Самастаяцельны такі, спакойны, і чарцы не жадзён, як гэта сённячы другія. Хораша жывуць.

— Вас да сябе не клічуць?

— Каб раз! Але сама я не хачу. Чаго мне там, у той скварэшні іхняй, пад саменькім небам? Ці ў вочарадзі той таўчыся? Не ведаю, можа, калі і паеду. А то ж, пакуль яшчэ трохі здаровіцца, я сама сабе пані.

— А да ўнукаў не хочацца?

— Яны ж да мяне прыязджаюць. Гэта во ўжо цяпер, як выраслі, дык Шапачка недзе ў той Крым. Студэнтка ўжо яна, дык разам з усімі, у нейкі там саўхоз. Вінаград, кажа, будзем ірваць, ды ў моры хоць накупаюся. А Лёнік па афіцэра ж вучыцца, курсант. Ён — калі пусцяць. Аж у Сібіры недзе. А як малыя былі, дык жа кожнае лецечка ў бабы. І поле тут, і лес, і па траўцы, і малако. Дый у вёску ж недалёка, і да Нёмана...

— А Маруся з Валодзем?

— Бываюць. Бываюць...

Памаўчала сумленніца. А тады:

— Маглі б і часцей прыязджаць. не толькі ўлетку або раз ці два зімой. Але ж яно, мой родны, кожнаму сваё, свой клопат... Ну, я такі пайшла. Не гоніце, дык я й сама. Напляла тут табе кашалёў. Бывайце здаровенькі!

1983

Сувенір

Слоніка з сандалавага дрэва падарыў мне ў паўднёвай Індыі Святаслаў Мікалаевіч Рэрых. Сказаўшы пры гэтым, што чым даражэйшы госць, тым меншы павінен быць слонік — звычай такі. Мой — маленькі, магчыма, бываюць і меншыя, але пра радасць знаёмства з абаяльным чалавекам, выдатным мастаком і сынам вялікага мастака мой слонік гаворыць мне многа.

Русалачку, што самотна, зажурана сядзіць на ўзбярэжным валуне, я купіў у адным з падарожжаў сам. І яна мне нагадвае не толькі пра збольшага ўбачаную Данію, яе раскошны Капенгаген, але і пра шчасце майго малечага захаплення казкамі Андэрсена.

Ярка-стракаты гліняны пеўнік прывезены з Партугаліі. За гэтым сімвалічным пеўнікам ва ўспамінах стаіць дарога берагам акіяна, пальмы з соснамі ўперамешку, а пад імі, у сонцы, зусім ужо нечакана, зусім па-нашаму расквітнелы верас. Да пеўніка часта і вельмі ахвотна цягнецца пацешна маленькая рука маёй няўрымсты-ўнучкі. Стаўшы на крэсла, яна яго дастае. Ён ужо двойчы падаў з гэтай ручкі на падлогу. Першы раз адляцела галава, за другім разам адбіўся фанабэрысты хвост. Мы яго, пеўня, склейвалі ўдваіх з малой, і ён стаіць у нас там, дзе стаяў. Дзе стаяць сувеніры з іншых маіх падарожжаў. Нават здаецца часамі, што ён калі-небудзь возьме ды, нарэшце, кукарэкне.

Вясной семдзесят трэцяга года наш цеплаход збіраўся адчаліць з Гамбурга ў далейшы шлях, і нас, удзельнікаў савецка-польска-гэдээраўска- га рэйса міру, прыйшлі праводзіць і тыя заходнія немцы, з кім мы сустракаліся, і яшчэ больш тых, што не маглі быць на сустрэчах, але таксама супраць вайны, за разумную дружбу паміж народамі. Нас было чатырыста з нечым чалавек, іх — разоў у тры больш. Бо якраз і выходны быў. Гучалі прамовы, потым цікавы, яркі самадзейны канцэрт. Былі проста гутаркі ў святочна-неспакойным міжнародным натоўпе. І — як заўсёды і ўсюды — абмен сувенірамі.

Адзін з іх спачатку збянтэжыў мяне.

Старая жанчына з рабочай сям'і дала мне... звычайную шчотку. Прыняў, падзякаваў, але ў душы, калі можна так сказаць, пацiснуў плячыма...

І вось ён, такі будзённы, па-нямецку практычны, па-людску шчыры падарунак хутка ўжо дзесяць год ляжыць у нашай прыхожай на падлюстэрніку. Часамі нехта з сямейнікаў, выходзячы з дому, папросіць трохі пачысціць яго на лесвічнай пляцоўцы, а калі і сам пра гэта папросіш. А то і так сабе, мімаходзь, зірнеш на невялікую, зручную,

вішнёвую колерам дрэва і чорную воласам «кляйдэбірстэ» — шчотку для адзення. Зірнеш — і зноў успомніцца весела, гаманліва шматмоўны натоўп на прасторным пірсе, на палубах белага цеплахода, натоўп людзей, у нейкай меры з'яднаных разуменнем галоўнага, успомніцца нейчая ціхая, працавітая і цярплівая маці з добрай усмешкай, за якою — загадка і мудрасць яшчэ аднаго, можа, нялёгкага ці нават шматпакутнага жыцця...

1983

Касатачка

Касатка — ластаўка, птушка Hirundo domestica.
І тое самае, што мілая, галубка, золатка.
З тлумачальных слоўнікаў.

Удовін дарослы сын паміраў пры памяці і доўга.

— От, мама,— ціха і цяжка сказаў ён неяк, ужо бліжэй да канца,— я цяпер думаю... як гэта рыба... калі яе... на бераг... выкінеш... як яна... дыхае... тады...

На пахаванне з горада прыехала з сям'ёй дачка. Яшчэ на вуліцы, толькі з машыны вылезла, а ўжо... не пачала, вядома, плакаць — зноў заплакала. Зяць нешта тоўпся каля сваіх шафёрскіх дзвярэй, а дачка, з унучкай на руках, штурханула нагою брамку, а тады пусціла з рук малую. Нібы прасветлы прамень з-паміж цёмных хмараў — на чыстую сцежку ў веснавой траве, да новай хаты ад журботна-новых варот, зробленых таксама ім.

На двары было многа людзей. Яны ўсе стаялі, ішла адна бабуля. Унучка — быстранькая, румяная, з дзвюма чорнымі коскамі — бегла насустрач старой, ручаняты ўзняўшы здалёк, у шчаслівай гатоўнасці зноў апынуцца высока, на яшчэ адных родных руках. Штосьці яна крычала радасна, у святым сваім няведанні, далёка над усім дарослым смуткам...

Сын — спраўны работнік, дужы, спакойны дзяцюк — з далёкай службы вярнуўся з нейкай таямніцай. Ніяк жаніцца не хацеў, і ў без нечага трыццаць, усё ўсміхаўся, што паспее. Працуючы экскаватаршчыкам на меліярацыі, недзе там, на халодным асеннім балоце, ударыў і, звыш таго, застудзіў нагу. Неўзабаве хвароба з яшчэ адной вучонай, нават мілагучнай назвай — саркома — папаўзла з нагі вышэй. Лічачы збоку, для знаёмых і нават сваякоў, хто з іх жыве далей, паўзла яна паволі, больш за паўгода. А для самога, для маці як ён ішоў, чым быў напоўнены той час?.. Спачатку дома, пасля ў бальніцах, бліжэй і далей, тады зноў дома, на адыходзе. Час невымерна доўгі і безнадзейна хуткі, калі яно ўсё скончыцца...

Унучка дробненька бегла, радасна штосьці крычала. Нібы яна з бабуляй былі па поўным людзей панадворку толькі адны.

І старая, як быццам таксама тут адна, як быццам яна хоць на момант адышлася ад самага краёчку чорнай бездані свайго маўклівага мацярынскага гора, хутка ішла насустрач госцейцы, здалёк прыгнулася з працягнутымі спрацаванымі рукамі. Падхапіла, нарэшце,

малую, прыпала сухімі, бяссоннымі вуснамі да цёпленькай, пругкай, салодкай шчакі і прашаптала горача, нібы толькі сабе:

— Касатачка... шчабятушка мая!..

...Пра рыбу на пяску, якая задыхаецца,— гэта пасля ўжо, дзён праз некалькі, у яе знайшлася сіла расказаць уголас.

1982

На шаснаццатым

I

У нашай мясцовасці здаўна ў пашане былі коні. Спрадвечнае, «пры панах» гміннае мястэчка Мір, да якога ад нас дванаццаць кіламетраў, славілася не толькі недаразбураным княжацкім замкам, былою вядомасцю двойчы няпісанай сталіцы — цыганскай, на ўсю Еўропу, і старцоўскай, ці не на ўсю Беларусь,— але яшчэ і конскімі кірмашамі. Па панядзелках былі кірмашы звычайныя, а двойчы, на веснавога і па зімовага Міколу, гадавыя, вельмі шматлюдныя, з далёкімі купцамі. Тады жартавалася так: «Ну і кірмаш быў, браток,— што ні пан, то сабака, што ні мужык, то свіння!» Хапала, вядома, і паноў, і свіней, аднак найбольш было коней. Цяпер, праз далеч гадоў і кіламетраў, бачу і чую тыя «Міколавы» кірмашы. На ўсіх шасці гасцінцах, што сыходзіліся ў мястэчка, бачу калёсную ці санную паўзучую чаргу фурманак з сялянскім таварам, з прадажнымі коньмі ў прыпрэжку, а ў «агародзе», як называлася месца, дзе тыя фурманкі тоўпіліся пасля, пазадзіраўшы безліч аглабель, чую як па-марскому нястомную, няспынную людскую гаману, бездапаможны віск ды вераск узважваных ці правяраных па «круп» свіней, а больш і галасней за ўсё — залівіста-прызыўное іржанне жарабцоў, неспакойных, вядома, на Міколу першага, вясной.

Коней у сялян куплялі не толькі іншыя сяляне, не толькі гандляры далейшыя, гуртаўшчыкі,— таксама і купцы вайсковыя, раманцёры. Цэны ў гэтых былі шалёныя: здатныя ў кавалерыю кабыліца ці конь каштавалі ў тры разы даражэй за гаспадарскіх, артылерыйскія — у два разы, нават абозныя і то разоў у паўтара. Адбор быў вельмі строгі, аднак рызыкавалі многія і некаторым шанцавала. А князь, у якога быў не толькі гістарычны замак, але і некалькі буйных маёнткаў, бліжэй і далей навокал Міра, у цэнтральным маёнтку, побач з замкам, трымаў конны завод. Жарабцы былі розных народ, ад арабскага ці англійскага «панічоў» да дзябёлых ардэнаў, «шведаў» і краёвых цягачоў, якіх найбольш паважалі сталыя, нялёгкія на рызыку гаспадары. Калі ўжо той прыплод і не пройдзе ў высокія цэны, для войска, дык ці сабе, ці на продаж выгадуецца нешта надзейнае ў плузе ды ў возе. Князь князем, а яшчэ ж трымалі жарабцоў і багацейшыя сяляне, і слава пра таго ці іншага стаенніка ішла далёка;, руплівыя дзядзькі не ленаваліся весці кабылу кіламетраў за дзесяць, пятнаццаць, а то і больш, з начлегам у той вёсцы.

Я гатоў папрасіць прабачэння ў журботнай памяці мноства бядняцкіх або нядбальскіх коней ды каняжын — заезджаных, недако-

рмленых, абхвастаных вузлаватымі пугамі, абабітых па сухарэбрыцы, па кантовым крыжы кіямі, клышаногіх ад заўчаснай працы, з дыхавіцай, з макрацом, напаўсляпых і сляпых пакутніц ды пакутнікаў, але... Але і спраўных, дагледжаных коней было тады шмат. І не толькі ў маёнтках, маёнтачках і ў багацейшых сялян. Каторы і небагаты гаспадар, а кабылу сваю так «пяленгуе», што аж равок у яе на спіне, і пугай над ёю ні разу не лясне, а толькі ўсё ласкай ды памаленьку.

Я быў падлеткам, а наш Васіль добра ўжо браўся на гаспадара. Маці яшчэ толькі сеяць яму не давала, святую гэтую работу з урачыстай важнасцю робячы сама. Я ж быў у гаспадарцы яшчэ ўсё «на падхопе», больш каля дому, маме памагаў, і толькі як вазілі гной, у касавіцу, на жніве, на бульбе і мяне выводзілі ў поле. Тады ўжо і я аваладваў канём па-сталаму, амаль як паўнапраўны гаспадар,— ва ўсякім выпадку, так мне, падлетку, здавалася.

У нас тады быў не які-небудзь конь, а гладкая, быстрая кабыліца.

І ў сувязі з ёю помняцца два выпадкі.

Завёз я ў поле воз гною і вяртаўся праз суседаў двор, насупраць нашага. І не сядзеў, як трэба, на возе, адклаўшы адну, збітую з дошак, восланку сухім, знешнім бокам наверх, спусціўшы босыя ногі паміж пярэднім і заднім левымі коламі. Я фанабэрыста кленчыў ззаду, нават пасвістваў весела і не заўважыў, што ніжняя восланка пад маімі каленьмі на ямках пасоўваецца наперад і вось-вось дастане кабыле па задніх нагах. Так і сталася, калі я з нашага поля, праз лагчыну-выбоіну загуменнай дарогі сігануў возам на суседава прыгуменне. Кабыла ўпудзілася. Такое тады здаралася часта — коні пудзіліся найбольш ад вельмі рэдкіх аўтамашын па гасцінцы, дый так сабе ад якога страху, і гэта было так цікава, так страшна для нас, вясковых дзяцей. Я быў ужо не дзіця, я намагаўся стрымаць яе лейцамі, упяўшыся назад, ад чаго тая ніжняя восланка яшчэ больш даставала кабыле да ног. Мы ляцелі па прыгуменні, па агароднай дарозе і па двары так шалена, што я не паспеў і спалохацца. Убачыў толькі, як сусед, бравы дзядзька Раман, то махаў перад сабою нейкай ламачынай, то кінуўся да варот, паспеў зачыніць адну палавіну, а сам махнуўся ўбок, да сцяны. Кабыла шухнула ў вузкую, палавінную пройму варот, прарвалася з перадком, зад воза зачапіўся правым колам за шула, адарваўся і паляцеў налева, а я — направа. Потырч упаў на цвёрды дол ужо не гразкай вуліцы і — першы раз у жыцці — як быццам самлеў.

«Як быццам» — таму, што я памятаў і яшчэ памятаю — тады непасрэдна, а сёння з даўно па-бацькоўску сталай адлегласці,— як я ляжаў на зямлі, як мяне прытомніла наша суровая, сухаватая маці.

Яна кленчыла побач, паднімала мяне аберуч пад галаву і плечы, цалавала і плакала:

— Міша, сыночак, не трэба! Не трэ-ба!

А я, здаецца, усміхаўся, пачынаў усё разумець, мне было добра, я быў шчаслівы ад такой, яшчэ дзіцячай, радасці. Тады было так, а сёння гэта бачыцца мне не проста расчулена па-старэчы — я цяпер тое «не трэба» чую і разумею інакш...

Такім было развітанне з маленствам.

Другі выпадак.

Васіль наш захварэў, не ўставаў ужо чацвёрты дзень. І вось я сам ужо, як гаспадар, вадзіў кабылу да жарабца. У князёў двор.

Мы ўжо адтуль вяртаемся. Я сяджу на возе, перада мною, збоку, ляжыць непатрэбная пуга. А кабыліца, прыкметна паспакайнелая, то тупае спраўнай, спорнай ступою, то лёгка, імкліва рысіць, толькі крані ляйчынай ці цмокні, а то і самахоць, асабліва як з горачкі. Яшчэ і папырхвае весела.

А я ўспамінам перажываю сваё зусім нядаўняе, толькі тры кіламетры назад, хваляванне.

Калі я пасля ўсяго зайшоў у князеву канцылярыю, каб выпісаць пасведчанне, мяне накіравалі да століка, за якім сядзела маладзенькая паненка. У той час кожны, хто чыста апрануты ў будзень, здаваўся і называўся папам. Тая паненка — чарнявая, у белай кофтачцы, нізка адкрытай пад грудзьмі.

А мне — пятнаццаты. Я многа працаваў, але ж і чытаў нямала. Сярод выпадкова знойдзеных кніг траплялiся і такія, дзе мне не ўсё было зразумела, хоць і цягнула ў тую панадную, таямнічую незразумеласць. Жанчына таксама была яшчэ недзе далёка — тая, што будзе маёй, аднак уяўляць тое наша, што калісьці прыйдзе, было то нясцерпна, хвалююча соладка, то ад пэўнай прыблізнасці прыкра, то зноў паэтычна, і таямніча, і радасна. Шчасце расло ў маёй душы, паўнапраўная маладосць спакваля падкрадалася мужнаю сілай, з боку гледзячы — я быў і сарамлівы трохі, і вуграваты, і ніштаваты з выгляду хлопец.

А чарнявай ды паўнагрудай паненачцы гэта было як быццам зусім нецікава. Яна пісала, запаўняла бланк, на якім я, праз нечаканую тут гарачыню хвалявання і нейкага сораму, бачыў буйныя польскія літары друкаванага загалоўка: Świadectwo pokrycia. У маім уяўленні яшчэ так свежа і неспакойна жыло зусім нядаўняе відовішча красы і сілы, а цяпер на тое, што было, гарачай хваляй ішло ўяўленне новае. Я стаяў над сталом, маладое, цыбатае, расхваляванае боўдзіла, і, калі яна, узняўшы позірк ад паперыны, спыталася, як маё прозвішча і як

завуць маю «кляч», ледзь прыпомніў другое, ледзь вымавіў такое простае, ніколі яшчэ не пісанае: Каштанка...

Наступнай вясной у Каштанкі ўжо быў жарэбчык, па бацьках каштанавай масці, бо і яго панічык тата, англічанін «огер Джон», як стаяла ў пасведчанні, быў такі самы.

Шэсцьдзесят пяць гадоў — гэта многа. Прасцей акінуць іх вокам з канца да пачатку, непараўнана цяжэй, складаней было жыць дзень за днём, калі не лічачы іх, а калі дык і дробячы на мінуты, секунды. Пад снарадамі ў акопе, у бяссоннай трывозе за жыццё кагосьці з найбліжэйшых... Я многіх блізкіх перажыў, нямала пахадзіў ды паездзіў, паплаваў ды палятаў, пабачыў многа рознага, у тым ліку, вядома, і добрага, прыгожага. І сярод гэтага ўсяго мне іншы раз светла і цёпла згадваюцца нашы бяскрайнія лугі ў раскошнай квецені, ціхая, чыстая рэчка майго пачатку. А ў гэтай рэчцы, у павольнай, ласкавай у паўдзённую спёку вадзе плыве наша быстрая красуня, наша работніца Каштанка. Шчаслівa, вольна плыве, толькі папырхвае над вадой, выцягнуўшы крутую шыю, храпай нібы п'ючы тую ваду, нібы гулліва цмокаючы асцярожным пацалункам. А побач з ёю плыве яе першы сынок. Такі яшчэ нясмелы, што мне прыйшлося піхнуць яго з берага ў ваду, такі яшчэ безабаронна трапяткі, а ўжо так хараша, адразу так свабодна, сам па сабе ўмеючы тое, чаму мы, людзі, змалку і часамі доўга вучымся.

З павадамі ў руцэ я плыву побач з маткай і сыпам. Таксама шчаслівы.

2

У тыя дні, калі я сам даўно ўжо быў не дзіця, аднак мне яшчэ вельмі далёка было да шчасця бацькоўства, любіў я сябраваць з суседскімі малымі. Яны гэта адчувалі, і ад іх было, як часамі казала наша маці, не абагнацца, каб і хацеў. А я, вядома, не хацеў. Яны дапамагалі мне і працаваць, і есці, ахвотна і спалі б са мною, асабліва ўлетку, на сене, калі б іх не клікалі ды не гналі дахаты.

Іх было трое. Валодзя, найменшы сынок бравага дзядзькі Рамана, асірацелы яшчэ тады, калі ён гэтага не разумеў. Маму яму сяк-так замяняла сястра, гультаяватая Люба, і ён, як збоку здавалася, быў недагледжаны, з нямытай, нястрыжанай галавой, нейкі заўсёды галаднаваты, спадцішка вясёлы, разумны пяцігадовы хлапчук. Другая была Валя, таксама сірата, ужо без бацькі. Чатыры гады і худзенькая, але гэта ўжо не ад нядогляду, а па такой прыродзе. Светлыя валасы і вялікія сінія вочы. Добра запаміналa ўсё і, па маме сваёй, была галасістая. Папросіш, і яна пачне спяваць. З усёй дзіцячай шчырасцю

ды сур'ёзнасцю, і голасна, як птушка, якой гэта трэба, як быццам і не звяртаючы ўвагі на тое, слухаюць яе ці не. Песні былі дарослыя, маміны, і гэта неяк расчульвала сваёй неадпаведнасцю, заўчаснасцю для такога благоцця. А трэці быў Толя, першы, шчаслівы сынок Пронькавай Зосі, нашай маладой суседкі. Шчаслівы не проста таму, што ў яго былі і мама, і тата, і бабуля, але таму, што мама такая, як у нікога іншага...

Ды гэта ўжо думкі не ягоныя — мае.

Толю было два з нечым гады, у тройцы маіх сяброў ды памочнікаў ён быў малым і для Валодзі з Валяй, і так мы ўсе глядзелі на яго, на нашага найменшага, вясёленькага, шустрага, чарнавокага пестуна. І Валодзя, і Валя, як ім зусім сур'ёзна думалася, былі ўжо далёка ад таго, чым быў мілы наш найменшы, і яны разам са мной, а часамі і з Васілём, і з мамай паблажліва і прыемна смяяліся з яго ўсё новай ды новай пацешнасці. То ён ката возьме аберуч за вушы і смачна раз і два, а то і тры разы, калі паспее, цмокне ў самую сонна-муркатлівую, нездаволеную гэтай ласкай пысачку. То ён, абедаючы ў кампаніі са мною, Валодзем і Валяй, з адной місы дружна чэрпаючы бульбяны забелены «булён», раптам кідае лыжку на стол і — тыц у місу зноў жа аберуч. Бо там мільгануў, перавярнуўся і знік, у белым — чырвоны, салодкі скрылік морквы, і нельга ж не схапіць яго самым падзейным спосабам, хоць скрылік той і не адзін. А колькі пытанняў у яго, бясконцых і мілых, дакучлівых і зноў пацешных: «А хэта што, ха? А чаму хэта, ха?» І свая, непаўторная словатворчасць. «Толя, чаму ж ты болей не ясі?» Ён тады зноў за лыжку і радасна: «Я ясю!» На цвік казаў ён ціка, а на малаток — цюка, што так дасціпна, дакладна ішло ад цюкання тым малатком. Замест люблю — любум, замест не магу — мугугу. І зноў якое-небудзь: «Міся, ха? Ты зловіш мне верабея?...»

Я ўжо быў на шаснаццатым годзе, аднак любаваўся жыццём разам з гэтаю тройкай, многае бачачы нібы іхнімі вачыма, а каб выказаць радасць, карыстаўся і тым, што ўжо даўно ад- чута і прыдумана, што мне вядома было з кніг і ад людзей, карыстаўся і тым таксама, што хацелася зрабіць самому. Дзе не хапала да вершаў мелодыі, «падбіраў» сам. І сам складаў для малых, а потым для сябе запісваў, вершыкі пра кума-вераб'я, пра шпака на бярозе, яшчэ пра нейкую радасць. Няхай сабе тыя «творы» мае і непрыгодныя, каб тут іх паўтараць, але тады яны і слухачам, і аўтару падабаліся. Дзеці запаміналі іх, лепш Валя, горш Валодзя, і гэтай славы ці проста радасці мне хапала. Дзецям гульні — таксама. Як хапае кіёчка замест каня — і таму, хто так едзе, і хто гэтым любуецца.

Толя да нашай самадзейнасці яшчэ не дарос, яму заўсёды было цікава ды весела і з гэтым, і без гэтага. А я, зверху любуючыся ім ці беручы яго на рукі, часта лавіў сябе на тым, што любуюся не проста мілым хлапчуком, але сынам яе, нават цераз яго — ёю самой...

Тым больш і люба, і пакутліва, і сорамна, і зноў — найбольш! — хвалююча гэта бывала для мяне пасля аднаго здарэння. Нават і не са мной здарэння, а з Васілём.

Ён ужо быў дзецюком, кавалерам, хадзіў да дзяўчыны ў суседнюю вёску. Са мной, па нашай даўняй прывычцы, ён дзяліўся ўсім патаемным, якое, зрэшты, дайшло ў яго тады толькі яшчэ да пацалункаў. І ён не разумеў, відаць, што гэтымі расказамі не выводзіў мяне ў сталасць, а дадаваў маёй адзіноце трывогі, пакуты, зайздрасці, спякотна-тужлівага чакання. Я не ведаў, як у яго, а ў мяне, у маім патаемным, было і такое, што заставалася толькі маім, і падзяліцца гэтым нават з ім, не проста братам, але і другам з маленства, было нялёгка. Скажам, пасля той леташняй збянтэжанасці ў князевай канцылярыі я расказаў Васілю пра наненачку і маё хваляванне, аднак не ўсё расказаў. Без таго, што за ёю, чарнявай ды паўнагрудай, у тым складаным, і чыстым, і брыдкім хваляванні стаяла для мяне другая, непараўнана мілейшая — мая яна, суседка Зося, што потым яна яшчэ больш ярка і шчасліва мучыла маё ўяўленне... І такога не скажаш, нават яму, Васілю, што мне часамі, узяўшы маленькага, шчабятлівага Толю на рукі, хацелася пацалаваць... Ну, не проста яго, не так, як цалуюць малых, як я, дарэчы, ніколі не цалаваў ні Валодзю, ні Валю, а праз яго, Толіка,— яе, зноў жа яе, яго маму.

Яна прыйшла за Проньку з далёкай вёскі. Тады маладзенькая, сарамлівая, цяпер і памажнелая і пасмялелая ў хаце і з людзьмі. Пасля Толі пагодкам нарадзілася дзяўчынка, а Зося зноў была прыгожай, маладой, як і раней, і ў новай сталасці са сваёй, назаўсёды дадзенай, мілай, як быццам дзіцячай усмешкай, якую ўзяў ад яе, і так хацелася, каб назаўсёды захаваў яе Толік.

У панядзелак, пасля чарговага паходу да свае Зіны, Васіль не пра яе расказаў мне яшчэ што-небудзь, а расказаў... пра маю... пра Зосю... Не думаючы, што вось ён яшчэ раз залез у маё патаемнае.

Васіль ішоў Раманавым дваром, потым па агароднай дарозе, а тады, штосьці заўважыўшы, спыніўся пад вішняй.

Што ж ён заўважыў? Ды нічога незвычайнага. Быў ранні пагодлівы адвячорак, нядзеля, прыемная пара, пярэдых паміж сенаваннем, якое закончылася, і жнівом, якое вось-вось пачнецца. Стараваты, як мне здавалася, Пронька па-свойму спакойна і важна ішоў са свайго

двара ў прыгуменную адрыну. Не бачачы Васіля, адчыніў палавіну дзвярэй, увайшоў туды, знік, а дзверы засталіся прыадчыненыя.

Сюды ж, аказваецца, ішла і Зося. Нібы чагосьці там, у хаце, не закончыўшы, а то і знарок не надта спяшаючыся («Вытрывае, вельмі ўжо загарэлася»,— як за яе падумаўшы, сказаў мне Васіль), яна ішла за мужам зводдаль. На свежае сена, у вольную волю, бо дзе ж там — у людна́й хаце ды ў белы дзень...

Адрынку з сярэдзіны зачыніла яна. А пакуль зачыніць, пакуль зусім не звузілася шчыліна паміж дзвюма палавінкамі шырокіх, шэрых дзвярэй, Зося ўсміхнулася. Заўважыла пад вішняй Васіля і ўсміхнулася. Ужо як сталаму, які ведае, што да чаго, аднак і маладзейшаму не толькі за Проньку, але і за самую яе: хоць ты ўжо і дзяцюк, ды шчасце такое, як наша, звычайнае, спакойнае, табе яшчэ недаступна...

«На трэцяе былі, відаць, закладзіны»,— закончыў свой расказ Васіль. І гэта не здалося мне, калі па-сёнпяшняму ўспамінаю, грубаватым, але вельмі змястоўным — было. Зайздросным, раўніва пакутлівым — таксама.

І вось тады, у тыя дні са мною адбылося страшнае, дзеля чаго я наогул усё гэта ўпамінаю.

3

Ад рання я быў у полі, даворваў папар пад жыта, на восень, вярнуўся ў самы пачатак спёкі, выпрагаў з плуга (на санках) Каштанку, а мой найменшы сябрук круціўся каля мяне адзін, без Валодзі і Валі. Прыбег, бо быў якраз на вуліцы. Толя не «памагаў» у чым-небудзь, са сваімі бясконцымі «што хэта, ха?», а вельмі ж нешта раздурэўся. Спачатку ён, смеючыся, бегаў вакол жарабяці, якое таксама стамілася на ворыве, то гойсаючы там, то поўзаючы побач з маткай за плугам, і было вялаватае, нават і потнае. Потым Толя забегаў вакол Каштанкі і мяне. Я быў штосьці задуманы і не заўважыў, як ён, збочыўшы з круга, скокнуў кабыле пад жывот і, выскачыўшы на другі бок, радасна, пераможна крыкнуў:

— Міся, глядзі!

Я вінаваты быў, што не спыніў, не паўшчуваў яго, і ён, нібыта разгуляўшыся паміж ножкамі стала, шмыгануў пад Каштанку зноў. І ўжо не проста пад жывот, а з-пад жывата паміж задніх ног. Стомленая, злосная ад мух кабыліца капрызна трэпнула нагой, і Толя паляцеў ад яе — збоку ад плуга. Я рвануўся да яго, а Каштанка, з яшчэ нязнятым хамутом,— ад нас. Як быццам са страху: чаго нарабіла!.. Малы — на зямлі, пад нагамі — зайшоўся ад плачу, заліўся крывёю...

На мой страшэнны крык прыбег сам Пронька, бо дома ў нас нікога не было. Ён моўчкі схапіў Толіка з маіх рук і подбегам панёс дамоў.

А я, ужо не памятаючы не толькі пра кабылу з жарэбем ды пра плуг сярод двара,— нічога не памятаючы, пайшоў чамусьці да гумна.

У пустым, падрыхтаваным для новых снапоў прыстаранку, ад мышэй засланым церпка-духмяным палыном, я вяла лёг вачыма ў той палын і, нічога не бачачы, не чуючы, паўтараў:

— Я за-біў ча-ла-ве-ка... Я за-біў ча-ла-ве-ка...

Паўтараў і трымаўся за гэтыя бездапаможна доўгія словы, як быццам нацягнутыя вяровачкай, сям-там перацёртай, пацягнутыя назаўсёды над чорнай ужо прорвай, паўтараў і нібы ў іх, у слоў гэтых, прасіў паратунку.

Павінна была прыйсці Толева бабуля, жміндлівая «мая каманда», і праклясці мяне самым апошнім праклёнам. І я нават не варухнуўся б у сваім палыне.

Павінен быў прыйсці важны Пронька і, як бацька, забіць мяне тут. І я не падумаў бы абараняцца або крычаць.

Павінна была прыйсці сама яна, Зося, і ў мяне не знайшлося б ні духу, ні сілы, каб устаць і зноў упасці — да ног яе, ногі ёй цалаваць...

Ніхто не ішоў.

Хоць бы ўжо маці наша прыйшла напаследак, але ж яна яшчэ там усё недзе, у цёткі Агаты, сваёй сястры, што захварэла цяжка ў сваіх Несутычах.

І прыйшоў мой Васіль, што ездзіў з дзядзькам Раманам у Мір, прадаваць вішні, і вось якраз — як жа дарэчы! — вярнуўся.

Васіль таксама многа чытаў. Днямі ён з нейкай, як заўсёды, выпадковай кнігі (цяпер не памятаю ўжо, з якой) вычытаў мянушку для мяне, яшчэ адну, нязлосную і толькі нашу, смешную для нас дваіх.

— Ганс-бублік,— сказаў ён,— не плач! Толя жывы. Адно па лобе трошкі шкрабанула. Уставай!

Толькі тады я заплакаў.

...Якое шчасце! — я не забіў, ён і сёння жыве, толькі з ледзь-ледзь прыкметным рубчыкам на разумным ілбе матэматыка. Мы сустракаемся рэдка, але прыемна. Толькі ні разу за сорак гадоў не сустрэліся ў нашай вёсцы, дзе ўжо нікога ў нас абодвух не засталося, а ўсё тут, у горадзе, дый то больш па тэлефоне. Адносіны ў нас сталыя, бо і яму ўжо за пяцьдзесят, але ж і сёння ў мяне, нібы калісьці з Васілём, ёсць і толькі сваё, патаемнае. Не сказаць жа яму, што падлеткам я быў закаханы ў ягоную маці, цяпер даўно ўжо бабулю, што дажывае недзе пры адной з вясковых дачок.

«Быў закаханы...» А ці ж яно — усё тое — зусім-зусім прайшло?..

Вось жа і сёння я не той свой жах успомніў адразу, а ці не раней за яго — тую ўсмешку, хоць і не мне, праз дзверы, што зачыняліся з сярэдзіны.

Чаму ён, гэты ўспамін, які мне зрэдку пабліскваў калісьці у маладзейшай памяці, цяпер паўтарыўся, нібы зусім не паблёкшы ад часу?

Учора бачыў я хлопчыка на руцэ ў маладзенькай і маладосцю сваёй сімпатычнай мамы. Мы стаялі ў магазіне самаабслугоўвання, у чарзе да касы. У правай руцэ маладой гаспадынькі, што стаяла перада мною, быў металічны кошык з хлебам, маслам і пакетам малака, а на левай яна трымала малога. Яго чарнявая галоўка была, над маміным плячом, павернута тварыкам да мяне, а мама не азіралася, і твару яе я не бачыў. Толькі профіль мільгнуў разы два.

Малы, які пакуль што ведае, відаць, адно-два-тры першыя словы, так пільна прыглядаўся да мяне, і смех так міла хадзіў па ягоных губах і вачах, што я, ледзь не міжволі, падміргнуў яму. І ён, нарэшце, усміхнуўся. А мне прыгадалася раптам яшчэ падлеткам сустрэтае ў Лермантава: «Воздух чист и свеж, как поцелуй ребенка». І любоў да дзяцей, асабліва бацькоўская, непасрэдна найшчаслівейшая, быццам уся адразу, як сонечны, буйнакраплісты дождж на траву і лістоту, вярнулася да мяне.

Маладзенькая маці малога мне, вядома ж, не ўсміхнулася. Мне гэта ўчора як быццам і не патрэбна было. Зрэшты, твару яе я так і не ўбачыў, а ўсмешку хлопчыка, адрасаваную мне, не бачыла яна.

Затое праз усмешку, чыстую і свежую, як пацалунак дзіцёнка,— як ні дзіўна, а то і недарэчна, няскромна здасца каму-небудзь,— я зноў убачыў усмешку тое матулі, нашай вясковай суседачкі Зосі, убачыў амаль па-юнацку хвалююча, сёння здаецца — усё-такі чыста.

1983

Адкуль паэзія

Часамі здавалася, што зачаста, залішне па-сямейнаму расказваць так з міжнароднай эстрады пра свайго першага, адзінага сынка. Як быццам песцячыся перад людзьмі, з нейкім какецтвам званнем маці.

Вядомая, любімая спявачка, польска- савецкая, а то хутчэй, савецка-польская — Ганна Герман.

А цяпер вось успомніў яе, у памяці, у душы пачуў «Рэха», «Калыханку», яе, толькі яе адзінай голас, яго абаяльную шчырасць, і ясна стала, што яна не магла інакш, што і хараша гэта было і сумнавата ўжо тады, як быццам ад прадчування, што цяпер ён, той польскі хлопчык, ужо без мамусі, і аднаго таго, што голас яе радуе нас многіх, яму, вядома ж, вельмі мала...

*

— Толя плісёл!

Так вось, у трэцяй асобе, голасна і ўсім аб'яўляе ён, двухгадовы герой, калі яго прывядуць уранні ў яслі.

І тут, вядома ж, не гонар нейкі, а проста радасць. А таксама яшчэ вельмі значны, непераможна вечны падтэкст — абаяльнасць нявіннасці, чысціні.

*

Дванаццацігадовай Свеце не захацелася няньчыцца з капрызным госцем, трохгадовым Толікам, і яна сказала, што ёй трэба у магазін. Пайшла. Крыху пазней ён убачыў яе з акна пятага паверха і ўсцешана сказаў:

— Света думае, што яна пайшла ў магазін, а яна гуляе з дзяўчаткамі на двары!

*

Мноства чырвоных ягадак — на вялікай цыраце, разасланай у кухні на падлозе. Парэчкі сохнуць, перамытыя. Увечары яшчэ трохі не двухгадовую Волечку, якая хацела з імі забаўляцца, угаварылі, што ягадкі ўжо спяць. А ўранні яна, сама прачнуўшыся, прытэпала да іх, прысела па падлозе, маючы поўнае права меркаваць, што і яны ўжо таксама «прачнутыя».

*

Гарадскі кот, прывезены вясной на дачу, убачыў на голай галіне галку і ваяўніча падаўся па ствале наверх. Яна, вядома, паляцела, а

ён тады азірнуўся — высока! — і па-пястунску замяўкаў. Аднак жа злез памалу, праўда, хвастом уніз, каб не так страшна было, ці што.

Трохі пазней у другога госця, трохгадовага Толі, прапаў пісталет. Ные хлопец, не так шукаючы, як чакаючы, што яму яго знойдуць. Маме часу няма і, каб адмахнуцца ад малога, яна кажа:

— Дымок яго браў. На ліпу з ім лазіў.

Толік выйшаў па двор і да ката:

— Аддай мой пісталет! Чаму ты ўзяў яго?

Усё нармальна ў казачным свеце.

*

«Дзеці — як дзеці». Аднак у кожнага з іх свае нечаканасці.

Унучка гасціла ў другіх дзеда з бабай, у далёкім горадзе, і вельмі ж, здавалася, доўга — амаль дзевяць месяцаў. Вярнуўшыся туды, дзе ўжо не толькі яшчэ адны дзед і баба, але ж і мама з татам, яна вельмі хутка адчула сябе ў яшчэ адным «дома». Тым больш што тут яшчэ і брацік, на паўтара года старэйшы за яе.

Падвечар, накачаўшыся на дзедавай тахце — весела, што тыя медзведзяняты, — яны пачалі танцаваць.

Хлопцу хацелася і дзеду і сястры паказаць, які ён маладзец; ён многа тупаў, хутка кружыўся, голасна крычаў, смяяўся.

А яна, танцорачка на трэцім годзе, кружылася памалу, нават спаважна, і прыгаворвала яшчэ, што трэба ціха, ціха. А потым, стомлена прыпыніўшыся, сказала радасна, ці то ўсім, ці то сабе:

— Во як танцуе ўнучка!..

*

Думаў днямі і зноў вось думаю: як гэта добра, якое шчасце — адчуваць у руцэ маленькую, цёпленькую ручку.

Адна з маіх шчабятуноў доўга гасціла ў другіх дзеда і бабы, дзе ёсць яшчэ і прадзед яе, якога яна для зручнасці таксама называе дзедам. Толькі яшчэ і па імені, Рыгорам. Калі яе забіралі, «дзед» гэты плакаў: «Хай бы ўжо яно пабыло тут, пакуль я памру...» Нeяк узяў я яе на калені і папрасіў расказаць, як яна там, у «дзеда Рыгора» жыла. І малая, нейкія два з палавінай гады, па-сталаму пацешна і, калі ўдумацца, вельмі змястоўна адказала:

— Ён там цяпер адзін.

Больш нічога. А «там», гэта ў вёсцы, дзе ён жыве асобна ад гарадскіх дзяцей, дзе яны, прадзед і праўнучка, любілі пасядзець на лаўцы, паглядзець, як вяртаецца статак, любілі і на печы разам пася-

дзець, куды ён,— дарэчы, дзядок і з гонарам, і з норавам,— да прыезду такое госцейкі пікога не пускаў.

*

Госці-ўнучцы дазволілі паехаць з прылясное дачы ў вёску, да знаёмай дзяўчынкі. Бабуля загадала ёй вярнуцца роўна ў восем. А ўжо і восем, і дзевяць, і дзесяць, і на адзінаццатую пайшло, а «гэтай распусты» няма. Ці злуйся, ці трывожся — што хочаш. Бабуля на ганку — сваё, а дзед не вытрываў і пайшоў па дарозе, узлескам, у той бок, дзе вёска, з намерам дайсці і туды, дзе яна загулялася, паўшчуваць там свавольніцу.

Яшчэ ён за надрэчныя дубы, за елкі не зайшоў, а ўжо заўважыў далёка на ячменным полі белую плямку. Схаваўся пад вялізную, разложыстую яліну, з-пад цёмна-зялёнага шатра глядзеў, як яна, тая свавольніца, коціць на сваёй новенькай «дамцы» па сцежцы ў светлазялёным ячмені. Бліжэй, бліжэй — ужо амаль дарослая, трынаццаці няма, а што паненачка. Доўгія светлыя валасы адганяе ветрам назад, белая блузка і блакітна-стракатая спаднічка, якія сама перад паездкай адпрасавала. Загарэлыя каленькі аголена разганяюць калоссе. Хацеў па-блазенску спалохаць яе з-пад свайго шатра, але не вытрываў і выйшаў загадзя. Дзяўчынка спешылася, і яны пайшлі побач. І ніякай патрэбы не аказалася, каб дакараць.

Потым бабуля, скупая на «сентыментальнасці», сказала тое самае. Яна ж і пабыла ў вёсцы са сваёю, па-іхняму — даўняй, сяброўкай, і ў чарніцы схадзілі, цэлы во слоік пазычаны ў сумцы пазычанай прывезла. «Сіротка наша харошая».

Праўда, гэтага ніводнае з іх, старых, не сказала.

*

Відаць, у сувязі з прыгожай маладзечанскай зямлёй, якою я з акна машыны і выходзячы сям-там любаваўся пазаўчора, зноў вось успомніў, жыва і люба, як у канцы жніўня шэсцьдзесят чацвёртага года адправіў сваіх з-пад Нарачы ў Мінск машынай, а сам панёс васьмігадовага сына на самалёце. Падарунак яму і сабе. Які румяны, які. захоплены ён быў ад шчасця нейкай сто — дзвесцеметровай вышыні, як многа бачыў — зверху і навокал!..

*

Старэйшая ўнучка, што ўжо амаль зусім выходзіць з усякага маленства, пайшла прайсціся з унучкай маленькай, якая яшчэ ўсё ў казачным шчасці пачатку.

Вяртаюцца зляснога берага ракі. У маленькай на чырвонай вязанай шапачцы светла-шэрым маладзіком панасаджаны маладзенькія шышкі лопуху, прыліпалкі. Сустрэўшы дзеда, абедзве ўнучкі смяюцца, шчаслівыя кожная па-свойму. Адна сваёй паблажлівай дванаццацігадовай дарослаcцю, а другая — сваім шчабятліва салодкім маленствам.

*

Бабуля рада, што маленькі ўнучак добра есць. З лыжачкі, у яе на каленях. Ахвотна, весела, папоўніцы.

Гэта ледзь не балюча пранізвае дзеда, які любуецца збоку. Ён думае, як гэта страшна, калі такім гэтага не даюць!.. Голад беднасці, сіроцтва. Голад вайны, акупацыі.

*

У вагоне электрычкі.

Маладзіца — «паглядзі ды вады напіся», такая салодкая. Як ёй да твару быць шчаслівай мамай першага смактуна, які сабе спіць па лаве, а яна сядзіць у нагах і час ад часу прыглядаецца, усміхаючыся ў душы, з лёгкім праяўленнем гэтай усмешкі ў светлых вачах і на румяных губках.

Муж, маўклівы здаравяк у спартыўным касцюме, усю дарогу чытае кнігу.

У другім аддзяленні — другая сям'я.

Мама — ужо крыху падношаная, з яшчэ ніштаватымі рэшткамі былой красы. Бабуля — ну, як бабуля, але выглядам — не дай бог горш і далей. І неспакойная, шчабятлівая ўнучка гадоў дзевяці. Узрост, у які я цяпер, з-за такое ж унучкі, можна сказаць, закаханы. На пероне ў Стоўбцах, калі мы чакалі электрычкі, малая з'ела вішню, а костачку палажыла на рэйку. Праходзячы міма, я не вытрываў: «Ну вось, а цягнік і абернецца». Мы з ёю засмяяліся. Цяпер мама ўважліва вяжа, бабуля паспрабавала драмаць, падлажыўшы да сценкі каля акна мяккую торбачку пад шчаку. А ўнучка ўсё пашчабечвае паміж імі.

Такія простыя, звычайныя хвіліны будуць імі ўспамінацца потым, як шчасце. Асабліва — не дай бог,— калі стане горш...

*

Даўняя-даўняя гутарка сярод вясковых мужчын, да якое і я, юнак, а можа, яшчэ і падлетак, прыслухоўваўся. Вечная тэма — пра выхаванне дзяцей. Помніцца толькі адно — за яго панурую незвычай-

насць: «Дзіця павінна ўсіх баяцца». Сказаў гэта маўкліва важны прымак з далекаватай вёскі. Толькі ўсяго і сказаў.

*

У вакзальным падземным пераходзе малая дзяўчынка толькі на момант адстала ад мамы і страшна закрычала ў сустрэчных патоках дарослых ды незнаёмых... Ды тут вярнулася мама, з другім, меншым дзіцем «за ручку». Хапіла сваю большую за руку і павяла-пацягнула туды, куды спяшалася.

А я паспеў і нібыта спалохацца за малую, і супакоіцца, нават успомніўшы весела тое, што неяк бачыў па тэлевізары. Як гутарылі малпы, сабраўшыся чародкай, і адно малое хацела недазволена адлучыцца, а мама-малпа, не спыняючы гутаркі з суседкамі, між іншым, хапіла свайго няўрымсту за хвост і падцягнула да сябе.

*

На пляжы, каля «пераадзявальні» чарга. Пажылы, усмешлівы мужчына стаіць за ціхім, акуратным хлопчыкам. Пытаецца:

— А ты, малы, чаго туды?

— Я надзеў трусікі задам наперад.

Калі хлопчык дачакаўся і пайшоў у
загарадку, мужчына ўсміхнуўся мне, незнаёмаму, і сказаў:

— Што ж, гэта лепш за тое, што я ўчора бачыў. Падлеткі ў парку пыл паднялі каля лаўкі, на якой сядзела нейкая старая. Яна зрабіла ім заўвагу, дык яны: «Ты што, баба, зусім звар'яцела? Хто на цябе пыліць? Каму ты патрэбна?»

*

Поўны месяц над грэбенем лесу. Жнівеньская халаднаватая самотнасць.

Маленькая шчабеча з мамай, пакуль шчасліва заснуць. Чуючы гэта з другога пакоя, журботна думаю, што вось жа яшчэ і яна з'явілася на свет,— нібы зусім адна супраць усяго нялюдска цяжкага, што будзе і на яе шляху...

*

Сумны ды горкі роздум, калі трэба спаць, а сон не ідзе... І тут з кута, дзе ўнуччын ложачак, у цемры радасны голас праз сон, як водгук чагосьці там вельмі вясёлага: «Яна такая вялікая!..» Не больш, аднак і тон, і змест такі, што і самому стала добра.

*

Балючая памяць. Ляпнуў малога, які капрызнічаў, а ён расплакаўся горка, крапліста, і ад мяне пачаў шукаць абароны ў мяне — прытуліўся... Бо нікога на свеце больш не было, толькі мы ўдвух. І ён яшчэ немаўля.

*

Кожнае дзіця — новае выданне чалавека, новае і нечаканае. Кожны дзень нечаканае, то вясёлае проста, а то і мудрае нечаканасцю.

*

Скажам, як сказаў бы нейкі спаважны і суровы дзядзька:

— Добра з малымі папесціцца. Спачатку з дзецьмі, цяпер з унукамі.

1983

Сяргей

Перад школай на рыначнай плошчы мястэчка быў зялёны, прасторны ўзгорак, што ў вераснёвым: сонцы мякка, калі прылегчы, і соладка тахнуў ацвіцелым, нізенькім, густым рамонкам.

Там мы на перамене часамі рабілі «слана».

Пяць дужэйшых старшакласнікаў станавіліся адзін за адным, паклаўшы рукі адзін аднаму на плечы. На гэтыя рукі сядалі чатыры лягчэйшыя, таксама рукі па плечы адзін аднаму, тады тры яшчэ лягчэйшыя, а ўжо на руках двух апошніх, зусім вераб'ёў, важна садзіўся пагоншчык.

У тым вясёлым, пагодлівым верасні, калі я пачаў хадзіць з вёскі ў чацвёрты клас местачковай сямігодкі, пагоншчыкам заўсёды быў той самы Сяргей. Не па гадах малы, гарбаты, з залішне доўгімі рукамі і нагамі, ён трохі сам, а больш пры дапамозе збоку, але ж і спрытна, як павук, узбіраўся па «слана». Не так сабе, а са сваім «мечам». Звычайнае трапло, якім бабы трэплюць лён, пацешна вялізнае ў Сяргеевай руцэ, старое ўжо, топкае, добра адшліфаванае ў рабоце.

«Слон» пад каманду, пад мноства камандаў, кранаўся з месца, памаленьку, урачыста ішоў па траве, а воін-пагоншчык размахваў «мечам» і ваяўніча крычаў. Навокал была ўся шматгалосая школа, усе сем класаў «паўшэхнай» па розныя галасы галаганілі, смяяліся і свісталі. Спыняліся і людзі паглядзець, і некаторыя таксама не маўчалі. Крычалі, вядома, і тыя, з каго на гэты раз складаўся «слон». Мне было тады дзесяць гадоў, разоў колькі і мне здаралася сядзець з тымі, што ўтваралі «трэці наверх», і я таксама галёкаў ды пішчаў ад радасці. А праз увесь гэты шолам верхнім было чутно, як над намі, над усім «сланом», раз-пораз, яшчэ вышэй пяўся голас пагоншчыка:

— Грунвальд, халера ясна!..

І «меч» Сяргееў быў узняты так, як у руцэ вялікага князя Вітаўта на вядомай карціне Матэйка

Пасля ўсёй гэтай радасці прыходзіў прадбачаны, але заўсёды як нечаканы канец. Тыя пяць найдужэйшых, што неслі ўсіх, раптам, пад каманду аднаго з іх, пускалі рукі з плячэй, і ўвесь жывы, рухомы, крыклівы трохкутнік рушыўся, ападаў, распаўзаўся ў яшчэ большым віску ды рогаце. Калі ты і ўдарыўся — не прызнаешся, а то і сказаў бы, каб хто спытаўся, што — далібог жа! — ані не баліць.

Найгорш было нашаму мечаносцу. Ён ляцеў з самага верху, падаў ці на кагосьці, ці гарбузом па цвёрды пад травою дол. А ўсё ж і «меча» свайго не кідаў і, разам з усімі, штосьці крычаў ды смяяўся, выбіраючыся з кучкі-невялічкі.

Для мяне Сяргей быў першым жывым гарбуном. Літаратурных, вычытаных неўзабаве прыйшло ажно тры: Вадзім у Лермантава, Нэлі ў Амічысавым «Сэрцы» і Юзя ў Прусавых «Грахах маленства». Рускі, італьянец і паляк. Вадзім, «Чырвоная шапка», пачварны жабрак і крывавы мсцівец, пра якога я чытаў найраней, дома, у старым, патрапаным аднатомніку, успрымаўся даволі адчужана, гістарычна. Зрэшты, для мяне ён быў вельмі дарослы, і ўсё там дарослае, а Нэлі і Юзя — героі школьных аповесцей, мае равеснікі, зразумелыя, блізкія нашаму брату-падшыванцу.

Нядаўна я, сабраўшыся, нарэшце, разлічыцца з яшчэ адным неспакойным успамінам, перачытаў абедзве тыя аповесці, праверыў сваё дзіцячае захапленне. Яно ў асноўным паўтарылася, а да таго, колішняга захаплення і падсвядомай удзячнасці аўтарам дадалося яшчэ і дарослае: павага да двух высакародных сыноў сваіх народаў і свайго часу — гарыбальдзійца Эдмонда дэ Амічыса і паўстанца 1863 года Баляслава Пруса. Амаль аднагодкі, яны і ў рэвалюцыю, кожны ў сваю, пайшлі аднолькава зялёнымі юнакамі, і кнігі свае напісалі амаль у адзін час, у тым мужным узросце, пра які гаворыцца: сорак — ужо разумны і яшчэ малады. І супадзенні гэтыя ўспрымаюцца не проста як штосьці цікавае,— чысціня маладых парываў спалучылася з мудрасцю сталага ўзросту і ў выніку — дзве кнігі, што ўжо тым часам цэлае стагоддзе хвалююць і вучаць дабру дзяцей многіх народаў.

Тады, калі я быў часткай «слана», і пазней, над старонкамі названых кніг, такіх разваг ды высноў у мяне не было. Адтуль, з тых дзён, і дагэтуль шчыміць у душы два святых адчуванні — спагада пакрыўджанаму і жаданне быць яго абаронцам.

Мужны Гаронэ абараніў пакрыўджанага Нэлі, гарбуна, калеку, а Нэлева маці, прыгожая італьянская сіньёра, прыйшла ў школу і ў кабінеце дырэктара абняла таго чатырнаццацігадовага абаронцу, са слязьмі цалавала яго нагала астрыжаную галаву, зняла з шыі свой крыжык на залатым ланцужку і павесіла яго хлопцу пад школьны гальштук.

У небагатага і вечна п'янага бацькі польскага калекі Юзя падарунак яго школьнаму абаронцы Казіку быў іншы: куфэрак з кнігамі, уся спадчына пасля мілага гарбуна, які памёр, прыдушаны возам на вуліцы.

Аднак і ў італьянскім, і ў польскім выпадках гэта да слёз хвалявала яшчэ і мяне, заходнебеларускага хлапчука, аднаго з тых, да каго гэты высокі агульналюдскі змест дайшоў... няхай сабе і не на роднай мове.

Сяргей жаласці ў сэрцы не выклікаў. Нават тады, калі ён падаў сваім горбам са «слана» і, не трэснуўшы, як трэснуў бы, там упаўшы,

вялікі гарбуз, усхопліваўся з крыкам і разам з усімі смяяўся, зноў узняўшы свой «меч».

У школах тады, пасля амаль сямі гадоў так званай «мікалаеўскай» і грамадзянскай войнаў, пасля некалькіх «пераваротаў» — зменаў улады, шмат было пераросткаў. Сяргей, хоць і вучыўся толькі ў пятым, старэйшы быў за мяне на тры гады. А ў шостым ды ў сёмым: класах, побач з меншымі, былі ўжо і сапраўдныя дзецюкі ды дзеўкі. Сяргей трымаўся са старэйшымі. З хлопцамі шаптаўся, хіхікаў з нечага, пра што не гаворыцца ўголас, курыў на школьным гарышчы, а дзяўчат, ужо добра грудастых, услед за іншымі гуляючы ў кавалера, абдымаў па-свойму — вышэй каленяў, дакуль даставаў.

Аднак ён і з намі, меншымі, умеў падзяцініцца.

Ён вельмі ўдала гаўкаў, мяўкаў, кукарэкаў, буркаваў голубам, шчабятаў ластаўкай. З Паўлам, маім аднакласнікам, якога за кволасць празывалі Кісяе Маляко, Сяргей часамі наладжваў, так сказаць, лялечны, спектакль. Звязаўшы з кіёчкаў дзве крыжавіны, яны надзявалі на іх свае курткі і шапкі і, схаваўшыся пад тыя пудзілы, трымаючы іх над сабой, пачыналі паказваць бойку. Спачатку наскокі, адскокі, зачэпны перабрэх, першыя куксаны, а тады — узаемная малацьба рукавамі, да поўнай знямогі, калі ўжо іх «двайнікі» павісалі адзін на адным і толькі хэкалі, пад смех і крык гледачоў, наадварот нястомны.

І з «мечам» справа не абмяжоўвалася адным «сланом». Напрадвесні, калі кашэчае марцаванне не абмінала і гарышча нашай школы, Сяргей затойваўся там у цямнейшым кутку і пачынаў клікаць, на ўсе лады выводзячы то кошчына, то катова тамленне. Ці ўдалося яму калі прывабіць марцавальніка ці марцавальніцу бліжэй, пад удар свайго «меча» не памятаю, а наша — унізе, на двары — нясцерпнае хіхіканне і, нарэшце, смех, што выбухаў, зрываючы аперацыю, і сёння для мяне жывы.

Былі і іншыя «выхілкі», былі і вясковыя жарты і прыпеўкі, амаль заўсёды скаромныя. Праўда, разлічаныя ўжо не на нас, малечу, намі, здалёк ці зблізку, пачутыя ў гурце старэйшых.

Сярод пераросткаў найцікавейшы быў Сашка-Кі, якога празывалі так за пацешнае заіканне ў маленстве. Заіканне даўно прайшло, мянушка засталася, але далёка не кожны мог асмеліцца сказаць яе хоць здалёк, уцякаючы. Тады, у той першы сланновы сезон, Сашка-Кі быў вучнем апошняга, сёмага класа, умеў выдатна бегаць на руках, да самых пят пранозліва свістаў і ў пальцы, і ротам, зусім непераймальна падцяўшы губу ды прыткнуўшы язык, камандаваў «сланом», валейболам, лаптой, хадзіў найбольш з Валяй з іхняга класа, казалі, і вечарамі

з ёю сядзеў, аднак і вучыўся таксама добра, нават выдатна. І хораша спяваў у нашым школьным хоры. А гадоў яму было ўжо ажно пятнаццаць, і гэта для мяне, чатырохкласніка, аднаго з тых, хто ў школу пайшоў нармальна, сямігадовым, было недасягальным, выклікала пашану і зайздрасць, а то часамі і страх.

І вось ён, Сашка-Кі, дружыў з Сяргеем. Як і большасць у нашай школе, яны былі не местачковыя, а з вёскі, да таго ж з адной, а сябравалі, відаць, даўно. Паспрабуй тут хто-небудзь Сяргея пакрыўдзіць!

Зрэшты, і потым, калі ўжо Сашка ў нас не вучыўся, Сяргея ніхто ніколі не крыўдзіў,— не памятаю такога выпадку.

Сашка-Кі паступіў у беларускую гімназію, на той гужавы ды пешаходны час, на мой малечы ўзрост пайшоў у вельмі далёкі, пакуль што недасягальны свет — у ваяводскі Навагрудак.

Сяргей закончыў школу на год раней за мяне, далей вучыцца не пайшоў. Зрэшты, і Сашка тады ўжо не быў гімназістам: яго адтуль, як гаварылася, «прагналі за палітыку», а неўзабаве і пасадзілі ў турму.

Пра ўсё гэта я толькі чуў, яно было па-тагачаснаму далёка, у пятай вёсцы ад нас, за цэлых трынаццаць кіламетраў.

Праўда, за нашымі лугамі ды за рэчкай, далей каля лесу, былі сенакосы Сашкавай ды Сяргеевай вёскі, а ўсё ж і няблізка ад нас, і ехалі іхнія касцы ды грабцы туды не цераз нашу вёску, а па гасцінцы. І яшчэ адна праўда, — у святы моладзь з навакольных вёсак сяды-тады, вясной ці летам, сыходзілася ў мястэчку, каля прыгожай царквы на ўзгорку. Не маліцца, вядома, з бабамі, а з дзеўкамі пажартаваць на цвінтары, кавалерскай кампаніяй пахадзіць, пасядзець, паляжаць на траве пад вялікімі ліпамі. Ды гэта ўсё старэйшыя. А для мяне, падлетка, што, дарэчы, як маці казала «за кнігамі свету не бачыў», усё іншае было яшчэ ўсё наперадзе.

Словам, з Сяргеем і з Сашкам-Кі я не бачыўся доўга. Пакуль мы выпадкова не сустрэліся па сенажаці, пад рэчкай. Яны вярталіся са свайго, заўсёды пазнейшага, сенаваішя, а мы, некалькі хлопцаў з нашай вёскі, ужо свабодныя, прыйшлі пакупацца.

Тая сустрэча, праз сем гадоў пасля «слана», часта апошнім часам вяртаецца.

Наша рэчка — не з тых, што апяяны ў вядомых песнях, яна — сціплы прыток, да мора сама не даходзіць, плыве сабе ціха па лузе, а мы яе любім, змалку і назаўсёды. Цяпер, здалёк, светла ўспамінаецца і смех, і плёскат купальнікаў, і шарканне касы, і грукат колаў на пукатым сезонным мосце з плашак і кругляковў, і боўтанне шаста пры «чайцы», і пабліск рыбы ў таптусе, і цярплівасць пад паплаўком, і страшнае на ўсю акаліцу,— хтосьці стары ці малы, нейкі хлопец ці

дзеўка, незнарок ці знарок утапіўся!.. Усё прыходзіць, праходзіць, а рэчка плыве сабо, рэчка плыве...

І вось пад рэчкай — у маёй удзячнай памяці, упершыню ў маім, тады зусім юначым жыцці — гучаць словы глыбокага зместу, музыка невыказнай красы:

Умирает отец на дубовой скамье,
Завещая родимому сыну:
«Ты пойди-ка, сын, в лес, да дубину сруби
На проклятую барскую спину...»

Мне яшчэ вельмі далёка было да свайго радыё, да патэфоннай пласцінкі з голасам Шаляпіна, да поўнага ды правільнага тэксту гэтай песні, надрукаванага ў якой-небудзь кнізе, для мяне ў той час больш за ўсё выпадковай. А ўсё ж мне і так было вельмі нямала, я быў захоплены і так, ды настолькі, што вось і сёння, амаль праз паўстагоддзя, уражанне тое яшчэ ўсё хвалюе сваёй першароднай і незацёртай свежасцю.

Спяваў наш Сашка-Кі.

Пакуль нырнуць у ціхую, прахалодную глыбіню, ён стаяў на зноў ужо зялёненькай пакошы высокага берага, голы толькі яшчэ да пояса. Загарэлы і дужы,— нягледзячы на тое, што сілу і волю яго ўжо намагаліся адабраць і ў паліцэйскіх катоўнях, і за турэмнымі кратамі. Глядзеў на лес за ракою ды за прасторам лугоў і густым барытонам, з грудзей і ад сэрца спяваў.

Каля яго стаяў Сяргей.

Спяваць не памагаў. Слухаў разам з усімі. Чалавек было нас больш за дзесяць, з іхняй і з нашай вёсак. Але глядзеў і ўсміхаўся ён так, быццам гэтая песня па нейкаму таямнічаму праву належыць і яму, разам з яго — такім магутным і прыгожым — сябрам.

Яго калецтва, ужо таксама да пояса аголенае, не было шчымліва-прыкрым у параўнанні з маладой нармальнасцю ўсіх іншых, а перш за ўсё з Сашкавай, не выклікала яно і жаласці.

...Яшчэ праз сем гадоў, улетку сорак першага, фашысты і ў нашым мястэчку, дзе стаяў іх паліцэйскі гарнізон, расстрэльвалі былых заходнебеларускіх падпольшчыкаў і малады савецкі актыў. З самога мястэчка і з навакольных вёсак,— хто быў сваімі здраджаны, каго ўдалося пакрыць.

Разам з Сашкаю-Кі, разам з іншымі дужымі загінуў тады і Сярожа.

1983

Здалёк

Аўтапартрэт — не абавязкова любаванне самім сабою. Прынамсі мастакоў ніхто ў гэтым не папракае.

А ўсё ж бачыць самога сябе ў маленстве, здалёк,— гэта ўжо і пэўнае любаванне. І не толькі сабой ва ўсеагульнай абаяльнасці маленства: прыемна згадваюцца і свавольствы. «Эхе, брудер! — як гаварыў старэнькі генерал у «Капітанскай дочцы»,— так он еще помнит стары наши проказ?» Помніць і маралі ніякай выводзіць не хоча.

Скажам, з такога.

Адзін з філіялаў нашай сямігодкі быў у старым панскім доме — рэшта сякога-такога маёнтачка на ўскраіне мястэчка. Стары драўляны дом, старая студня з блізкай, крынічнай вадой.

Неяк мне, сямікласніку, захацелася напіцца. Можа, не так напіцца, але ж напіцца проста са студні. Два таварышы ўзялі мяне за ногі і апусцілі да вады. Я там пачаў чэрпаць далонню і піць. Варанае яйка, дадзенае мамай «з сабою», было ў верхняй кішэньцы пінжака. Яно вылузалася адтуль і плюхнула ў ваду.

— Што там у цябе? — пачулася мне зверху.

— Чарнільніца ўвалілася.

Так было больш па-маладзецку.

А паблізу ад студні, за бэзавым кустам, стаяла збялелая ад жаху, цяжарная настаўніца. Аказацца баялася,— каб тыя два, спуджаныя, не пусцілі трэцяга ў ваду.

І такое яшчэ.

Зімовым познім вечарам, пасля школьнага спектакля, дзе мы, чатыры сямікласнікі, выступалі ў ролі «падхаронжых» — юнкераў з паўстання 1830 года, вельмі ж нам не захацелася расставацца з кардоннымі, абклеенымі каляровай паперай ківерамі (па-польску — чака), а яшчэ больш з дзвюма сапраўднымі шаблямі. І «падхаронжыя» ўцяклі з імі дадому. Уласна кажучы, у той бок трэба было толькі мне, тры іншыя былі з мястэчка і пайшлі мяне праводзіць. Во так жа нам не хацелася разыходзіцца, нібы чакалася чагосьці незвычайнага.

І вось яно прыйшло. У вялізных санях-развалах, са званочкам пад дугой, аднекуль ды кудысьці ехалі яўрэі-«цялятнікі», тыя, што куплялі па вёсках не толькі цялят, але і адкормленых быкоў. Сапі вось-вось даганялі нас яшчэ ў канцы доўгай местачковай вуліцы. Мы пасталі абапал дарогі па двух і, калі тыя сані параўняліся з намі і нават неяк запаволілі бег, дружна гукнулі: «Стой!» Ківеры-чака рабілі нас высокімі, купчыкам мы здаліся, відаць, дарослымі разбойнікамі, тым больш што пасля першай каманды пачулася другое,— хтосьці з нас

крыкнуў: «Сячы дугу!» Чамусьці не гужы, а іменна дугу. Дзве шаблі жыхнулі з похваў і ўзняліся над нашымі галовамі, і тут на пустыннай, цьмяна аснежанай вуліцы мястэчка пачулася — з некалькіх дарослых горлаў — адчайнае: «Па-лі-цы-я!!»

«Падхаронжыя» спахапіліся амаль адразу. Бо і трэба было,— на дапамогу людзям, якім быў зроблены «заступ дарогі», з некаторых, бліжэйшых да крыку, двароў ужо беглі, уступіўшыся ў боты, валёнкі ды накінуўшы на бялізну кажух, местачкоўцы-мужчыны.

«Падхаронжыя» джгалі ў поле, яшчэ ўсё з голымі шаблямі, грузнучы ў снезе, задыхана, а ўсё ж лягчэй, чым пагоня, якая, зрэшты, хутка спынілася.

Хлопцы правялі мяне амаль да самага дома, самі вярнуліся, бо ўжо ж тыя сані даўно празвінелі гасцінцам, і ён быў пусты.

Назаўтра мы, здаючы шаблі і чака, апраўдаліся сяброўскімі праводзінамі, а самі, вядома, баяліся, як жа з тым «заступам»... Але ніхто пра нас не заявіў.

1982

Штрыхі

«Чорт з голаду і мухі еў».

А бывалы дзядзька Ігнат расказваў, як ён — яшчэ да рэвалюцыі — вяртаючыся з нейкіх заработкаў, недзе каля Маладзечна ці Вілейкі... ледзь не наеўся «жытнікаў».

Гаспадыня, калі ёп зайшоў ды папрасіў есці, гасцінна сказала: «А я вам, чалавеча, крупніку з жытнічкамі!..» — «Ого, давай, падумаў я,— расказваў дзядзька.— Наліла на прыпеку, з нечы дастаўшы, паставіла на стол. Павярнуў я лыжкай, а там — аблупленыя мышы... Каб не галодны быў, дык і сарвала б. А так толькі хлеба лусту ўзяў, падзякаваў, ды за шапку».

«А чаму яны, дзядзька, жытнічкі?» — пыталіся мы, хлапчукі.

«Бо мышы палявыя».

...Другі дзядзька, Макар, у якога на агародзе было тры яблыні. Ён іх мазаў знізу да самага голля дзёгцем, каб мы, чужыя дзеці, не лазілі, калі дома нікога не будзе. Пакуль тыя яблыні не пасохлі.

Страшэнна працавіты, гаспадарлівы. Купляў у пана патроху зямлю, зусім, здавалася, пустое поле, і гноем — з году ў год — даводзіў яго да ўраджайнасці. Калі хто паліў увосень пырнік на сваім полі, дык дзядзька спыніцца ў плузе і крычыць: «Пачакай! Не палі! Давай я забяру!» Забіраў, трусіў у баразну і заворваў.

Малога ўнучка, ад дачкі, што была за бедным замужам у суседняй вёсцы, лішне малога Колю дзед прымушаў аднойчы гнаць каровы. Спрабаваў, як толькі трохі развяснела, ці будзе ўжо свой, ненаняты пастух. А Коля ўцёк і схаваўся за нашым гумном. Плача, унурыўшыся, хімкае, а дзед стаіць над ім і гугніць. Убачыў, што я цікую з-за вугла, і да мяне:

— Ты бачыш, Мішачка? — Заўсёды блытаў нас з братам, нібы не могучы разабрацца.— Гэта ж, Мішачка, пазаўчора было вяліканне, і наша баба дала во нашаму Коліку,— тут ішла смешна-суцэльная скорагаворка,— пірага-бабкі-малака-яец чырвоненькіх-каўбасы-сыра-сала-масла і мяса, а ён во, Мішачка, каровы гнаць не хоча!..

Прыдурванне, як нейкая вельмі патрэбная ў гаспадарцы мудрасць.

...Яшчэ і дзядзька Пятрусь, у якога была поўная хата непрыгожых, беспасажных дачок. Разбурчыцца на печы на долю сваю — не супакоіць нічым. А цётка Алена, ласкавая, гаваркая жанчына, тыц яму туды малыя начовачкі гарачай бульбы ў лупінах — ён і супакоіцца. Хукае там ды чаўкае.

Штовечара збіралася поўная хата вячорнікаў. І цётка нібы жартам сватала сваіх дзяўчат:

«Бяры, Баядэра, Жэню. Гаспадыню будзеш мецьǃ..»

Як яно помніцца ўсё так выразна — з малечай памяці. Я тады хадзіў у чацвёрты клас мястэчковай школы і зімою быў на кватэры ў цёткі Алены, нашай далёкай сваячкі. Помніцца — з нейкім затоенаназначным сэнсам .

1983

Праблёскі

У незвычайным, на першы позірк драўляным, як мне здалося з дарогі, бараку — добрыя, сучасныя кватэры саўгасных рабочых. Унізе вялікая кухня, сталовая, веранда, а ўверсе яшчэ чатыры пакоі.

Гаспадара, трактарыста, дома мы не засталі. Жонка яго — маці траіх дзяцей, найменшае з якіх, аднагадовы хлопчык, безнадзейна хварэе. Мы яго не бачылі, ён там недзе наверсе ляжыць, як заўсёды, а бедная мама сустрэла нас з другім, двухгадовым хлопчыкам на руках. Па вачах малога відаць, што і ён хворы (па-іхняму, па-чэшску, немоцны), а жанчына сказала, што гэта ў яе суседчын Вашычак: той кудысьці спатрэбілася паехаць, «а я ўсё роўна ж дома сяджу».

Калі мы прыселі да стала, а гаспадыня пайшла рыхтаваць нам каву, хлопчык вяла гуляў на падлозе з вялізным, калярова-пярэстым мячом. Гаспадыня прынесла Вашычку малака. Каб піць яго,— больш, відаць, па абавязку, чым з патрэбы,— маламу надта ж захацелася, проста такі зусім неабходна было сесці на тым мячы. Сяк-так угрунтаваўшыся на ім, ён зрабіў цёці ласку — яна з усмешкай чакала — дакрануўся губамі да нахіленага кубачка. Раз, а потым і яшчэ раз.

Гэта адно, з пазаўчарашняй паездкі ў Судэты, дзе мы з сябрамчэхам заехалі да яго сваякоў.

Другое ўбачыў я ўчора тут, у Карлавых Варах, на бойкай, толькі пешаходнай вуліцы. Дзяўчынка, па-бабску кажучы — зусім яшчэ маладзенечкая, аднак ужо нібы гатовая на ўсё і дрэннае і добрае, ідзе сабе паміж разнаколерных магазінаў, у яшчэ рэдкім, таксама стракатым патоку людзей мясцовых і разнамоўных курортнікаў, ідзе па вуліцы зверху ўніз, калываецца тонка ды стройна, уся ў раннім сонейку, з выглядам весела-незалежным, а на калене ў яе, на паношаных джынсавых штоніках — як нейкі выклік — нашыта вялікая, белая, прымітыўная кветка.

«Малое — усюды малое. А маладому ўсё хораша»,— скажам таксама па-бабску.

Малы і дзяўчо, два, выпадкова заўважаныя, праблёскі, жыва і паасобна, і разам, яны прыгадаліся мне, як толькі прачнуўся. І тут жа, амаль адразу прыйшоў і стаў паміж імі, чэшскімі, трэці і свой, з майго вяртання месяц таму назад з Масквы дахаты.

У нашым купэ — глуханямая дзяўчынка гадоў дванаццаці. Едзе з бабуляй на канікулы, з-пад Урала ў Брэст.

Раней чым уведаць, што з малой такая бяда і куды яны едуць, я ўбачыў на выцерта-сівых, зноў жа джынсавых штоніках дзяўчынкі незвычайнае: два сэрцы, відаць, ёю самою вышытыя, адно чорнымі,

а другое чырвонымі ніткамі, і змацаваныя англійскай шпількай. Не вышытай, металічнай.

Прыгожае дзеўчаня міла ўсміхнулася на мой зацікаўлены позірк і неяк дзіўна, нібы з замежным акцэнтам, сказала адно толькі слова:

— Маль-тшык!

І тут якраз бабуля растлумачыла, што ўнучку ў спецыяльнай школе вучаць гаварыць і што гаворыць яна вельмі, вельмі мала.

А ўсё ж запаветнае — хоць і так яшчэ рана — сказала.

1983

Праўдалюбы

Радасць цемры ці подласці, якая «сказала праўду»:

— Гэта ж не твае родныя тата і мама, яны цябе толькі ўзялі...

Калі тая ці той сірата зразумее ўсё па-належнаму, наколькі ж вышэй за «праўдалюбца» стане яна ці ён у сваёй ранняй сталасці!

Успамінаецца, што адчулі мае знаёмыя, калі іх дачушка, згубленая ў вайну і выгадаваная чужымі ажно ў Омску, адмовілася ехаць ад сваіх да сваіх. Успамінаецца таксама даўно прачытанае ў газеце, як у падобнай сітуацыі, не могучы падзяліць аднымі выгадаванае, а другімі — нарэшце! — знойдзенае дзіця, дзве чужыя сям'і прыйшлі да мудрага рашэння — парадніцца, узаконіўшы роднасць сваю афіцыйна.

Дзеці «падкідышы», або «пакідышы», якіх я аднойчы многа бачыў у Наваградку, дапамагаў ім пераходзіць цераз кладку каля касцёла, у якім быў ахрышчаны Міцкевіч. Нязручна дый няёмка было іх апярэджваць, і я падхапіў, перанёс адно, яшчэ і яшчэ адно... Яны наперабой ліпнулі да мяне, і цяжка, нельга было адчапіцца. Ад сваіх выхавацельніц, што ў нейкай меры замяняюць ім маці, яны так пяшчотна, так прагна гарнуліся да мяне, мужчыны, сказаў бы, адчуваючы «бацькоўскую недастатковасць».

У Нарыльску, у найлепшым, які мне дагэтуль давялося бачыць, дзіцячым садзе, загадчыца яго, кандыдат педагагічных навук, аўтар спецыяльных дапаможнікаў, чалавек на ўсю душу аддадзены сваёй справе, сказала нам між іншым і такое:

— Самая ідэальная выхавацельніца не зможа ўсіх іх пацалаваць, як маці. Сям'ю, таварышы, ніхто не зможа замяніць.

А недзе там над гэтым... не, лепш пад гэтым чуваць «цвярозае», «праўдзівае» гы-гы-гы:

— Гэта ж не твае родныя тата і мама...

1983

Элегія

За шырокай градою гасцінца, які я перайшоў, за нявыкашаным раўком, у першых, нахіленых над высокай травою, жытніх сцяблінах, ніжэй калосся сціпла шарэла фанерная таблічка на кійку. З часовым, карандашным надпісам, які і мне паведамляў, як называецца наш калгас, які нумар участка, колькі тут гектараў жыта і які яго гатунак.

Правей, не вельмі далёка ад месца, дзе я на момант спыніўся, ідзе даволі шырокая, травяная дарога з вёскі на могілкі, а лявей і бліжэй ад мяне — яшчэ і сцежка ў жыце. Таксама адзнака сучаснасці: поле народнае, нічыё, хадзі, тапчыся, дзе каму ўздумаецца...

А ўсё ж і я пайшоў па сцежцы. З узвышша ў даліну.

Жыта сёлета добрае. І прыгінацца, нават рысламу, не вельмі трэба, каб люба, удзячна пайсці вачыма па каласістай паверхні, якая яшчэ і шчацініцца трохі вусікамі ўгару, а больш дык хіліцца долу пад цяжарам шчодра налітых, пакуль што не цвёрдых, салодкіх зярнят. Абапал сцежкі, у не зусім спалавелым саламяным гушчары, сям-там праглядвае рамонак, большыя сонейкі якога наіўна пнуцца ўгару, некаторыя нават даволі высока, а дробязь цвіце, адцвітае ды пахно понізу. Васількі стракацяць дружней, месцамі нават густа, — блакітная пяшчота, што таксама цягнецца дастаць, дацягнуцца да каласоў. Для паўнаты дзіцячай памяці няма чамусьці ярка-ліловых званочкаў куколю. Затое трапляецца бярозка з грамафоннымі трубкамі белых і злёгку ружовых кветак, кволае плеціва вікі з дробненькай бурачковасцю цвету, а гледзячы на сонечна-хлебнае бязмежжа зверху, зрэдку бачыш, як над калоссем выкусціўся непераможна расквітнелы асот. На сцежцы — натапч сцяблін з пустымі ці поўнымі каласамі; яна шамаціць над нагамі, злёгку блытае іх ды рвецца, калі адной наступіш, а другой па хаду шмарганеш. Ды такое — зусім ужо як між іншым, бо ты глядзіш наперад, час ад часу ўлева ці ўправа, табе, даўно ўжо гараджаніну, здаецца, што так вось ішоў бы ды ішоў,— далёка, можа, і бясконца...

А сцежка канчаецца.

Нашы старыя могілкі, і ў даўнім, у прыкрым сваім запусценні цяпер, у зеляніне ды ў сонцы, нібы нават прыгожыя, сумна прыгожыя. Магутны, разложысты цёмна-зялёны дуб. Таксама, як і ён, спрадвечная, але ж змарнелая капліца. У шэрых лушпаях не да канца датлелай шалёўкі, з блекла-ліловым купалам, які здалёк, у кудзерцы вышэйшых і ніжэйшых дрэў, бачыцца весялей. Тры сасны, як самотны дазор, прысланы сюды з далёкага лесу. І дзікі нізавы гушчар.

Нікога за яго не папракаючы, і самога сябе таксама, прывычна знаходжу ў бэзавай ды шыпшынавай, зноў ацвіцелай дзікасці два найраднейшыя помнікі. Надпіс на левым зацёрся больш, на правым менш. Пастаяўшы і адышоўшыся, я чамусьці вымаю блакнот і ледзь не з дзіцячай, тады, даўным-даўно адпаведнай узросту, сёння і трохі няёмкай, і гаркавата-шчымлівай пяшчотай запісваю па дзве даты з абодвух помнікаў. Як быццам не ведаю гэтага і ніколі не ведаў... А тады ўжо іду далей сярод рэдкіх, пахіла-шэрых драўляных крыжоў, абымшэла-каменных старчакоў з загладжанымі часам надпісамі, сярод помнікаў навейшых, ужо ад большага пасляваеннага дастатку, і зусім новых, нядаўна дастаўленых удзячнымі гарадскімі нашчадкамі, стандартна бетонных стэлаў з таннай пазалотай надпісаў ды ў вастрапікіх агарожах, найчасцей блакітненькіх. Зноў здзіўляюся, якімі ж нестарымі памерлі той ці тая, якія ў маёй маладосці, не толькі ў маленстве, здаваліся дзядамі ды бабулямі. Заўважаю імёны тых, пра чый адыход пачуў з роднай мясціны сёлета, летась ці пазалетась...

І раптам — зусім нечаканае сутыкненне.

Я аж сумеўся ціха, ледзь не спалохаўся, спыніўшыся каля яшчэ цішэйшага. Адразу — толькі заўважыў светла-шэрую пляму на рагу прасторнай і змрочнай агарожы, а ў наступны момант — пазнаў у гэтай пляме жывую істоту.

Нейкая бабуля стаяла на каленях і, нікога, нічога не бачачы, не чуючы, уся занятая сваёю справай, фарбавала адзін з жалезных прутоў. Пруты былі яшчэ новыя, чорныя, аднак старая з няспешным, сказаў бы — з эпічным спакоем давала ім поўнае абнаўленне. Раз-поразу няспешна абмачала квачык у бляшанку і памаленьку, старанна квэцала чорным тоўсты прут, ад цэментавай падмуровачкі да ўзроўню сваіх вачэй. За гэтым прутам,— я моўчкі глядзеў,— пайшоў такі самы другі. Злева, пачаўшы ад рога агарожы, некалькі іх ужо тлуста чарнелася. Далей бабуля, вядома, падсунецца на каленях направа, будзе мазаць усю гэтую сценку спачатку знізу. Потым цяжка паднімецца, пагоніць даверху... А іх жа так многа, гэтых прутоў, агарожа зроблена старою з запасам, не на адзін толькі помнік, з разлікам і на сябе. А да вёскі ж няблізка, з даліны ўгару, на нямоглых нагах, настаяўшыся на каленях...

Ды вось пайшоў ужо і трэці прут пры мне. Памаленьку, спакойна, няспешна.

Яна кленчыла да мяне бокам, хустка нізка насунута ад гарачыні, і я не пазнаваў бабулі, а ў твар не заглянеш. Можна і не палохаць, не ўмешвацца ў яе малітвенна ўрачыстую, грунтоўную работу. Але як жа і адысціся, не ўведаўшы, хто гэта?

Ступіўшы трохі наперад, я — з-над вострых прутоў — зазірнуў за каменна-шырокія плечы помніка-стэлы, прачытаў, па кім ён і тады, здагадаўшыся, аказаўся:

— Добры дзень, цётка Аксеня!

Яна зірнула на мяне, узняўшы твар на голас зверху, неспалохана прыгледзелася і сказала:

— А я не ведаю, хто вы.

Я назваўся — і хто я, і чый — па-даросламу.

— А, гэта ты...— яна пазвала мяне так, як гаварылася ў маім маленстве.— Тады здрастуй! Да таты, да мамы прыйшоў?

І ў імені маім, неадпаведна дзіцячым, і ў пытанні, да каго я прыйшоў, было штосьці адтуль жа, адкуль і мой запіс дзвюх падвойных дат з двух помнікаў. І на душы пацяплела. Нейкім свяцтвам з бабуляй, ці што.

Пагаварылі мы няшмат. І як толькі я развітаўся — яна адразу ўзняла з бляшанкі свой нетаропкі квач і пачала, нібы навобмацак, паводзіць ім па пруце то ўніз, то ўверх, то ўкругаля. Быццам пайшла, патэпала ў бясконцы свет па лабірынце чорных сцежачак-прутоў...

А я пастаяў, паглядзеў, для яе ўжо нібы неприсутны.

З далечыні амаль шасці дзесяцігоддзяў сюды, у летнюю спёку сённяшняга дня, на мяне дыхнула адліжнай зімой, грымнула маршам (скрыпка, гармонік, бубен), затэленькала званочкамі з-пад дугаў, ажыло і цвярозым, дзіцячым, і хмельным, дарослым гоманам вясковае вяселле.

Кожнае з іх было падзеяй, а гэтае — тым больш. Цупронава Аксеня, дзеўка з багатай хаты, выходзіла за Лебяду, амаль за батрака. «Па любові», як гаварылася і ў чым была незвычайнасць падзеі.

Тады бабуля была маладою красуняй. З варотаў іхняга двара выязджалі, пазвоньвалі першыя санкі-вазок — з маладою. І маладая — высокая, чарнявая, у фаце — стаяла ў вазку сама, ні за што не трымаючыся, і не плакала, а ўсміхалася, нават рукой з узмахам павяла. Вясельны звычай такі: маладая едзе стоячы — пажаданне сяброўкам яе не заседжвацца дзеўкамі.

З-за гэтага няроўнага замужжа сварка ў бацькавай хаце, вядома, была, і немалая, нават і да лупцоўкі, казалі, дайшло. Аднак не яе, не Аксеню было пераставіць. А праклінаць яе ніхто не праклінаў,— няшчасці пачаліся не ад гэтага. Калі ехалі ад вянца, ужо на Лебядовым коніку, той, — на роўнай дарозе, у спраўнага хлопца — узяў ды распрогся. Гэта лічылася вельмі нядобрым знакам. І спраўдзілася. Беднасць — беднасцю, на гэта дзеўка ішла сама, але ж прыйшло і горшае: паміралі дзеці. Адно, другое, а пасля ўжо і зусім іх не было. Жылі

Аксеня з Тодарам адны, спачатку яшчэ ўсё спадзяваліся, а потым пачалі і падумваць, ці не ўзяць якую сірату. Але не выйшла гэта ў іх, бо звалілася і другая бяда. Тодар падаваў у цапы малатарні (чужое, вядома ж), і хапанула, уцягнула ў барабан руку, добра хоць, што не правую.

Гэта я памятаю таксама жыва, як той Аксенін выезд, стоячы, з бацькоўскай брамы. На дзікі крык з суседняга прыгумення пачалі збягацца людзі, пабег і я, тады ўжо дзяцюк. Малатарня спынілася. І раней, праз гул яе, і цяпер крычаў не Тодар, крычалі іншыя. Галасіла, прыбегшы, двароў цераз дзесяць, Аксеня. А ён стаяў, як прывязаны сваёй раструшчана падаўжэлай, крывавай рукой да ацІхлых цапоў, збялелы, але ж і сам яшчэ камандаваў, як раскручваць, развінчваць барабан, і толькі потым ужо, як садзіўся на воз — у мястэчка, да доктара — самлеў.

Нехта — не памятаю, хто — першы падгледзеў, як ён пасля бальніцы, ужо толькі з адной правай, пакутліва прымяркоўваўся, намагаўся засупоніць хамут. Сусед хацеў дапамагчы, але Тодар ажно ўзлаваўся. Крычаў, што сам павінен, сам навучыцца — і запрагаць, і ўсё!..

У самога была ж і сама. І не для бабскай каманды ці звягі,— сяброўка, памочніца.

Так яны ўжо і векавалі ўдваіх, доўга жылі — доўга пры мне, яшчэ даўжэй без мяне ў нашай вёсцы,— спачатку бедна, а потым і ў новай хаце, на нейкай пенсіі, з чатырма вуллямі ў садочку.

Ды вось яго ўжо няма, а яна ўсё жыве, як быццам непрыкметны, ціхі і нязбыўны подзвіг яе жыцця яшчэ ўсё чамусьці трэба працягваць.

Сумна?

А можа, якраз і лягчэй ад такога вось клопату — пра магілу?..

Зноў жа па сцежцы ў жыце я выйшаў з даліны на самы верх нашай «гары» — узвышша з сонечна-ясным, раскошна летнім аглядам на ўсе бакі свайго свету. Спыніўся на абочыне нядаўна заасфальтаванага гасцінца, пастаяў.

Хораша. І далёка відно.

А якая ж тут, можна сказаць, адбылася вялікая змена дэкарацый. Не адна.

Што тут «ігралася» ў папярэдніх дзеях даваеннай, ваеннай і пасляваеннай гісторыі — відно ўжо нямногім. У тым ліку і мне. І я магу нямала расказаць, якімі былі навакольныя вёскі раней, дзе тут навокал віднеліся, куды і як падзеліся тыя маёнткі ды маёнтачкі, замест якіх распасцерлася хлебная чыстаполіца, хто тут, па нашым гасцінцы, па нашых дарогах ды сцежках ездзіў, хадзіў, якія значыў, пакідаў

сляды. І я ўжо магу... ох, як нямала палічыць тых, каго ў розны час рад быў вітаць, па кім сумую, то свяжэйшым, то адбалелым сумам, каго часамі згадваю, пазнаўшы яго рысы ў сыне ці ў дачцэ...

Маруся?

Не, па бацьках яе, шчыра кажучы, я не сумую, бо з імі, значна старэйшымі, не дружыў. Яна для мяне — сама па сабе. Вось прыгадалася і тут, зноў, як на могілках, у падвойным успаміне — свежым, сённяшнім і ўжо таксама даўнім, нават і ў дачыненні да яе, яшчэ так нядаўна дзяўчынкі, пасляваеннай сіраты, бацька якое загінуў на фронце, а маці адна паднімала трое малых.

А ўжо тым часам і дваццаць гадоў з той раніцы, калі я, трохі пабыўшы ў сваёй вёсцы, вяртаўся аўтобусам у горад, які ўжо таксама стаў мне сваім.

Маруся сядзела побач са мной, ад акна. Дзве яе сяброўкі, не з нашай вёскі, але таксама выпускніцы мястэчковай дзесяцігодкі, сядзелі, далей, за намі. Тыя і на прыпынку, да аўтобуса, больш за яе маўчалі, а цяпер мы з ёю і зусім былі як адны. Спачатку яна шчабятала пра свае няхітрыя ранне-дзявочыя навіны, час ад часу вярталася да трывогі — ці ўдасца ж паступіць у тое медвучылішча, а потым пачала драмаць. Летняя ночка — на песні — і так маленькая, а паненка ж і з вечарынкі вярнулася, бадай, на світанку. На сваім пажылым і ўжо тым часам натруджаным плячы я неўзабаве адчуў яе галаву. Румянашчокую ды сінявокую, з просценькай русай прычоскай.

І ў гэтым столькі было ўжо хвалюючага цяпла і яшчэ ўсё дзяцінага даверу, што я і тады быў шчаслівы, і цяпер яно ўспамінаецца — з удзячнасцю і нібы са свяяцтвам.

Потым прыемна было пачуць, што Маруся і паступіла, куды ёй хацелася, а закончыўшы медвучылішча, была размеркавана ў свой раён, дзе неўзабаве ды вельмі ўдала — па школьнай дружбе, якая стала каханнем,— выйшла за аднакласніка, дужага і маўкліва-талковага Віктара. Ён пасля школы застаўся ў вёсцы, пры сваіх «старых», тым больш што бацька вярнуўся з вайны інвалідам, закончыў хлопец курсы ў райцэнтры, — механізатар шырокага профілю. А яна працавала ў бальніцы, куды, за шэсць кіламетраў, то ездзіла ўлетку на веласіпедзе, то пад'язджала ў непагадзь і зімой на рэйсавым аўтобусе, а то дык і Віктар часамі на матацыкле падвозіў, асабліва на першым годзе,— хоць і рахманы, а з горда стрыманай усмешкай.

Многія хаты ў сённяшняй вёсцы больш адпаведна называць дамамі. Нямала, праўда, і такіх, дзе або ўжо няма каму жыць, або заўтра-пазаўтра не будзе каму. Сумна, трывожна... Калі ж хата яшчэ

жывая, а да таго і спраўная,— міма такое добра і прайсці, і, чаго добрага, спыніцца.

Механізатараў ды медсястрын дамок стаіць бокам да вуліцы, у гародчыку. Вялікія вокны, на падваконні кветкі. Іх так багата — белых, ружовых, чырвоных, ліловых,— што, здаецца, і шыбы хутка павыдушваюць навонкі. Адна цераз адну, запоўніўшы яркай стракатасцю чыстыя шыбы, усе гэтыя жаніхі і нявесты, герань і вог- нікі пруцца да тых, што ў гародчыку, куды большых і на прасторы,— да мальваў, флоксаў, вяргіняў, гладыёлусаў... Сцены сонечна-вохрыстыя, ліштвы і рамы вокан, рамкі ды рамачкі шырокага ашклёнага ганка чысценька белыя.

А гаспадыні ўсё гэтай вясёлай белі — мала!..

Ідучы на могілкі, я прыпыніўся каля «Марусінага дома» (для мяне гэта так), яшчэ зводдаль заўважыўшы яе з дачкой у гародчыку. Яны падбельвалі белыя рамачкі ганка, у якіх паблісквалі сонцам разнаформенныя шыбкі і шыбачкі.

— Добры дзень! Што мы робім?

— Добры дзень вам! Прыехалі? А мы тут наводзім красу.

— Яе ж і так хапае. Не разабрацца, якая лепшая.

Яна смяецца, прыняўшы намёк, але адводзіць на іншае:

— От, будзе трохі чысцей. Я выхадная сёння, а сена ўжо няма. Пагаварыце з намі, пабудзьце. Мой недзе ў полі. Дома не заганяецца. А гэта во наша Таня. У дзесяты перайшла.

Таня — ужо не на шмат маладзейшая за тую, чыю галоўку я нібы зноў адчуў на плячы, а Маруся — у загарэлай і пышнаватай красе шчаслівай маці, якой толькі пад сорак. Дзяўчына моўчкі, нібы сарамліва павярнуўшыся ад мяне, працуе белым пэндзлікам, час ад часу тыцкаючы яго ў бляшанку на табурэце. А мама яе... ну, не сказаць ужо, што шчабеча, як тады, у ранішнім аўтобусе,— яна гаворыць ахвотна, усё дарэчы, з гаспадарлівай заклапочанасцю: пра сенакос, на які так добра падпагодзіла, пра жніво, што вось-вось і пачнецца, пра тое, што робіцца ў вёсцы, пра бальніцу сваю, пра Таню, што памагае і ў хаце, і ў полі... Хоць і чытае многа, і ў клуб, вядома ж, хочацца: маладое. Яна гаворыць з выразнай прыемнасцю, я слухаю — таксама. А мне ж яшчэ добра глядзець, як спрытна ходзіць пэндзлік у яе руцэ, як акуратна бель кладзецца на тоненькія рамачкі, нідзе не крануўшы чыстага шкла.

Таня робіць тое самае не менш акуратна, але павальней, з большай асцярогай.

Процьма яшчэ не пражытага часу, нязведанай прасторы, не адчутага сонца аддзяляе іх, маці і дачку, ад тых строга панурых прутоў, што недзе там з чорных памаленьку робяцца яшчэ чарнейшымі...

Ім, маладой і маладзенькай, і не думаецца пра такое,— гэта я цяпер думаю, стоячы на ўзбоччы гасцінца, гэта мне яно ярка прыгадалася там, за жытам, у зелянінe, каля прасторнай на запас агарожы.

Не ў спалучэнні з ёю, яшчэ не бачыўшы той чарнаты, гадзіны паўтары таму назад, калі я любаваўся белай работай-забавай у сонцы ды ў кветках, па праву ўзросту благаслаўляючы нейчае шчасце, неперамoжнасць жыцця.

1981

Дырэктарка

У кожнай вёсцы, у кожным куточку нашай зямлі, дзе ты быў ці не быў, возьме ды зноў, яшчэ і яшчэ раз вырасце падобнае да іншых і да нікога не падобнае дзяўчо.

Ірынка вырасла ў сваім Доўгім Сяле, там і школу закончыла, і не паехала адтуль нікуды. Старшыня калгаса ўгаварыў яе стаць дырэктаркай іхняга дома адпачынку, пабудаванага на раздольным узлессі над Шчарай.

Смяяліся са старшыні яго калегі, што фантазёр ён з гэтай сваёй «Шчарынкай», і нерэнтабельнай, і непатрэбнай, а ён спакойна, з прыязнай усмешкай адказваў, што кожны з яго калгаснікаў, які там заслужана адпачыў два тыдні, можа спакойна назначацца хоць нампалітам палка. І растлумачваў: «Па сацыяльнай і палітычнай свядомасці». Сам ён з вайны вярнуўся капітанам з двума ордэнамі і трыма раненнямі, з роднай Віцебшчыны быў пасланы сюды, у адзін з заходніх раёнаў, на партыйную работу. На старшыню калгаса прыйшоў з райкома, дзе працаваў другім сакратаром. Знячэўку гэта атрымалася. Калгас быў слабенькі і, калі ён, сакратар, прывёз сюды выбіраць чарговага старшыню, людзі пажартавалі: «Нам каб, таварыш, такога, як вы!» — «А што вы думаеце — і пайду!» Яго адпусцілі, бо гэта было ў той час, калі на дапамогу сельскай гаспадарцы ішлі «трыццацітысячнікі». Пакуль да той «Шчарынкі», папрацаваць давялося многа, і людзі ад жарту «нам каб такога» дайшлі спакваля да пашаны, якое гэты, яшчэ раз новы, старшыня, талковы ў працы і прыемны ў абыходжанні, аказаўся вартым. Была яму пашана і ад кіраўніцтва. Сам сакратар абкома параіў мне паехаць з сям'ёй у «Шчарынку», пазнаёміцца з тым калгасам і «са станоўчым,— як ён сказаў,— героем нашай сучаснасці».

«Шчарынка» нам спадабалася, на другое лета мы сагітавалі туды дзве пары сваіх сяброў, якіх па трэцяе лета агітаваць ужо не трэба было.

Улетку калгаснікам не да адпачынку, і туды прыязджалі бліжэйшыя і далейшыя гараджане. Інтэлігенцыя не ўся і не заўсёды бывае інтэлігентнай. Капрызы, гонар, неахайнасць, хамства,— калі не сам інтэлігент, дык жонка, дзеці, а то і ўсёю сям'ёй.

Дзяўчо-дырэктарка неяк прызналася мне:

— Калі ўжо што зусім-зусім не так, не вытрываць, дык я пайду сабе ў лес, там паплачу-паплачу, а потым зноў...

Я расказаў пра гэта старшыні, і ён сабраў адпачываючых на «невялічкі агульны сход». Спакойна, тактоўна, з гаспадарскай годна-

сцю ён папрасіў нас захоўваць парадак, наважаць персанал і дырэктара дома або, калі каму не даспадобы тут, «дык мы не будзем настойваць на тым, каб нам рабілі вялікую ласку...».

Пасля сходу,— а было гэта на першым годзе майго там з сям'ёй адпачынку,— Ірынка, здаецца, больш не хадзіла ў лес супакойвацца.

Пасмялела яна спакваля, пасталела.

Тады ж, на першым годзе, адзін з інтэлігентаў, з выгляду чалавек прыстойны, як аказалася, патаемна ўсё думаў пра хуткую пенсію. Не так сабе, а ў сувязі са «Шчарынкай». «От дзе каб стаць дырэктарам! Паветра, рыбка, грыбы, малачко... Перавесці б толькі дом па прафсаюзны, зняць гэтае дзяўчо!» Ажыццяўленне задумы пачаў ён з таго, што кожны дзень запісваў пра ўсе непаладкі ды непападанні, а потым, на развітанне, сшытак свой даў старшыні.

— Паглядзіце, падумайце, ці такі вам патрэбен дырэктар.

Старшыня пагартаў той сшытак, прачытаў два-тры запісы і, як заўсёды стрымана, сказаў:

— Дзякую вам за пільнасць. У нас праўленне ёсць. Мы абмяркуем.

А сшытак потым паказаў Ірынцы.

Паколькі першы спосаб «не спрацаваў», на другое лета пільны таварыш, яшчэ на год паразумнеўшы, пачаў капацца пад самога старшыню.

— Ты камсамолка? — сам-насам спытаўся ён у Ірынкі.

— Ну, камсамолка.

— Дык давай пагаворым пра недахопы вашага старшыні.

— А вы што, ужо і на яго сшытачак завялі?

Бачу яе маладзенькі, усмешлівы твар. Бачу разгублена-злосную губу таго барацьбіта... Ірынка расказала мне пра тую іх размову.

Даўно гэта было, пятнаццаць год таму назад. Шаноўны Павел Фёдаравіч, старшыня, памёр. Пасля яго там ужо другі ці, можа, і трэці прыйшоў. Калі ў мяне летась узнікла пільная патрэба зноў звярнуцца ў «Шчарынку», я не падумаў, што дырэктарка там тая самая. Пазваніў як незнаёмы, пачаў прадстаўляцца, тлумачыцца, пакуль у міжгароднім хрыпе ды трэску не распазнаў па-даўняму вясёлы голас. Яна адразу пазнала мяне, адразу назвалася тым даўнім, звычным імем, потым зрабіла ўсё, пра што я папрасіў, аднак, здаецца, найбольш прыемна было проста пачуць яе, нібы ўбачыць — праз столькі гадоў тую самую.

Днямі, яшчэ праз год, перабіраючы старыя запісы, я, ледзь не як штосьці чужое, перачытаў чарнавыя накіды да напісанага ў «Шчарынцы» апавядання-эсэ «Дажджлівы, сонечны жнівень». Я гавару там

пра старшыню безымянна, а гэта быў ён, Павел Фёдаравіч. Ён прыехаў па мяне пахмурным ранкам і, моўчкі павітаўшыся, рука ў руку, ціха, з усмешкай захаплення расказаў ажно пра трох ласёў, што запынілі яго па лясной дарозе.

— Яны стаяць, і я стаю. Проста цуд!..

А для мяне гэта, у тую раніцу, цуд быў не першы, а другі. Так і запісана было, што першы цуд — Ірынка.

Устаў я вельмі рана, выйшаў на двор, у хмарную, ледзь-ледзь не зноў шапатліва мокрую ціхасць асцярожна, бо вокны на першым і другім паверхах былі яшчэ зусім сонна прыадчынены. Нідзе нікога, ні каля дома, ні трохі далей. І раптам з-за шаляванага вугла выйшла яна, гаспадыня. Павіталася, як заўсёды, з непрытворна прыязнай усмешкай.

— Толю да рэчкі правяла,— сказала прыцішана.— Можа, штонебудзь і возьме. Гароху паварыла вечарам. Такі ўжо рыбак,— усміхнулася, як пра малога, роднага.— Сёння ж во свята ў яго з учарашняга вечара: дождж.

У самое таксама ж свята. Толя прыехаў увечары на матацыкле і заначаваў. Яны пажаніліся гэтай вясной, да іхняй вёскі дзевяць кіламетраў, а ён жа механізатар — часамі па тыдню і болей не бачацца.

— А вам пісьмо,— успомніла яна.— Прабачце ўжо, што вечарам не аддала. Забылася. Я вынесу.

Я пайшоў следам за ёю, у пакойчык на другім паверсе, і спыніўся там па парозе.

На стале ў дырэктаркі — кветкі ў збанку, а на чысценькім, ужо засланым ложку стаіць вялікая лялька. Не вясельны галыш з аўтамабільнага капота, а светлая беларусачка ў народным, што і летась яшчэ стаяла каля падбітай, пухкай падушкі. Тады, калі ў гаспадыні пакоя была, відаць, толькі мара, надзея, загадка: хто ж сюды прыйдзе гаспадаром?..

Чарнявая, блакітнавокая, з вяснушкамі па загары, ад чаго яе... ну, зусім маладая, шчасцем адораная краса — цяпер, здалёк — бачыцца яшчэ больш сумнавата-соладка прывабнай. У светла-стракатай сукенцы, з фігуркай яшчэ ўсё дзявочай.

Дзякуй, Ірынка, за мілы ўспамін!

1983

«А-я-я-я!..»

Пад абрывам, бліжэй да ракі, высяцца старыя, дзябёла ўпасвеныя алешыны, шырока і нізка аплываюць косамі вербы, страката бялеюць-зелянеюць тры смялейшыя бярозы, цямнеецца, пабліскваючы шышкамі, адна яліна. Далей, вышэй ад вады, бярозаў больш, пракідваюцца нават сухапутныя красуні сосны. Пад дрэвамі густа, пякуча тоіцца крапіва, буяе чырванню гронак каліна, стаяць сабе па-малечы пацешныя рабінка з нясмелымі ягадамі і стромкі кусцік ялаўцу. На самым краі высокага абрыву соснаў больш. Гаспадаром рассеўся добра-такі сталы дуб. Зялёным воблакам узвышаюцца над блакітам ліпы, звесіўшы голле, ужо без цвету, над гладкай сцежкай у траве.

Там, наверсе,— платы, садочкі з вуллямі, светлыя вокны, грады, лагодная прастора яшчэ зусім зялёнага бульбяннiку, за якім дарога, у спёку пыльная, а за дарогай — лес.

Стаўшы на сцежцы плячыма да лесу, добра глядзіцца зверху, з-паміж дрэў, на Нёман, які, хоць не дарма завецца быстрым, люструецца вельмі спакойна, нібы зусім не плыве. За ракой — лугі, за якімі, на даляглядзе, пушча. Лугі пакошаны ў пару, месяц таму назад, і ўжо добра тым часам падмалёваны атавай, на якой застылі ў спакойным чаканні парыжэлыя ўжо стагі, што будуць перавезены адтуль на фермы зімой. Сям-там відаць цёмна-зялёныя астраўкі яшчэ нярослага дубняку і дубы-адзінцы. Каля стагоў і дрэў рака, то ў лазняку, то голая, пятляе нібы знарок так гулліва — каб зверху гэта выглядала весела.

Росна і сонечна. Над найкруцейшай, найбольш капрызнай пятлёй ракі ўздымаецца варухлівы туманец — пара не пара, дымок не дымок,— як быццам недзе там ціхенька варыцца ранняе снеданне.

Дрэвы з абрыву і бліжэйшыя дрэвы на лузе заціхлі ў заспакоена ўрачыстым сузіранні, глядзяць адны на адных і маўчаць. Моўчкі стаяць багатыя стагі. А на адным з іх, найбліжэй да Нёмана, белачорна-чырвона значыцца сціплы бывалец бусел. Яшчэ два стаяць на атавіста светла-зялёнай пакошы, кожны сабе. Таксама проста стаяць ды глядзяць. Той, што на стозе, дык і крылы склаў неяк наперакос, апусціўшы іх, расслабіўшыся ў поўным адпачыне. Пасля ён не вытрымаў такой раскошы моўчкі — задзёр працавітую дзюбу і радасна заклекатаў. І тут жа яму адказалі сябры на траве — бліжэйшы, а за ім і той, што далей.

Ах, колькі радасці!..

А потым зноў урачыстая, сонечна-росная цішыня і прастора, і ў вышыню, і навокал.

...Гарадскі рыбак, якога адразу, яшчэ здалёк пазнаеш па адпаведнай вопратцы і грунтоўным рыштунку, разлічаным на тую вялікую рыбіну, што павінна ж, нарэшце, злавіцца,— ён стаяў на высокім беразе, сышоўшы са сцежкі на саменькі зялёны край абрыву, дзе сяды-тады спыняюся і я. Чалавек кіраваўся кудысьці далей, тут ён проста спыніўся, застыў, залюбаваўся шчаслівай жніўеньскай ранічай. Падыходзячы да яго, я ўжо хацеў павітацца, але ён апярэдзіў мяне «добрым днём». Здалося, што і начэкваў з адкрыта прыязнай усмешкай, зусім незнаёмы, што і ва ўсмешцы гэтай было здзіўленне: «Хораша тут у вас!..»

Пагаварылі. Таксама мінчанін. Рабочы-электразваршчык. Праз год і восем месяцаў на пенсію. «Па-бабску, у пяцьдзесят пяць гадоў», бо ў іх жа, электразваршчыкаў, шкодная прафесія. Будзе сто трыццаць два рублі. І падлічыў ужо, відаць, даўно, нібы салдат, што пад канец бясконцай службы ведае, колькі яму засталося гадзін ды мінут. Цяпер ён на бальнічным. Астма. Спытаўся ў доктара, ці можна хоць на рыбалку паехаць, бо ўсё роўна ж, дзе тыя таблеткі глытаць, і доктар сказаў, што можна. «Пахаджу, падыхаю, пераначую дзе пад стогам. А заўтра зяць прыедзе, забярэ». Я памагаю яго радасці, пытаюся: «На «Жыгулях»? — «Ага, увосень купіў». — «І цесць, вядома, трохі далажыўся?» Ён усміхаецца: «Хлопец харошы. Няхай здаровы жывуць. Тут не шкада, калі ўсё ладам, калі не ахламон які ці не алкаш».

Астма ў таварыша пачалася не ўчора, не пазаўчора, і ўсё ён ведае ўжо — і пра Місхор, і пра Вялічку. Больш таго — нават і пра славутую спявачку, якая была ўжо і ў той польскай Вялічцы, у саляным, алергалагічным санаторыі глыбока пад зямлёй, а што да Місхора, дык яна ж і на гастролі лётае найбольш з таго Крыма, хоць сама і не тамашняя. Гаворыць ён пра гэтую, яшчэ ўсё свежую славутасць як пра знаёмую ці нават блізкую, спачатку называе толькі прозвішча, а потым яна ўжо і проста Соня. Гляджу на яго прасцецкую, не так гарадскую, як яшчэ ўсё вясковую шчырую ўсмешку і нібы гадаю: колькі ж тут вінавата іх агульная астма, а колькі голас яе, добра знаёмы і мне, яе маладая, непераможная радасць?.. Нават пытаюся:

— Вы што, знаёмыя?

— Па тэлевізары,— зноў усміхаецца ён.— Люблю паслухаць, паглядзець.

— І я люблю. Калі народныя.

Мы маўчым, заглядзеўшыся на раку і зарэчча. А потым я — нечакана, але не дзіўна — напаўголасу паўтараю далёкі песенны ўзлёт, што светла махнуўся ў памяці:

Ветерочек парус гонит,

От разлуки сердце стонет...

Бачу той белы ветразь на хвалістым бязмежжы вясновай, шырока разлітай Волгі. Сваяк таго, што і ў маёй душы сяды-тады самотна і ясна бялееецца ў марскім блакітным тумане.

— Спяваць любіце? — усміхаецца рыбак.— Мо і ў ансамблі якім?

— Не. Прыгадалася адно...

Што прыгадалася, я не расказваю, бо не раскажаш так, як яно хутка і ярка з'явілася ў памяці. Амаль праз паўвека, з тых дзён, калі я толькі-толькі ўваходзіў у юнацтва.

Гэты самы Нёман, але не сонечным жнівеньскім ранкам, а насцярожана і ўрачыста белым, марозным досвіткам. Рака пад лёдам, на лёдзе тоўста снегу, дарога добра ўезджана. Коні дружна бягуць адзін за адным — улегцы весела, дый грэюцца бегма. Я мякка сяджу на мяху з сенам, знізу няхоладна, кажух, шапка, боты надзейныя. А да таго ж і маладосць, што пачынаецца, патаемная радасць ці гордасць заўчасна сталага работніка, гаспадара, ну і паэта глыбока ў душы, якому заўсёды ўсё нова ды незвычайна. І белае рэчышча, што віляе паміж кустамі, не зусім схаванымі пад снегам, і дрэвы, што знізу, ад снегу, цёмна лезуць ажно пад неба пад табой. І першы знак новага дня — агнявая палоска зары над далёкім грэбенем лесу, зары нясмелай яшчэ, якая ці то ўжо бачыцца табе, ці то ўспамінаецца з пазаўчарашняй паездкі. Такой самай, у пушчу па дровы. З адчуваннем таксама хвалюючым, насцярожаным. Так і здаецца: вось, вось яно прыйдзе — штосьці даўно чаканае, добрае! Нават і капыты так выстукваюць: вось, вось, вось!..

Коні — як былі лёгка ўзняліся на рысь, так і ашляхлі, спакваля перайшлі на ступу,— спачатку першы ці першая (чый там сённячы конь ці кабыла чыя?), а потым і ўсе, увесь маўклівы парожні абоз. Хай падыдуць. Яшчэ не позна, хоць і не блізка яшчэ.

І тут за мною, ззаду і збоку, мякка і хутка пачулася рыпенне снегу пад хадакамі. Дзядзька Міхаль, сусед, які ехаў следам, дагнаў мае сані і гупнуў-сеў перада мною ў нагах. Чалавек ён маўклівы, калі не пануры, і цягавіты, поўная хата дзяцей — маўчы ды думай, як іх на ногі падняць. А тут яму закарцела чагосьці, як блазну да блазна,— прыбег. Не закурыць, не пакурыць, пацягнуць разоў колькі, бо мы абодва не курым. Пагаварыць пра што пільнае? Не, ён сядзіць і маўчыць.

Маўчаў нядоўга. А памаўчаўшы не гаварыць пачаў, а раптам, як і я цяпер, пры выпадковым сустрэчным, заспяваў. Глуха, прыцішана, можна сказаць, безгалоса. І не песня была гэта, а толькі ўрывачак яе, адзін узлёт — з тым самым белым ветразем па Волзе.

Што за дзіва, чаму?

Вельмі проста — калі яно проста,— учора дзядзька Міхаль заходзіў да нас увечары, і я, разняўшы навушнікі дэтэктарнага радыёпрыёмнічка на двух, пачаставаў яго песняй. Ажно з Масквы, цераз граніцу...

— Соня, здаецца, гэтую не спявае,— гаворыць рыбак.

— Не, гэта даўняе. Была такая Вольга Кавалёва. Збірала і выконвала рускія народныя песні. І сама нават трохі песні пісала. І гэтую, што я пачаў, яна напісала сама.

Пра белы ветразь на Волзе я ўспомніў яшчэ і таму, што днямі, у радыёперадачы, ён прыйшоў да мяне вельмі патрэбна паглыбленым у народнасць расказам пра тую слаўную спявачку, што была спачатку, задоўга да Кастрычніка, маленькай рускай Ольгушкай, якая з печы, тварыкам на хату, зачаравана слухала, як спяваў, працуючы каля акна, яе дзядзька Якаў, вясковы ўмелец-кушнер. Дзяўчынка слухала і, нібы ў прадчуванні свайго вялікага лёсу, заплакала ад любасці да людзей — упершыню, ад усёй чысціні дзіцячага сэрца. Так яна потым успамінала.

— І я люблю, калі Соня не моднае нешта, а па-ўкраінску што ці па-малдаўску. Слухалі?

— Ну,— адказваю я.

— Пра што там, калі па-малдаўску, я не ведаю. Але ж вельмі яно неяк весела. Як ад якое радасці. З эстрады тое сыдзе ў залу, тупае лёгенька па праходзе, і шнур той вядзе за сабою, паміж людзей. Мікрафон у руцэ, а ўсё роўна — рукі раз-пораз узняўшы. У ладкі плешча, ды ўжо не песню, а толькі адзін прыпеў. Чулі? «А-я-я-я! А-я-я-я!..» Так не паўторыш, не. Голыя рукі тонкія, і з твару благая, а вочы свецяцца, гараць. І так смяецца, усміхаецца, што і самому... І людзі ўсе, што ў зале той, усе за ёю ў лад тое «а-я-я-я!» — так апладзіруюць. Аж хочацца самому заспяваць, каб мог. Як гэта добра, калі чалавек вясёлы! Вы гэта чулі?

Ён не пытае, а перапытвае. І так па-свойску, па-вясковаму ўсміхаецца. І я яшчэ раз гавару, што чуў, што весела было і мне.

Не дадаю адно, што добра не толькі тады, калі чалавек, які можа спяваць, вясёлы. Добра, калі ён мужны, калі ты ведаеш, што такое далося яму не так сабе, а праз пакуты. Мне здаецца, што гэта нам зразумела абодвум і так.

Мы маўчым і глядзім.

І я чакаю — даўнім, юнацкім чаканнем,— што за ракою, на стозе і на пакошы, за нас і нашай радасцю вось-вось заляскаюць-заклякочуць у яснае неба буслы.

1982

Пад зямлёй

Гэта адно — упершыню захапляцца ці зноў і зноў, праз гады, тыдні, дні любавацца зялёнымі, шэрымі, белавяршыннымі горамі, бачачы іх толькі звонку, здалёк ці зблізку, а то і глыбока ўнізе, з сонечнага самалёта.

І гэта другое — бачыць іх, горы, пасля таго, як ты пабываў у іх... так, у іх усярэдзіне.

Такое было ў мяне ў Новаафонскай пячоры.

Як я слухаў раней пра гэта, не раз і не два, як мог звязваць такое з манастыром, з пячорамі пустэльнікаў, а не з падзямеллем, скажам, старой Вялічкі? Тое, польскае, з дзівоснай саляной капліцай, зробленай двума братамі-шахцёрамі, дзе і скульптуры, і люстры, і саляныя азёры, дзе дыхаецца так прасторна, на ўсе грудзі,— тое ўспаміналася мне пад зямлёй, аднак жа грузінскае, новаафонскае не параўнаць па размаху, па нерукатворнасці ўсёй падземнай красы. З яе высознымі, да ста метраў, скляпеннямі, таямнічым бяздоннем возера, далёка ўнізе пад масткамі, казачнай застыласцю кальцыевага вадаспаду, сталактытавых і сталагмітавых векавых утварэнняў, фантастычнага прыроднага майстэрства — незнарокавага, геніяльнага між іншым...

Ну, і лёгка ўзмоцнены мікрафонам голас экскурсаводкі з грузінскім акцэнтам, і грузінская музыка, песня, сваячка горнага рэха, песня і музыка, што так прыемна гаворыць пра веліч малога (колькасна) народа...

Зрэшты, і немец Бах таксама добра гучыць пад зямлёй, у гарах, у іх глыбіні, яшчэ раз гаворачы пра несмяротнасць сапраўднага.

1978

Шклянка малінавага соку

Магіла пераначавала пустой, а назаўтра, калі прыйшлі туды з труною, на дне магілы ўбачылі жывога вожыка. Хоць і зіма яшчэ была, толькі пачатак сакавіка.

Яго дасталі, бо «шкада, жывое».

Я сам не бачыў гэтага, толькі пачуў пасля, калі ўсе дарослыя вярнуліся з могілак на памінкі. У нашу хату, бо гэта хавалі нашага бацьку.

Не бачыў — бачу...

*

Падарожжа вакол Еўропы — гэта ж так многа! Бачу з адлегласці, чытаючы ўспаміны пра Паўстоўскага. А ў мяне ж у тым самым пяцьдзесят шостым годзе была яшчэ і Югаславія, і Польшча, на той раз Беласточчына і Варшава.

А ўчора, калі глядзелі па тэлевізары «У свеце жывёлаў», дзе былі жабы і апалонікі, успамінаў, як мы ў маленстве заўважалі вялікае ў малым, як многа бачылі нават у такіх балотцах, як наша Ракоўшчына, якое цяпер, пасля меліярацыі, даўно ўжо няма.

*

Было нам па дзесяць гадоў, калі Абрам, мой школьны сябрук, на перамене зірнуўшы ў акно, першы ўбачыў, што па золкай асенняй вуліцы мястэчка ціха ехала нейкае сумнае, мокрае вяселле. І ён, яўрэйскі хлапчук, раптам весела, смачна, так нечакана ледзь не закрычаў: «Без стуку, без груку, памчалі, як суку!» І вось як доўга гэта помніцца — з-за тое нечаканасці і ад самой пагаворкі, якую я тады пачуў упершыню.

*

Выпадковае, самавуцкае збіранне ведаў. Не толькі з кніг, якія б яны ні трапляліся, а нават з адрыўнога календара.

З яго мне помняцца словы Дастаеўскага пра тое, як пазнаваць чалавека па смеху: «Добра смяецца — добры чалавек». Праз мноства гадоў я іх з прыемнасцю сустрэў у «Падлетку».

Помню і словы Салтыкова-Шчадрына пра дружбу, з ёмкай, учэпістай фразай на старадаўні лад: «Нашед друга, держись его». Гэта яшчэ не сустрэлася мне ў яго кнігах.

Нават з «фанцікаў» у з'едзеных некім шакаладках «Atlas» была, так сказаць, духоўная ежа. На адной з такіх пругкіх, глянцавых

укладачак я ўпершыню ў жыцці прачытаў пра значэнне Льва Талстога, па-польску, на адвароце яго маленькага барадатага партрэта.

«Вялікі рускі пісьменнік і рэлігійны філосаф. У творах сваіх выявіў разуменне чалавечай душы і цудоўны паказ прыроды».

*

Старая, затрапаная гадавая падшыўка дзіцячага часопіса «Маяк». Там — успаміны былога вучня Талстога, Васі Марозава, пра паездку са Львом Мікалаевічам у Башкірыю, на кумыс. Там — раздзелы друкаванай з працягам вясёлай французскай аповесці пра дзівацтвы добрага «дядюшки Гурдебека». Адтуль, з нейкага верша, запомніў я толькі словы «перекати-поле», што ўразілі сваёй паэтычнай незвычайнасцю.

Як прыемна цяпер — свядома, узброенаму пэўным вопытам — дакранацца памяццю да тых выпадковасцей, знаходзіць сувязь з вялікім!..

Так мне прыемна было значна пазней даведацца, што «Іграка» Дастаеўскага, якога я ўпершыню і, відаць, ранавата чытаў на польскай мове, пераклаў не хто-небудзь іншы, а Уладзіслаў Бранеўскі, адну з любімых кніжак школьнага маленства — «Сэрца» Амічыса — на польскую мову з італьянскай пераклала Марыя Канапніцкая, а на рускую сястра Леніна Ганна Ільінічна.

Так мне сёння было прыемна прачытаць добрыя словы пра той часопіс «Маяк», які рэдагаваў пісьменнік Гарбуноў-Пасадаў, даўно вядомы мне па перапісцы з Талстым і Чэхавым, чалавек ім блізкі, асабліва Льву Мікалаевічу.

*

У беднай хаце, на святочна засланым стале — гліняная міска малака з тварагом. Для госця. Ён пакуль што сядзіць у хаце адзін, бо гаспадар выйшаў на двор, а гаспадыня вось-вось увойдзе з кухні.

Раней за бацькоў у хату з двара ўвайшла дзяўчынка. З мноства, як госцю нядаўна здалося, іхніх дзяцей — адна дзяўчынка, трохі старэйшая, гадоў дзесяць-адзінаццаць. Прыгожанькая, апранутая неяк па-даросламу хораша: спаднічка, кофтачка, хусцінка «пад бараду». І разумная, як бываюць разумнымі дзеці, што гадуюцца пры разумных бацьках ці дзядах. Увайшоўшы, яна ўбачыла тую міску і не толькі, не проста здзівілася, падышоўшы, а ўзяла лыжку, сербанула з місы і, не сказаўшы, падумаўшы толькі з усмешкай: «Смачна!» — палажыла лыжку на стол.

Тут і беднасць, якая балюча расчульвае, і нявіннасць прыгожая, і, як нехта сказаў бы, проста «нявыхаванасць». I ўсё гэта са значэннем, і прыемна помніцца мне, госцю, вось ужо без года пяцьдзесят гадоў, з маіх, часамі няблізкіх паходаў — да яшчэ аднаго кнігалюба.

*

1920-1939 гады — які гастарычна кароткі перыяд! Так думаецца цяпер, так думалі ў свой час дарослыя. I толькі тыя, што тады пачыналі жыццё, што назіралі, вывучалі, любілі яго ў дробязях, маглі лічыць, што ў 1922-1927 гадах, калі мне было пяць — дзесяць гадоў, першая сусветная вайна, рэвалюцыя, грамадзянская вайна былі не «зусім нядаўна», як лічылі дарослыя, а вельмі, вельмі даўно.

Гісторыкі здзіўляюцца, як дынамічна развіваліся палітычныя падзеі паміж першай і другой сусветнымі войнамі. А мы — спачатку ў шчасці маленства, а потым першай, дапрызыўнай маладосці — часцей за ўсё і не думалі пра тое, нават не падазравалі, што і захоплена гуляючы ў «чыжыка», і пазней, на дальніх подступах да таямніцаў кахання, сарамліва перабіраючы пальчыкі першай любімай,— што мы знаходзімся на планетна-вялізнай пукатасці парахавой бочкі...

*

Зноў вось, ужо не ўпершыню ўспомніў маму,— як яна цяжка, упарта ішла за санямі, усё далей і далей ззаду, калі мяне везлі на станцыю, у войска... Падлік свой успомніў,— што мне ўжо столькі цяпер, колькі ёй было ў тое халоднае, панурае прадвесне. Хоць я ўсё яшчэ як быццам і не лічу сябе старым.

*

Глінішчы.

У першых маіх, у загорскіх, што зараслі травой, мірна, казачна пагрызвалі траўку свінні ды падсвінакі, якіх мы пасвілі. А ў навейшых, не зялёных, з якіх бралі гліну, адна цётка зламала нагу. Капала, падкопвалася, пакуль на нозі ёй не абрынулася зверху многа гліны. Гэта страшна было і само па сабе, і таму яшчэ, што мужык гэтай бабы, дастаючы яе з-пад гліны, яшчэ і патузваў тую нагу, каб цётцы больш балела. Бо ён, казалі, хацеў пакінуць яе, пайсці да другое, у іншую вёску, што пасля і зрабіў, што было тады незвычайнай рэдкасцю.

А глінішчы, мірныя глінішчы ў бліжэйшым мястэчку, а тады і ў далейшым, большым, а пасля і ў далёкіх мястэчках ды гарадках розных куткоў Беларусі, дзе ў вайну стаялі фашысцкія гарнізоны ды

гарнізончыкі, глінішчы тыя сталі... нават не скажаш «брацкімі магіламі». Бо там былі звалены ў страшэнным зганьбаванні голыя, акрываўленыя, адразу дабітыя, а то і не зусім дабітыя людзі. Трупы не толькі братоў, як прынята спрадвеку называць пакладзеных у адну магілу пабітых, парваных на часткі салдат, але ж і астанкі сясцёр, бабуляў, матак, дзяцей...

«На сметнік гісторыі»,— як гаварылі гітлераўцы, за што іх, далёка не ўсіх, потым паклікалі да адказнасці.

А ў ззелянелых, шчодра ззелянелых пад крывёю глінішчах павырасталі помнікі.

*

«Што ваш таварыш разбалбатаўся? Ешце вось ды ідзіце хутчэй, пакуль хто чужы не нагадзіўся!..»

Так гаварыла цётка ў першай для нас, уцекачоў-палонных, беларускай хаце. Гаварыла Патапу, адклікаўшы яго, пакуль я радасна, як сваім, расказваў мужчынам пра нашы ўцёкі. Хата была над возерам, навокал лес. Мужчыны штосьці сталярылі, удвух ці ўтрох, не памятаю. Патап падышоў да мяне, сказаў па-свойму пануравата: «Пайшлі», мы завіхнуліся з хлебам ды малаком, падзякавалі і пайшлі.

Успомніўшы гэта зноў, я даўгавата глядзеў карту Польшчы, шукаў тое, апошняе для нас, чыгуначнай станцыі ці паўстанка Шчэпкі, адкуль мы рушылі пехатой, і не знайшоў яе. Недзе паміж Сувалкамі і Аўгустовам ішлі мы, кіраваліся на Гродна...

У чэрвені шэсцьдзесят восьмага года адзін з маіх польскіх сяброў правозіў мяне недзе прыблізна там. Помняцца лебедзі на лясных шматлікіх азёрах і макі ў прыдарожным няспелым жыце.

І цётка разумная помніцца.

*

Позняй ноччу ішоў па пясчанай вуліцы чужое вёскі і неяк дзіўна, хораша ўявіў, гледзячы на поўны месяц, што наша Зямля — здалёк, у космасе — праменіць яшчэ і песнямі.

Успомнілася, як па гэтай самай вуліцы, гадоў некалькі таму назад, ішоў з даўно былымі дзяўчатамі, маімі старэнькімі ўдовымі сёстрамі і таксама старэнькай братавай удавой, госцяй з далёкага горада, і спяваў з імі песню іх маладосці — «Чудный месяц плывет над рекою...».

*

Шклянка малінавага соку, якая з самага маленства была, можна сказаць, традыцыйным пачастункам, абы я завітаў да сястры, што і

далёка на тым часе («за семнаццаць вёрст!») замужам і ледзь не як маці старэйшая за мяне.

І пазней ужо, яна мяне, юнака, частавала таксама: «Выпі хоць гэта, калі ўжо гарэлкі не п'еш».

Праязджаючы па чужых вёсках, калі я на светлых вокнах, за фіранкамі, у розтуле карункаў, бачыў вазоны кветак і слоікі з ягадамі, што не менш, чым кветкі, хараша рдзелі ў сонцы, заўсёды ўспаміналася, што недзе ж стаіць яна — маліна і для мяне.

Яшчэ больш соладка ўспамінаецца сёння.

1983

Гіпноз

Каржакавата-тоўсценькі, сыта-загарэлы пад выцвілай ад сонца кепачкай, ён сядзіць на лаўцы каля зялёнага плоціка. На асфальце, побач з яго кірзачамі, стаіць пустое вядро, прымурзана-чырвонае ўсярэдзіне. Парэчкі толькі што прададзены недалёчка адгэтуль, на доўгім стале пад павеццю, дзе прадаецца сёе-тое з агарода, з саду, з лесу. Схіліла з паўдня, нягорача. Людзей тут, на пасялковай аўтобуснай станцыі, нямнога, і яго, і майго аўтобусаў яшчэ няма. Ёсць час пагаварыць, дый хочацца, бо бачыліся мы нячаста.

— Здароўя пытаеш. Якога ты хочаш, браце, у маіх гадах здароўя? Семдзесят шосты. Калі дзе трохі скокам, дык потым і бокам. Але ж не возьмеш, ліха яму, з капліцы старую пратэсу ды не пойдзеш, сам па сабе жывы галосячы. Трымаюся, пакуль трымаецца. Да доктара, можна сказаць, і зусім не хаджу. От, павітаемся на вуліцы. А да Чмута не пойдзеш — памёр. Які, кажаш, Чмут? Я і сам, браце, мог бы быць такім чмутам, як ён. Мой дзядзька быў у Амерыцы, у Канадзе. Яшчэ пры цары паехаў, лепшага хлеба шукаць. А пры Польшчы быў прыслаў мне кнігу пра гіпноз. Па-руску напячатана. Я яшчэ ў войску тады не служыў, толькі-толькі на кавалера браўся. Усю зіму тую кнігу чытаў. І сам пачаў практыкавацца. Тры пальцы во так настаўлю, ці так сабе, ці ў твар каму-небудзь, вочы натарапачу — гляджу, як ён міргае. А ўжо далей мне і самому смешна — засмяюся! І сарваў сеанс. Не ў кожнага яно і палучаецца.

А Чмут наш без кнігі, а нейкім таксама гіпнозам лячыў. Сам, мажа, класаў са два і прайшоў, але разумных слоў нахапаецца і гаворыць, браце, так, што людзі і вераць, асобенна бабы. Часаслоў чытаў у царкве. Я кажу: «Ты ж тых цітлаў не ведаеш, як жа ты іх чытаеш?» — «Па памяці». Памяць у яго была. І ўсюды ён лез. «На вайне,— казаў, — і афіцэры мяне баяліся. Як гэта можна,— выступіў я раз у Германіі, ужо Берлін было ўзяўшы,— як гэта можна, каб нашы доблесныя воіны, не толькі радавыя славяне, але і камандны састаў, лібзалі вуста фашысцкім медхенам ды фравам? Што гэта за разурат!..» Во, браце, як.

А то прыходзіць раз да яго адна маладзіца. За дваццаць пяць, падлічыўшы, вёрст. Во куды погалас дайшоў! І гэта ж ужо не даўней, не пры панах, і не ў акупацыю, а гадоў нешта з дзесяць таму назад. Наша баба, калхозна-саўхозная. Просіць, каб даў ёй чаго такога, каб свякроў памерла. Чмут спачатку ўзяў яе на гіпноз, у вочы ёй наталопіўся, ці не правакацыя якая. А потым гэта бярэ канапель, шчопці зярнятак са свайго ўсялякага прыпасу. Расцёр тыя каноплі, вады імі у

бутэлечцы закрасіў і кажа: «Тры разы на дзень папырскай старой на пасцель — праз тры дні памрэ. Але глядзі, каб у дарозе ані разочку не азірнулася!» А дзе ж ты, браце, бачыў, каб гэта баба за дваццаць пяць вёрст ні разу не азірнулася? Ці машына якая ззаду, ці сабака, ліха яму, ці проста так, таму што няможна. Прыходзіць яна потым зноў. Лякарства — усё, а свякроў жыве. Чмут уталопіўся зноў ды як гаркне сваім гіпнозам: «Што, азіралася?!» Баба — у дрыжыкі. «Дзядзечка, толькі разочак адзін. Дайце лякарства, дзядзечка, што ні скажыце — не пашкадую».— «Маё срэдствія,— кажа ён,— за другім разам не дзействуя. Ідзі». Так яна і патэпала.

А то яшчэ раз было...

Слухаць чужое, а думаць сваё — гэта можна. А запісаць такое адразу, падвойным цягам, нельга. А думаў я так... ці, лепш — успомнілася мне, слухаючы, такое.

Малога мяне маці паслала ў суседнюю вёску да бабы, што памагае. Нашай карове стала нядобра. А мама сама пайсці не магла. І брат старэйшы некуды паехаў. Ці, можа, і трэба было, каб пайшоў не сталы хто, а малы, так сказаць, з поўным даверам. Гэта ўжо сёння я так думаю. А помніцца яно прыемна, з пажылым цеплаватым сумам,— тое маё хлапечае адчуванне важнасці такога даручэння. Што гэта дрэнна нашай Кухарцы, і што гэта мама паслала мяне. А яшчэ ж і навіна, нечаканасць такая — не на пашу іду, як штораніцы, не па іржышчы, не па траве, а па гладкай сцежцы ўзбоччам гасцінца, у іншую вёску, у людзі!..

Была ў мяне з Кухаркаю віна... Праўда, і кара ды пакаянне адразу ж былі. Першага красавіка трэба было ашукаць каго-небудзь, з самай раніцы, а дома была адна мама. Яна паліла ў печы, а я ўбег з двара ды з парога, як найбольш спалохана: «Кухарка наша павалілася каля хлява, раве!..» Мама — на двор. Кухарка стаіць сабе, жвайку жуе, на першае сонейка жмурыцца. Мама яшчэ на хаду расперазала фартух, давай мяне ў хаце махрамі шалёстаць. Крычаў я, што гэта звычай такі і што болей не буду, але сваё атрымаў. Махры не толькі пякліся, асабліва калі па вушах, па руках, але і няўмольна сведчылі, што ты яшчэ ўсё малы і дурны, хоць і перайшоў ужо ў пяты клас і кніжкі ўсякія дарослыя чытаеш.

Кухарка, калі яна добра наесца, калі яе так напасеш, што і клубоў не відно, ужо здалёк, да брамы падыходзячы, стане і зараве. Маму кліча з даёнкай. А мама, калі яна дома і чуе, адгукаецца: «Іду ўжо, іду!..» Сырадой быў, вядома, смачны і сам па сабе. Калі ж яго не з конаўкі, а ў міску наліць, накрышыць туды чорствага хлеба або палажыць тварагу, дык гэта ўжо будзе — ну!.. Біць масла ў бойцы-

стаўбуне — работа была нудная і найчасцей мая. Толькі смятана, што выступае з бойкі, добра ліжацца з пальца. Спачатку густая, потым усё радчэйшая і, нарэшце, з крупінкамі масла. І смачна, і перамога — збілася! Добрая луста хлеба са свежым кіславаценька-мяккім на смак, зверху пасоленым маслам, які-небудзь Рабінзон або Чычыкаў — дачытваць іх жуючы,— плата на месцы і такая шчодрая!..

І вось Кухарцы нашай нядобра...

Прыйшоў я да тое бабы, пра хату яе дапытаўшыся, а баба стаіць каля печы. Я павітаўся і расказаў, як мне было загадана, што да чаго. У печы гарыць, а баба, старая ўжо, босая, ногі чарнейшыя, чым у мяне, аберуч абаперлася на гаршчэшнік, рожкамі ўніз, і глядзіць мне ў самыя вочы. І пакуль гаварыў, і калі ўжо кончыў. Відаць, таксама гіпноз. Глядзела, глядзела, а потым правай рукой пацягнула-зачэрпала з носа і ляпнула перад сабой, на няроўны, нямецены ток. Ледзь не пад ногі мне — цэлым курыным зліўкам.

— Добра,— сказала пасля такое кропкі,— Я солі дам. Паможа.

Ці памагло або як памагло — не памятаю. Бо толькі тым ляпам мой паход у памяці і канчаецца.

І другое.

Тады я ўжо быў дзецюком, калі да старэйшага брата зноў прычапілася рожа і мне прыйшлося везці яго да шаптухі, у іншую вёску.

Там ужо баба была не старая, даволі гладкая. Вёскі нашы амаль суседнія, можна сказаць, што ведалі ўсе пра ўсіх калі не ўсё, дык вельмі многа. На мужыку сваім яна ездзіла, казалі, уссеўшы адразу пасля вяселля. У вочы яму, як быццам і не злуючы: «Усё ж сяло, усенечкія людзі ведаюць, што ты дурны!..» А то і пры некім: «Усё ж сяло пра яго...» А ў чалавека толькі і граху, што рахманы, маўчун. І работнік на ўсё, пры пані сваёй — і на бабскае. Натура ў бабы — не жыве, а толькі прыглядаецца, тапырыцца, чакаючы нападу немаведама ад каго, ад чаго, абараняецца, забягаючы без прычыны ды без патрэбы наперад.

Але гіпноз у яе быў лісліва-ласкавенькі. Шаптала, загаворвала яна не талопячыся, а з заплюшчанымі вачыма. І так, як заяц можа спаць з раскрытымі, яна з заплюшчанымі бачыла ўсё. Не толькі тое, як ты ўсміхаешся, але і што ты думаеш, і што ты будзеш думаць заўтра.

Спачатку яна пашаптала над хворым, тады над кавалкам кужалю, які я прывёз, пасыпала кужаль жытняй мукой, знізу абвязала братаў чырвоны, распухлы твар тым палатном, зноў расчулена ды ўрачыста пашаптала, заплюшчыўшы вочы, і з той самай лісліва-хітранькай усмешкай, з якой сустрэла нас, не вытрымала, сказала мне на «вы»:

— Што ж вы прыехалі да мяне? Вы ж у гэта не верыце.

— А я не прыехаў, я брата прывёз.

Ці толькі так я сказаў, ці яшчэ што — добра не помніцца. Бо ў памяці найлепш жыве галоўнае, як я, малодшы, дома захутваў на сем год старэйшага ў доўгі кажух, як памагаў яму, амаль зусім бездапаможнаму, сесці, прылегчы ў санях-вазку, як спяшаўся па белай, ціхай дарозе, як рады быў, што дрэвы тады стаялі ў нейкай святочна-чысценькай шэрані...

Адно было вельмі даўно, другое таксама даўно.

А зусім нядаўна, не ў колішняй вёсцы, а ў сённяшнім горадзе, з «гіпнозам» трапілася і такое.

Добры хлопец, замучаны яшчэ студэнцкай язвай, перабраўшы ўсялякі ратунак, апытаў недзе «дзіва-жанчыну», што таксама памагае. Прыляцела яна ажно з поўдня, ледзь не адтуль, дзе з'явілася легендарная Зора, што лечыць як быццам толькі па вельмі высокаму класу. Гэтая Зора, другая, нічога за лячэнне не бярэ. Нават можа пакрыўдзіцца, калі памкнешся плаціць. Так папярэдзіў добры хлопец, спачатку па тэлефоне, а потым і пры сустрэчы.

Па дабраце сваёй ён запрасіў не толькі мяне. Калі я прыйшоў да яго, там ужо людзі былі. Хто знаёмы, з кім ён мяне цішком пазнаёміў, а каму я толькі кіўнуў, павітаўшыся, як у царкве якой, святочна-ўрачыста. У бакавым пакоі, за дзвярыма, лячэнне ўжо ішло.

Неўзабаве і я дачакаўся чаргі.

Жанчына тая была ўжо крыху ў гадах, аднак узяць гіпнозам, чаго добрага, яшчэ магла б. Чарнявая, паўнаватая, як гаворыцца, «аб сабе», з адкрытым дабрадушным тварам і чорнымі, вялікімі вачыма. Здалося, што цыганка, а потым яна пра сябе тое-сёе сказала. І што «зусім не цыганка», і што лячэнне яе — па дзеду, які многім дапамог, і што вучонаму брату не падабаецца яе новы занятак. А ў яе гэта — радасць, калі чалавеку паможа.

— І вам памагу. Пройдзе ўсё. Нават тут жа, адразу адчуеце, як палягчэе.

Гаварылася гэта ва ўтульным пакойчыку, з паліцаю кніг, пісьмовым сталом і вялікім светлым акном, за якім далёка ўнізе і яшчэ далей у тры бакі распасціралася стракатая панарама гарадской ускраіны.

Жанчына пачала лячыць. Я быў ласкава пасаджаны на крэсле, мне было сказана пра нічога не думаць. Яна стала перада мной, лёгкімі, плаўнымі жэстамі малых далоней з рухавымі пальцамі без манітора зводдаль сілуэціла мяне ўсяго ад галавы да ног, ад ног да галавы, то адну хворую нагу, то зноў усяго, і шаптала, шаптала... Гледзячы сваімі чорнымі, вялікімі зусім упэўнена і вельмі ж неяк прастадушна ды прыязна.

Ад гэтай прыязнасці, да таго ж, як запэўніў мой малады сябар, поўнасцю шчырай, бескарыслівай, мне было... проста прыемна. І не шкада, што прыехаў сюды, згадзіўся на тэлефонную прапанову без веры, што гэта паможа, толькі з цікавасці і таму, што здалося няёмкім добраму хлопцу адмовіць.

Гэта — не ўсё, што я адчуў, успомніў за тыя хвіліны, калі я павінен быў пра нічога не думаць.

Згадаўся жнівень сорак чацвёртага, камандзіроўка ў Мінск, наогул першая ў маім жыцці службовая камандзіроўка. Прыехаў я са свайго гарадка не адзін, а з таварышам, я — часовы рэдактар, ён — сакратар раённай газеты. Час быў, пахадзілі па горадзе, зайшлі ў цырульню, што прытулілася ў нейкім бараку каля цагляных руінаў. Таварыш сеў першы і здзівіў мяне сваёю просьбай да маладой жанчыны: «Перш за ўсё, дарагая, памыем галаву». Ён быў старэйшы, гарадскі, бывалы, з акружэнцаў, а мне, вясковаму, галаву мылі толькі ў маленстве, маці, а то ўсё сам. Таварыша потым галілі, рабілі яму масаж. А я тым часам рыхтаваўся ў думках да такое ж поўнае раскошы. Гэта цяпер паняцце «камандзіроўка» звязана з другім паняццем — аўтобус, цягнік, самалёт. А тады мы доўга чапалі пешкі ў той бок, дзе сталіца, пакуль з нас не зліταваўся нейкі выпадковы грузавік. Спачатку поту было на спёцы, потым пылу ў кузаве, і памыцца вельмі хацелася. Да таго ж яшчэ я быў малады, клопат жаночых рук, спрытных, пакуль яна мыла ды паласкала маю чупрыну, і пяшчотных, калі рабіла масаж, успрымаўся з затоеным хваляваннем.

Цяпер, у сябравым пакойчыку, рукі «дзіва-жанчыны» не дакраналіся да мяне, аднак яны і здалёк хвалявалі, паводзілі на ўспаміны. Не толькі інтымныя — больш, адпаведна ўзросту, бывала-мудрыя, ці што.

Згадалася маленькая, асобная палата ў далёкім чарнаморскім санаторыі, скручаны радыкулітам... зноў жа друг, даўні, надзейны, нашмат старэйшы за мяне.

Два месяцы перад гэтым ён аўдавеў, цяжка, замкнута перажываў сваю адзіноту, і мы, бліжэйшыя сябры, угаварылі яго паехаць са мной. Бо і яму палячыцца таксама трэба было, хоць ён пра гэта спачатку і гаварыць не даваўся. Восем год панскай турмы, уся вайна ў пяхоце, разведчыкам, жонка доўга хварэла, самому ўжо зусім пад семдзесят, а ён: «Клін клінам трэба выбіваць». Пакупаўся халодным ранкам (хай сабе поўдзень, але ж канец кастрычніка), і аблажыў яго востры радыкуліт.

Санаторныя медсёстры — таксама ў белым, як і бальнічныя, аднак на курорце людзі менш лечацца, больш адпачываюць, да таго ж яшчэ не заўсёды па ўзросту молада. І сёстры гэтыя не вельмі ўмеюць і не

надта любяць даглядаць таго, каму раптам заняможацца па-сапраўднаму. Мой друг быў чалавек вясёлы, любіў прыязна жартаваць, знаёміцца, пра гэта ўжо ведаў і медперсанал. А як скруціла яго, дык толькі сёй-той са знаёмых заходзіў, асабліва калі непагодлівы дзень. Сёстры мяняліся, аднак іх клопат пра хворага быў аднолькава лёгка-казённы, яны ўсё больш з паперкамі ды ледзь не з пазяханнем каля тэлефона. Разоў колькі заходзіў доктар, таксама па-дзяжурнаму канстатаваў наяўнае, пра сёе-тое пытаўся, сяк-так абнадзейваў. А чалавек ляжаў ды курчыўся ў старым спартыўным касцюме, ноччу адзін у сваёй адзіночцы, а перад усімі, хто заходзіў, паказваючы свой аптымізм, штодня ўсё з меншым падабенствам.

Неяк уранні, калі я, як звычайна, пастукаўся да яго, з палаты пачулася жаночае: «Няможна. Трохі пачакайце». Чакаць прыйшлося даўгавата. Пасля адтуль выйшлі дзве ў белым. Адна, з пасудзінай і ахапкам бялізны, шмыганула па калідоры, другая спынілася перада мною. Павіталася з цёплым святлом спакою на прыемным аблíччы, усёй паставай здалася мне чысценька белай.

— Вы з трыццаць пятай? Друг ваш цяжкі, але памаленьку ўсё будзе добра.

Пасля гэтых чыстых слоў пайшлі «нячыстыя», што зусім не здаліся такімі:

— Страўнік трэба было ачысціць. Столькі дзён...— Яна з дакорам пакруціла галавой.— Памыць яго трэба было, пасцель змяніць. Заходзьце.

З сябрам цуду, вядома, адразу не адбылося. Перада мною ён звычайна не лічыў патрэбным усміхацца, калі горка. А тут усміхнуўся сяк-так — чысты, у чыстай пасцелі — і скупа, але без натугі сказаў:

— Во чалавек... Прысядзь.

Можа, так яно і не вельмі тактоўна было, але праз тыдзень, калі мы ўжо збіраліся ад'язджаць, сябар, яшчэ ўсё лежачы, намогся, а я не змог не паслухаць, і — ад яго — прапанаваў ён грошай... У вестыбюлі, сам-насам. Сказаць, што жанчына надта здзівілася, не скажу: відаць, такое бывала ўжо неаднойчы. Сказала, праўда, «навошта гэта?», а я сказаў, што ён вельмі прасіў не пакрыўдзіць яго, прыняць. «Што ж...» Яна ўзяла тыя ружовыя купюрынкі, палажыла ў кішэню халата, і мы пастаялі, пагаварылі.

Я не памыліўся — яна тут новая, не толькі ў гэтым корпусе, а наогул у санаторыі. Дагэтуль працавала ў анкалагічнай бальніцы, за дваццаць год наглядзелася ўсяго. Муж на адказнай рабоце, сын ужо кандыдат. А пра сябе: «Ну, як сказаць? Проста сваю работу я люблю»..

На развітанне я працягнуў руку. Яна падала сваю — малую, цёплую і чыстую пасля ўсяго «нячыстага» і цяжкага, што ёй так часта, многа даводзілася і яшчэ давядзецца рабіць. Пацалаваўшы гэтую руку, я, каб схаваць шчаслівую збянтэжанасць, зманіў:

— І гэта па ягонай просьбе.

...Штосьці падобнае, трошкі падобнае я адчуваў і цяпер, седзячы перад «дзіва-жанчынай».

Калі яна пераставала таптаць ды чараваць рукамі і пыталася: «Што, адчуваеце палёгку?» — я, затаіўшы ўсмешку як найглыбей, гаварыў: «Ага, адчуваю». Так паўтаралася разоў са тры. А потым мы з гэтай светлай дзівачкай ціха, прыязна рассталіся. Я і падзякаваў, сказаўшы, што гэта — за дабрату.

Нешта такое ж сказалася пасля і добраму хлопцу, гаспадару.

Я выйшаў у прыхожую, а з другога пакоя ў той, дзе засталася жанчына, быў запрошаны наступны. Яшчэ адзін паважны таварыш, якога, дарэчы, раней не было. Наш агульны з гаспадаром знаёмы, ужо не толькі літаратар, але і вучоны, доктар ажно філасофскіх навук. З выгляду — дай бог кожнаму, але ж таксама з нейкай бядой ды з усмешкай, заўсёды ў яго поўнай веры ў бясхмарную бясконцасць, а цяпер — нібы крыху вінаватай, ці што, а больш дык такой, што і ён, разумеецца, трапіў сюды толькі з чыста прафесійнай цікаўнасці...

Успамінаю ўсё гэта, а маналог на лаўцы каля зялёнага плоціка яшчэ ўсё ідзе. І тэма тая самая — пра Чмута.

— ...Сустрэў я раз яго,— расказвае таварыш весела,— гадоў са тры таму назад, дык ён гэта, браце, ледзьве ўжо хвост валачэ. «А дзе ж гіпноз? — пытаюся.— Што ж ты сам сябе не палечыш?..» Толькі рукою махнуў. Толькі пратэсу, ліха яму, бяры ды ідзі... Стой, браце, гэта ўжо мой аўтобус!

Маналог абарваўся. Расказчык амаль усхапіўся, узяў вядро, яшчэ ўсё моцна пацісную маю руку, спешна падаўся да аўтобуса. Хоць ён толькі што спыніўся і як быццам адразу дваімі дзвярмі ўздыхнуў, адчыніўся з духаты ўсярэдзіне — на свежасць на дварэ. Пасажыры выходзяць, хто назусім, а хто праветрыцца ды размяцца. Новых сабралася няшмат. Нам яшчэ можна было б і пастаяць, бо і аўтобус жа пастаіць. Аднак таварыш ведае, што і пра месца трэба загадзя... Сеў ды махае мне рукой. І на развітанне, і каб я ўжо ішоў сабе, на лавачку, чакаць свайго.

Ну што ж, бывай! Мо і сустрэнемся яшчэ. Без пратэсаў, на самагіпнозе, не стогнучы.

1983

Званок

На сустрэчы з выдатным артыстам яму задалі і такое пытанне: «Ці адчуваеце вы цяжар сваёй вядомасці?»

Артыст усміхнуўся, нават узяўся рукой за галаву, нібы з жаданнем заклапочана чухнуцца, тады яшчэ шырэй усміхнуўся і расказаў пра адзін тэлефонны званок.

Званок быў, вядома, не першы і не апошні, аднак вельмі позні. Ні днём, ні ноччу спакою няма!.. Артыст празаічна вылез з-пад коўдры і, штосьці адпаведнае мармычучы, падышоў да тэлефона.

«Міжгорад? Хто? Ну, Міша, ну і што?.. А, гэта ты, Сяргей! Ну, што там у цябе?»

Тут наш славуты госць зусім натуральна выявіў на твары тую самую начную радасць. Аказваецца, у яго нічога не прасілі, нікуды не выклікалі, не запрашалі, ніяк не хвалілі! Той Сяргей, апынуўшыся ў далёкай камандзіроўцы, добра-такі там засумаваў, і вось яму захацелася проста пачуць жывы сяброўскі голас.

Як гэта добра — проста сяброўскі голас!

Вядомасць — яна ў кожнага свая, хто колькі зарабіў. Розных званкоў таксама бывае больш ці менш, як у каго. Але каб агоркнуць часамі — хапае іх кожнаму.

Адзін званок, даволі позні, не так мяне ўзлаваў, як спачатку вельмі здзівіў.

Сябар з вайны, слаўны хлапчына, з якім мы сустракаемся вельмі рэдка, а пішам адзін аднаму толькі пад Новы год, паштовачку, раптам звоніць па міжгароднім, з далёкага райцэнтра, ноччу... Здароў! Здароў!.. Нешта ж павінна быць вельмі пільнае: ці ў Мінск, «да добрага доктара», трэба самому або камусьці з блізкіх, ці паступаць вучыцца нехта збіраецца, ці перавесці каго з адной работы на іншую, ці стаць якой сваячцы на чаргу з кватэрай... Пакуль што — нічога падобнага. Пытаецца, як жыву. Расказвае, як жыве. Даволі весела, зусім няспешна.

«Во размахнуўся,— думаю,— Рублёў па пяць напрастарэкуе. А то і да дзесяткі ўжо дабіраецца...»

А ў яго тым часам і яшчэ пытанне:

— А як табе, браце, падабаецца міжнароднае становішча? Га? От дзе паршыўцы!..

І гэтак далей. Ледзь не з поўнай свабодай. Глядзі, што вось-вось і да ўнутранага пяройдзе. Цуд, дый годзе. А потым, нарэшце, разгадка. І радасць. Бо звоніць ён — проста так сабе.

— І я ўжо, браце, на пенсіі. Не будаўнік. Дома сядзець не захацелася, бо што ты выседзіш. Адна таска заесць. Вартаўніком цяпер у нашай канторы дзяржбанка. Дзяжуру сёння. Сяджу сабе і думаю: дай пазваню. Тэлефон на стале. Па справачнай мне нумар твой далі. Ахвота словам перакінуцца.

Ахвота, браце, а як жа. Дзякуй, што пазваніў! Хоць раз за трыццаць дзевяць год. І яшчэ калі пазвані. Бо тэлефон ужо ёсць, ды яшчэ ж і казённы. Усё ж такі ты на заслужаным адтачыне.
1983

Шапка

У чалавека вялікая галава. Вечныя клопаты з тым, што называюць галаўным уборам. Улетку можна і без нічога, а то ж зіма ўжо, вецер, снег і мароз, і чалавеку холадна ў берэце. Зноў сунуўся ён у адзін, у другі магазін — нічога не надыходзіць. Не вытрываў — пайшоў да самога дырэктара універмага.

Стаіць, нібы дакладвае, бо той, з-за свайго вялікага пісьмовага стала, прысесці не запрасіў. Выслухаў і спытаўся:

— Кім работаеце?

У чалавека ледзь-ледзь праз горла пралезла:

— Пісьменнік.

Дырэктар падумаў і вырашыў:

— Выша кроліка не зможам. Ды і кролікаў пака няма.

У вачах чалавека пачалі загарацца слёзы.

— Каб вы ведалі, як мне прыемна з вамі гаварыць,— сказаў ён і пайшоў.

Для справядлівасці дадамо: дырэктар потым пісьменніку пазваніў. Што ёсць «кролік», што можна зайсці. Ды той ужо штосьці тым часам дастаў,— падзякаваў і не зайшоў.

І яшчэ адзін эпілог. Калі мы з сябрам наведалі ў бальніцы аднаго з нашых найбольш паважаных старэйшын і засталі там аднаго з адказных за ўзровень літаратуры, я расказаў пра гэтае сваё здарэнне з шапкай. Усе мы смяяліся. Толькі адзін чамусьці неяк стрымана, як не паверыўшы...
1983

Парыпванне

Першы пасляваенны пленум беларускіх пісьменнікаў. У самым канцы незабыўнага сорак пятага года. З удзелам гасцей з Масквы, Ленінграда, з суседніх братніх рэспублік. Хто ўжо ў цывільным, а хто і ў ваенным яшчэ, ужо без пагонаў, а то і з пагонамі. І толькі адзін у скураным паліце: ён быў на нейкай пасадзе. Маўклівы і лысы.

Гасцей было многа, а наш саюз нешматлікі, і праводзіць гасцей абавязалі таксама і маладых. Мне з сябрам прыйшоўся якраз той скураны. А мы — яшчэ ўсё ў лясных неданосках. Прывезлі госця на вакзал, прывялі да вагона. Ён моўчкі, мы тым больш. А на пероне нам нечакана трапіўся адзін з работнікаў апарата Саюза пісьменнікаў, анекдатычна тоўсты і дасціпны гаспадарнік, які з далёкай эвакуацыі вярнуўся таксама ў скураным балахоне, зношана-шалушлівым, зашмальцавана-бліскучым на жываце.

А ўсё ж наш паважаны госць паціснуў руку толькі яму, і ў вагон падаўся такім манерам, як быццам нас з сябрам і зусім там не было...

Ён і цяпер жыве, і няхай яму, як спрадвеку гаворыцца, пан бог веку прадоўжыць. Бо і піша таварыш, калі верыць рэцэнзіям, добра.

Яно вядома, што лепш мне ўзняцца над гэтым даўнім выпадкам, ужо неаднойчы ўспомніўшы ды пасмяяўшыся, узняцца і чытаць яго кнігі, па-сталаму падумаўшы, што і сам ты, чаго добрага, быў калі-небудзь, а то і не раз, такім ці так або інакш падобным, чаго сам не заўважаеш. Добра было б пасмяяцца з гэтага разам з ім самім, бо адчуванне смешнага ў яго, здаецца, ёсць. Я заўважыў гэта на адным паважаным застоллі ў ягоным горадзе, дзе нам, праз трыццаць пяць гадоў, давялося зноў пазнаёміцца.

Не пасмяяліся. І чытаць яго прозу мне яшчэ ўсё, хочаш не хочаш, перашкаджае парыпванне тое скуранкі.

1983

Сілуэтна

Дружнай кампаніяй, на дзвюх машынах едзем па летняй Літве. Прывал над Нёманам. Ён тут шырэйшы, чым у нас, нават пад Гроднам,— разлёгся воддаль, ніжэй ад шашы, паблісквае, нібы зусім не быстры, не плыве.

На самым беразе — адзінокая хата, можна падумаць, што Рыбакова. На фоне вадзяной прасторы яна сілуэціцца вельмі выразна. Потым з той хаты выйшлі трое: гаспадар, гаспадыня і госць — пасля пачастунку. Здагадацца пра гэта няцяжка, бо развітаюцца яны з

абдымкамі — і раз, і два, і яшчэ раз. Адно гаворкі амаль зусім не чутно. Нарэшце гаспадар з гаспадыняй вяртаюцца ў хату, а госць — сілуэтам на самым урэзе зялёнага берага — ідзе ў свой бок. Ды раптам чалавек гэты спыняецца, стаіць і думае: «А чаго я, уласна кажучы, узяў ды пайшоў? Можна ж у добрых людзей і яшчэ пасядзець!..» Пра гэта мы таксама толькі здагадваемся. А чалавек вяртаецца ў хату.

І тут неўзабаве адбываецца рэзка нечаканае. З хаты на госці, можна сказаць, выязджае, ды не памалу, сама гаспадыня. Сілуэтна-нямая карціна агучваецца. Што крычаць — не разбярэшся, проста чуцён, на братняй мове, бабскі высока абураны крык са значна ніжэйшым мужчынскім уторам...

Выгнала, адагнала, вярнулася ў хату. Магчыма, і замкнулася, усё далейшае выгаворваючы свайму.

А нядаўні сардэчны госць, так зганьбаваны ў другім акце надрэчнай ідыліі, стаіць на фоне ўсё той жа сонечнай вады і ўжо не толькі понасу богу, але і нам, праезджым, выказвае сваё абурэнне. Што гэта іменна так, а не інакш, мы мяркуем па тым, што ён не толькі павернуты тварам да нас, але раз-поразу і руку ўздымае то ў неба, то да нас, нібы з арэны ў найвышэйшыя рады трыбунаў. Крычыць ён прыблізна такое: «Што ж ты, дурная баба, ганьбіш мяне? Вунь жа сюды глядзяць курортнікі!..» Слова «курортнікай» мы, як-ніяк, разумеем. Да таго ж яшчэ чалавек, яўна з разлікам на немясцовых, раптам свой маналог падмацоўвае агульнасаюзным, асабліва выразна спелым сярод незразумелых слоў выслоўем.

Не першы раз за дзевятнаццаць год успомнілася гэта зноў. Нават і з загаловачкам, прытчава павучальным, як для кароткага тэлеспектакля:

Усяму свая мера.

1983

Можа і блісне?

Бацька вельмі хацеў, каб дачка вывучылася хоць на фельчарку, калі ўжо на дакторку не ўдалося, а яна наслухалася старшыні, стала на ферме цялятніцай. І нічога — працуе, замуж выйшла за добрага хлопца, жывуць — «няма чаго грашыць». Бацька, можна сказаць, зусім ужо не злуецца. Нават аднойчы, калі той старшыня спыніўся перад яго дваром, пачаў запрашаць:

— Асмяялі вы мяне тады, Данілавіч, дык ужо ж і гонар зрабіце — выпіце ў маёй хаце.

І той, хоць не вельмі, як тут гавораць, «лятонцы да чаркі», зайшоў.

Другая дзеўка ўцякла адгэтуль у іншы раён. Там выйшла замуж і неўзабаве папрасілася назад у свой калгас.

Старшыня сядзіць за сталом, яна на крэсле перад ім, брыгадзір і я — на канапе, збоку. Ён, гаспадар, спакойны і ветлівы, і па натуры такой, і па свядомасці, ці, можа, трохі і перада мною, «карэспандэнтам». А маладзічка ніштаватая, бойкая, зубы, калі засмяецца, беленька роўныя, усе свае.

— Шукаць чагосьці ездзіла,— усміхаецца старшыня. — Уцякла.

— Чаго шукала, Данілавіч, тое знайшла. І вам жа я трактарыста прывезла!..

Калі яна задаволена выйшла, ён сказаў:

— Вясёлая. І трохі злосная, заядлая. Па маме. Ды злосць і ў рабоце патрэбна. Ну, а ў цябе, Напорка, што?

Гэта — да брыгадзіра.

— Трэба вам, Данілавіч,— загуў той у адказ,— пагаварыць з Маханьком. Можа, у яго, туняяда, совесць якая заблішчыць!

Старшыня, зноў з усмешкай:

— А што ты думаеш, можа і бліснe? Хай зойдзе.

1983

Манархі і Кудлач

На іншыя кантыненты мне дагэтуль не пашанцавала, а з афрыканскага і азіяцкага двух манархаў меў гонар бачыць.

Абісінскага негуса — выпадкова. У Ленінградзе. З сябрам, які праводзіў мяне, мы ехалі на таксі ў аэрапорт, спяшаліся, аднак нас затрымалі. Пакінуўшы таксі на бакавой вуліцы, мы — хочаш не хочаш — далучыліся да тых, што павінны былі вітаць высокага госця.

Ці гэта праспект быў залішне шырокі, ці людзей прыйшло малавата, але — помніцца — аблямоўка асфальту выглядала з абодвух бакоў даволі вузкай, нават вузенькай.

Тым не менш, яго вялікасць, ня693рослы, чорненькі барадачок, стаяў у чорнай адкрытай машыне з усёй адпаведнай важнасцю, руку трымаючы пад казырок вайсковай шапкі з чырвоным аколышам.

Пакуль я бачыў яго анфас, пасля, адпаведна руху машыны, у профіль, паспела згадацца даўняе, з трыцаць пятага года. Як гэтае слова, "негус", упершыню тады пачутае, спалучалася з іншымі, таксама экзатычнымі: Эрытрэя, Адыграт, Адыс-Абеба і, як вянец усяму, Абісінія. Бедная Абісінія, першая ахвяра фашызму, першы намёк пра набліжэнне сусветнай бяды. Аднак і гэтая краіна, і сама

вайна, як вайна для ўсіх, здаваліся тады вельмі і вельмі далёкімі ад нас...

Калі машына з негусам мінула нас, яго нярослая вялікасць ззаду ўбачылася мне... толькі шапкай. Вялікай шапкай з нейчай галавы, як у меншага брата, якому яе прыйшлося даношваць. Яна трымалася на вушах. Так і змалеў ён, імператар, на вачах, зацёрся ў перспектыве — толькі вушы і завялікая шапка...

Іранскага шаха бачыў я дома, у Мінску. І, як ні дзіўна, аніяк не магу прыгадаць ні праезду гэтай вялікасці, ні выгляду яго, хоць і стаяў я вельмі зручна, на самым краёчку панелі. Усё для мяне абарвалася ў памяці на адным непрадбачаным, незвычайным здарэнні.

Праспект наш, відаць, не вузейшы за той, ленінградскі. Шырокай паласой ён віднеўся далёка ў абодва канцы,— туды, адкуль мы чакалі высокага госця, і туды, дзе ён знікне, куды яго гасцінна павязуць. Мусіць, таму, што мы ўсё-такі правінцыя і манархі з іншых краін нас абмінаюць, на тую сустрэчу народу сабралася процьма. Панелі былі забіты людзьмі, балконы, вокны, нават дахі — у людзях, усюды яны, як быццам іх і сапраўды чакае нейкая радасць.

Яна прыйшла. Раней за высокага госця.

Яшчэ брынела нячутна, у многіх сотнях душ, струной нацягнутая напружанасць чакання. Шырокі і даўжэзны, чысценькі ў летнім сонцы асфальт гатовы быў вось-вось прыняць і гладзенька панесці многія колы ўрачыстага картэжа... Але адтуль, адкуль чакаўся госць, паказаўся і стаў набліжацца да месца, дзе я стаяў, здаравенны рыжы кудлач, аблавухі, крывавата разлапісты, наланцужны гаўкала, прасцецкі рабачай. Адкуль узяўся? Дзе, з чаго сарваўся?.. З бакоў і зверху, ззаду і спераду яго падганяў тысячагалосы крык, смех і свіст,— уся напружанасць чакання вылілася на яго. І не было куды падзецца. Бедны дварняга лупіў наперад, як сіла мага, а натоўп, умомант стаўшы адным, агромністым, бяздумным блазнам, галёкаў і рагатаў!..

Ды тут якраз недзе далека там, адкуль Кудлач той вырваўся, паказаўся пачатак урачыстага картэжа. А перад Кудлачом, адрэзаўшы громам бліскучай медзі дарогу далей, грымнуў маршам ваенны аркестр... Сабака рэзка тармазнуў, як перад прорвай, ушчэнт спалохана-разгубленанявінна сеў і моўчкі, мудра апрастаўся. На самым чыстым урачыстым месцы.

І толькі гэта мне апалітычна помніцца праз гром і рогат.

1984

Абы на здароўе

Былы партыйны работнік, таварыш салідны і прыемны, інвалід вайны. Разумна, весела расказваў у вагоне, як ён калісьці прысутнічаў на адным пасяджэнні прэзідыума Акадэміі навук. Слухалася сельскагаспадарчае пытанне. Таму, што самога прэзідэнта не было, пасяджэнне вёў віцэ-прэзідэнт, Якуб Колас. Свінагадоўля разглядалася і здалёк і зблізку, і вырашана было, нарэшце, што каб падняць яе, неабходна мець больш заатэхнікаў.

Тады слова ўзяў віцэ-прэзідэнт.

— Калі я быў, таварышы, малы,— сказаў ён,— дык бацька часам браў мяне на кірмаш, у Стоўбцы або ў Нясвіж. Купляў ён там парася, а мама выкормлівала з яго вепрука - пудоў на дзесяць — пятнаццаць. Спачатку на зеллі, потым на вобмешцы. Умела яна іх карміць. Свінням, таварышы, трэба не многа заатэхнікаў, а добры харч.

*

Стары ўдавец ажаніўся, а малога суседняга хлопчыка мужчыны паслалі спытацца: «Дзеду, няўжо вы яшчэ можаце?» Завучыў тыя словы, патэпаў. Дзед не прагнаў малога, не паўшчуваў. «Пайдзі ты, хлопчык,— сказаў ён,— ды перадай тым дзядзькам, якія цябе паслалі, што справа не толькі ў гэтым. Так і скажы: справа не толькі ў гэтым.»

Таму малому цяпер семдзесят сёмы. Настаўнік на пенсіі. Успамінае і добра, разумна смяецца.

*

Цяпер кажуць арганіка, але старэйшыя людзі называюць яе, тую арганіку, проста, як і зямлю, адным спрадвечным ды прывычным словам.

Снедаючы ў гарадскога брата, на шмат старэйшая за яго сястра, вясковая бабка, кажа:

— Картопля ў цябе добрая. Швагерка, мусіць, зноў прывезла. Яно і відно, што не на ўдабрэннях, а на г... расла.

Брат, інтэлігент, усміхаецца, але ж яму ўжо і прыкравата. Братавуха стрымана маўчыць. А дочкі-студэнткі, што і любяць цётку пасвойму, ажно заходзяцца ад смеху. Цётка недаўмявае:

— От калі! Што ж я такога сказала?

Як і ў такім вось, у іншым выпадку:

Мастацтвазнавец выступае ў сельскім клубе

з лекцыяй пра народнае ўмельства. Гаворыць доўга, падрабязна, нудна... Нарэшце бабка адна не вытрымала. Спакойна, але ж уголас, хоць і прыцішана спыталася, як у самой сябе:

— І хто ж гэта ў гэтае яго г... дражджэй укінуў?

*

Малады грузчык, што вучыцца завочна ў тэхнікуме, пытаецца ў пажылога шафёра лесавоза, дзе б гэта знайсці лягчэйшую работу.

— А во,— зусім сур'ёзна кажа той, спраўны, вясёлы рабацяга,— у нас будуюць каля вёскі птушкаферму. На сто дваццаць тысяч лехгорнаў. Ужо набіраюць рабочых,— на курашчупаў.

*

Старая хваліцца:

— Дзеці мае, дзякуй богу, добра жывуць: самі не робяць, толькі другіх правяраюць.

*

Калісьці дарогі былі спрадвечныя, па дарогах хадзілася ды ездзілася з толкам. Была і тады эканомія часу, але ж была і гаспадарская ашчаднасць, беражлівасць зямлі-карміцелькі.

Не тое, што цяпер, калі «зямлі ў нас хопіць», калі мы развучыліся яе шанаваць. З вёскі на І брыгадны двор развеерваецца спачатку пяць — дзесяць — пятнаццаць сцежак, а потым, на пракладзеным, спакваля і калёсных дарог.

«Урбанізацыя» — вёска масава перабіраецца ў горад і туды прыносіць сваю «свабоду руху». Газон не газон — шчодрае зрэзванне вуглоў, два крокі, а то і паўкрока ўбок не зробіць. Можна падумаць, што так ужо на работу спяшаюцца...

У Даўгаўпілсе бачыў калісьці на месцы, дзе нехта прыезджы адну сцяжыну на газоне быў пачаў, такую шыльдачку: «Праход толькі для сланоў». І слон намалёваны, усё ж такі слон — не свіння.

Госць мой, якога я туды прывёз, убачыў гэтую шыльдачку, нават наткнуўся на яе, хочучы сігануць цераз газон, і не сігануў, а весела ды з сорамам засмяяўся, нават зняць яго там, перад шыльдаю, папрасіў, каб завезці на свой Урал.

*

Камандзіровачная спартсменка ў рэстаране. Нізкая, шырокая, з налітымі сілай ляжкамі і задам. Барцыца ці самбістка нейкая. Сядзе за стол паснедаць і — адразу злосная. Адзін раз накрычала на афі-

цыянтку («Я спяшаюся!..»), а другі раз нават на кухню пайшла — сварыцца. Важнасць, самаўпэўненасць, напор. І... нічога жаноцкага.

І навошта гэта, пра што такое асаблівае сведчыць яе, няхай сабе нават і першае, месца?

*

Вельмі складаная апаратура, якую я таксама не магу назваць, і дзядзька, што ў канцы вайны быў падлеткам і гора хапануў удосталь,— вельмі цяжка, калі не безнадзейна хворы. На кансіліуме згадзіўся на нялёгкую, рызыкоўную аперацыю (ныркі, артэрыі) і — з поўным правам амаль смяротніка — гарласта, з лаянкай, расказвае, як яму на той «нейкай» апаратуры яшчэ ў Віцебску рабілі абследаванне.

— Як сунула мне той укол, чую, што дзвесце грам. Дык і стаў мой жывот поўны камення. А яна - яшчэ трыста грам! Прывінцілі мяне за рукі, за ногі, і чую я, што з носа ў мяне сіні дым пайшоў, а ўвесь мой струмант, хлопчыкі, адарваўся і пляснуўся аб сцяну! Мацаю потым — няма! І пупа таксама няма! А грэлка нейкая так ціснe на жывот, што ўзяў ды скінуў. «Што вы здзелалі!» — крычыць яна. А я кажу: «Ты яшчэ вазьмі ды сама сядзь на мяне!..»

Усе мы, мужчыны, рагочам,— і менш і больш сур'ёзна хворыя.

*

Вахлакаваты, але ж і з гонарам трактарыст любіць паўспамінаць пра вайну, калі ён быў танкістам. І ўзнагароды ёсць, і раненні, і ў акружэнні быў, і наступаў. Трохі, аднак, перабірае з успамінамі, зашмат паўтораў, папахвае і пахвальбой. Сябры па саўгаснай рабоце — і маладыя, і старэйшыя, што і самі ў запечку не сядзелі, — пачалі з яго зрэдку пакепліваць.

— Скажы, гэта цябе, людзі казалі, каля Навасёлак заклініла ў танку? Усе вашы наперад ірванулі, а ты дзён пяць ці нават сем не мог з таго танка вылезці. Пакуль ажно тэхнікі не прыехалі. Бабы цябе праз шчыліну аладкамі кармілі...

Таварыш ветэран зноў выбухае справядлівым, заслінеными гневам, а хлопцы смяюцца.

*

Рухавы мужчынка гадоў за сорак. Сюды, за вялікае возера, дзе пасецца калгасны статак, прывозіць на маторцы даярак, забірае малако. Адзін з нямногіх, што ўцалелі ў яго вёсцы ад фашысцкага расстрэлу.

З родным дзядзькам, які яго тады выратаваў, часамі б'ецца на вёсцы, на пацеху суседзям, вядома ж, пад чаркай. Амаль зусім няма правага вуха. Думалася, што гэта — памятка тых страшных дзён, і думалася з пашанай. А потым аказалася, што гэта чалавек аднойчы фанабэрыўся, выпіўшы, як ён можа голымі рукамі ўзяць любога злоснага сабаку. Паказаў гэта на практыцы. І нейчы Мурза адгрыз яму добрую палавіну вуха. І гэта «сэ ля ві»?..

*

Гумар, калі зусім няма чаго рабіць, а чакаць, у гэтым выпадку аўтобуса, трэба. Вось горба смецця амаль каля самага Нёмана, а на ёй — атопак-чаравік.

— У раку яго, хай плыве,— кажа адзін, а другі:

— Ну, хоць свету пабачыць.

*

Па тэлевізары. Замежная спявачка прыехала з Масквы ў правінцыю — на гастролях у Мінску. Больш тэорыі, чым практыкі, больш грунтоўнасці ва ўступе і ва ўступчыках да кожнай песні, чым належнага пацверджання выкананнем. А інтэрв'ю вядзе наша, мінская журналістка. Высокім і прачулым стылем:

— На спеў нашай паважанай госці слухач рэагуе кожнай клетачкай сваёй істоты...

Раней сказалі б «усёй душой» ці «ўсім сэрцам», а сёння — энтэраўская падкаванасць.

А ў самое клетачак тых — ледзь у джынсы ўлезла.

*

Два лядашчыя сабакі, большы і меншы, рыжы і чорны, брахач і падбрэхіч, выскачылі з хутарскога двара і з ёкатам кінуліся да мяне. Знаёмыя, нястрашныя, і я сказаў ім:

— І не брыдка, хлопцы, удвух на аднаго? А ты ж, рыжы, яшчэ і з вусамі.

І тут сталася нечаканае: яны адбегліся, паселі мордамі да Нёмана, што ўнізе, пад абрывам, а за ім лугі і лес на даляглядзе, зноў браханулі, але ўжо неяк інакш, і тут жа брэх гэты — з унутранай патрэбы ў жаласці, у нараканні — перайшоў у выццё з падвываннем, таўсцей і танчэй. Так і павылі дуэтам, невядома, чаго і навошта.

Пакуль я пастаяў, смеючыся, што вось шкада — няма з кім парагатаць.

*

Бранеўскі любіў выступаць са сваімі вершамі. Перад рабочымі, перад моладдзю. Аднойчы яго запрасілі ў школу. Прыйшоў, а там — малеча з пачатковых класаў.

«Што ж я ім буду чытаць? Няма ў мяне нічога для такіх...»

Аднак выхад знайшоўся.

— Дзеці, хто з вас умее хадзіць на руках?

Аказалася — ніхто. Тады ён, славуты паэт-рэвалюцыянер, пажылы чалавек з вельмі нялёгкім лёсам, палажыў свой партфель на стале і — прайшоўся на руках па класе перад партамі. На радасць аўдыторыі, на страх настаўніцы. А тады папрасіў яе адзначыць яму пуцёўку.

Гэта малым запомніцца назаўсёды. Многія, можа, праз гэта і вершы яго пачалі чытаць.

І мне прыемна, весела было пачуць пра такое. На жаль, калі ўжо Уладзіслава не было.

*

Цюцька такі далікатна-маленькі, што калі ён захацеў задраць ножку на кусцік з выключным размахам ды шыкам — перакуліўся.

Прыклад пра фанабэрыстых, але маленькіх.

*

Пачынаў ён, працуючы шафёрам грузавой машыны, а сёння, праз дваццаць гадоў, ужо вядомы пісьменнік, які шчасліва прымасціўся ў сталіцы, каля самога размеркавальніка выгод і прывілеяў.

У групе літаратараў з розных рэспублік плыве па Амуры, па праву сваёй «вядомасці» ўжо з даволі важкай «супругай». У Мікалаеўску музейная работніца, сціплая, гарушчая жанчына, пасля агляду расказвае, на пытанне гасцей, што ў іх тут цяпер часова тугавата з мясам. Кілаграм на душу.

Супруга:

— На тыдзень?

— Не, на месяц.

Тады ўжо смех «вядомага»:

— Га, га, га! У нас сабака больш з'ядае на дзень!..

Раманы ў яго таўсцейшыя, чым у Талстога.

*

Мастак. Вітаючыся па вуліцы, ніколі не забываецца спачатку выняць рукі з кішэняў плашча ці паліта. Сазваніўся з вядомым пісьменнікам і прыйшоў замалёўваць яго твар для партрэта, «усё іншае»

зрабіўшы дома. Працуе, гутараць. Старэйшы таварыш пытае, як жывецца, творыцца, як жоначка, ці ёсць у іх дзеці. Ані зважаючы, што ў пакоі яны не адны, стаяць, глядзяць і дочкі гаспадара, падлеткі-школьніцы, мастак, з усёй свабодай сваёй культурнасці адказвае: «Яшчэ няма, але як іх рабіць мы ўжо ведаем...» Партрэт атрымаўся такі, што пры сустрэчы з мастаком пісьменнік, тым часам ужо і стары, успамінае тыя фотаздымкі, дзе і конь, і шабля ў задзёртай руцэ — усё чужое, агульнае, толькі што дзірка пад шапкай, а ў дзірцы твой твар. Мастак, вітаючыся, па-ранейшаму папярэдне вымае рукі з кішэняў, часамі нават усміхаецца. А пісьменнік зноў папракае сябе ў душы за мяккацеласць, што не дазволіла яму тады, калі пазіраваў і пачуў ультрамодны адказ, проста вытурыць партрэціста за дзверы.

*

У крытыка можна было б спытацца:

— Чаму такая неадпаведнасць? У вашай кнізе пра Ікса аж пяцьдзесят старонак, а пра Ігрэка толькі семнаццаць?..

Ён мог бы адказаць:

— У першым выпадку трэба значна даўжэй даводзіць, што мой аб'ект даследавання — добры пісьменнік.

*

Няўжо гэта абавязкова — усаджваючы ў літаратурнае карыта і свой лыч, спачатку кашкануць ім суседа справа ці злева, а то і таго і другога? Хаця карыта гэтае аж надта доўгае, шырокае... Падумалася так, калі чытаў яшчэ адно маладжавае інтэрв'ю з уступна-недарэчнымі і проста хамскімі «заўвагамі» пра тых, хто піша інакш, чым ён, ці не тое, што ён, прыгрэты першым, больш уяўным поспехам.

*

Новае моднае слова ў некаторых крытыкаў: «духоўнасць». Адзін з іх, ці не найменш духоўны, у выступленні сваім з трыбуны столькі разоў прадалдоніў пра гэта, што хоць ты яму духоўную семінарыю адкрывай. З большым акладам.

Дубаваты, самаўпэўнены, ён робіць гадавы агляд літаратуры, часта паўтараючы: «Гэтага я не прымаю.

Гэта я прымаю...» Так часта паўтарае, што аж спытаць хочацца: «Слухай, хлопец, а хто ж ты такі? І што, калі іменна ты не прымаеш?..»

*

Наша любімае «ў цэлым». Можна і так: у цэлым накрыўся дзіравым плашчом.

*

Выпускніца вясковай вячэрняй школы вучыцца на філфаку,— там, куды знатнаму сваяку лягчэй было яе ўладзіць. Дзеўка бойкая, што ўжо і чарку ведае, і кавалераў. На першым курсе экзамен па рускай літаратуры.

Выцягнула білет: «Поэма М. Ю. Лермонтова «Демон». Ціхі жах... Ды тут ёй раптам пашанцавала: адной студэнтцы стала дрэнна, і гэтая, з білетам, кінулася ёй па ваду. На калідоры гарачым шэптам спыталася:

— Які гэта, дзевачкі, дэман? Той, што Мазепа?

— Ды не! Гэта той, што лятаў!

Няўжо і яны ўваходзяць у тыя мільёны з вышэйшай асветай, якімі мы даволі часта казыраем?

*

Спявала ў хоры, лічыла сябе красуняй, ужо не спявае, але прыгожай лічыць сябе і цяпер, ужо растаўсцелая безнадзейна. На юбілеі мужа вырашыла ўсіх гасцей-мужчын узнагародзіць сваім пацалункам. Увесь стол абышла. Хочаш не хочаш, але ж госць — трымайся...

*

Пажылы народны артыст не захацеў больш выступаць па радыё пасля таго, калі ў адной перадачы, дзе яны выступалі разам з маладзейшым, толькі заслужаным, яму, народнаму, заплацілі «за гаварэнне» тыя самыя дзесяць рублёў, што заслужанаму за імітацыю сабачага брэху.

*

Сціпласць некаторых паэтэс: «А потым пра гэта *напісаўся* верш». Узяў ды сам напісаўся, нейкая сіла вышэйшая цераз яе.

*

Апоўдні, папрацаваўшы, лёг пачытаць. Устаў ён сёння вельмі рана, і сон марыў, марыў яго, пакуль не змарыў. Чалавек то чытаў, то драмаў, то зноў чытаў, чапляючыся за тыя самыя абзацы, перачытваючы ўжо чытанае і не зусім разумеючы яго. Калі ж, нарэшце, падрамаў і прачнуўся, дачытаў той артыкул, вярнуўшыся амаль да па-

чатку яго, і стала смешна, бо жыва ўявілася, што гэта ён лез, караскаўся на высокі, шчыльны плот і ўсё абсоўваўся па штакецінах, а ўсё лез...

*

«Я вось цябе так хвалю, а галава не закружыцца?»

«Яна ўжо кружыцца ў мяне патроху ў іншы бок — назад...»

*

Пакінутая мужам, відаць, каб і гэтым заспакоіць неяк сваю крыўду, жанчына весела расказвае пра дробязную акуратнасць «гэтага чалавека»:

— Няма таго, каб узяць ды проста гузік прышыць, калі гэта трэба, або ўжо мне сказаць. Дык не, ён спачатку ў сваім блакноціку акуратна запіша: «Прышыць гузік!..»

Сяды-тады гэта мне ўспамінаецца ў дачыненні да самога сябе. Замест таго каб проста браць таго быка за рогі, я доўга, здалёк прыцэльваюся, прымяркоўваюся да тэмы, запісваю, перазапісваю... І сяды-тады ўспамінаю той запіс пра гузік.

1980-1983

Нястомнасць

"Схіляю галаву перад сваёю вуліцай",— гаворыць стары чалавек, былы падпольшчык.

У гады акупацыі ён, у гэты бок вырваўшыся з акружэння,— маскоўскі апалчэнец, а перад гэтым даволі высокі адказны работнік,— дзеля легальнага існавання працаваў шаўцом, якім раней ніколі не быў. У бацькоўскім драўляным доміку, на ўскраіннай драўлянай мінскай вуліцы. Латку якую там прышываў, набойку набіваў, а як што больш, дык сувязная адносіла да сапраўднага шаўца, таксама свайго чалавека.

І людзі-суседзі не выдалі — амаль за тры гады. Можна і пакланіцца.

Расказвае таварыш і смяецца, што і сёння яшчэ, праз трыццаць шэсць год пасля вызвалення, калі яго часамі спыніць на пераездзе цягнік, ён, па прывычцы падпольшчыка, пачынае лічыць вагоны. Пасажырскія, таварныя, платформы... Нібы яшчэ ўсё трэба яму перадаваць звесткі пра варожы рух на гэтым чыгуначным вузле.

Юрыст на пенсіі, ён многа піша ва ўсе інстанцыі, да найвышэйшых уключна, сігналіць, стары камуніст, пра непаладкі і пагрозы нашаму ладу. Не ананімкі — адкрыта і смела. Яму найчасцей не адказваюць, а то адказваюць з вет; лівым вывертам і ўдзячнасцю, а ён усё піша. І кажа, што як толькі спыніць сваё змаганне — адразу памрэ. Бо ўжо і восьмы дзесятак канчаецца.

Сухаваты ад свае гарачыні, ён раней, як адвакат, напорыста і нястомна змагаўся за тых, каго лічыў несправядліва або залішне сурова пакаранымі. І цяпер яшчэ да яго звяртаюцца, просячы дапамогі, парады.

Неяк ён расказаў мне пра яшчэ адну сваю перамогу.

Хлопцу ў сорак чацвёртым годзе было шаснаццаць. Маці, баючыся, каб і яго не вывезлі ў Нямеччыну, "на работы", за два месяцы да вызвалення Беларусі ўладзіла сына працаваць у радыёкамітэце, нейкім там вучнем пры тэхніцы. Пасля яго судзілі за... супрацоўніцтва з ворагам. Колькі там маці ні даводзіла, колькі добрыя людзі ні сведчылі, што і за ім столькі тое віны, што і яна дапамагала падпольшчыкам. Пасля турмы сына не рэабілітавалі, проста выпусцілі дачасна. А потым, у канцы пяцідзесятых, ужо інжынера, чалавека сямейнага, раптам знялі з работы — усё з-за таго самага.

Стары адвакат узяўся за гэтую справу. Дамогся справядлівасці,— чалавека рэабілітавалі, вярнулі на працу.

— Адказ прыйшоў на яго імя, але на мой адрас,— расказваў ён мне пасля.— Так робіцца: каб я, абаронца, перадаў яму. Панёс я ім гэтую залатую паперку. Якраз было Восьмае сакавіка, як з падарункам пайшоў у сям'ю. І ён расплакаўся, хацеў мне руку пацалаваць. І я з ім таксама расплакаўся. З усімі імі. Так вось, мой дарагі...

Ён гаварыў гэта, зноў выціраючы слёзы. Першыя для мяне — за тры з палавінай дзесяцігоддзі нашага знаёмства.

1983

Адкрытка

Маладзейшаму вераб'ю вельмі блага. Ён цяпер далёка. У ціхай глыбінцы, пад роднай апекай, што чалавеку вельмі патрэбна ў жалобе і дэпрэсіі.

І вось якраз цяпер мне хочацца нагадаць яму адно наша агульнае, што было ўжо, як і шмат чаго, даўно або вельмі даўно, што не-не ды зноў усплывае ў памяці нейкай палёгкай.

Нічога асаблівага, толькі нібыта светлы сігнал, які, зноў атрымаўшы яго, можна перадаць другому нават не ў пісьме, а ў адкрытай паштовачцы. Вось так:

Ты памятаеш, як мы з табой, на цэлых пятнаццаць год маладзейшыя, ішлі па вясновай вуліцы далёкага, утульнага гарадка, ішлі ўдвух да нашага трэцяга, што жыве ды працуе тут, на сваім месцы. Пра штосьці мы гаварылі, ужо не памятаю, пра што,— можа, вясёлае, можа, талковае, а то і так сабе,— от, ішлі, гаварылі. А потым заўважылі страшнае. Каля старога мастка, у завадзі невялікай рачулкі моўчкі тапіўся хлопчык. Так, так,— ён не крычаў, відаць, яшчэ не верачы, што гэта — канец, што трэба клікаць на дапамогу. Мы яго выцягнулі, кінуўшыся туды, і — мокры, перапалоханы, белагаловы — ён патрусіў па абочыне вуліцы ў патрэбны яму бок, паспеўшы нам ці самому сабе, а то адразу і сабе, і нам сказаць праз губную-зубную дрыготку: — Па-бяг-гу д-да цёткі В-ван-ды!.. Мы тады паразважалі на хаду, што, можа, да цёткі малому проста бліжэй, а можа, яна будзе менш крычаць, чым крычалі б адразу дома... Яму відней.

А нам — успамін на двух. Я ўжо бачу, як ты, мой горкі, трохі ўсміхаешся.

1983

Якуб Міско

I

Яшчэ так нядаўна было два тэлефонных нумары, рабочы і хатні, па якіх то ўранні, то ўвечары можна было пазваніць, пачуць у трубцы нязменна ветліва-дзелавое: «Слухаю вас», а як пазнае — вясёлае: «Здароў, браток, здароў!..» Ён быў заўсёды блізка, на сваім месцы, да вечара перадапошняга дня. Бадзёры, прыязны, дасціпны.

Яго таварышы па журналісцкай працы ўспамінаюць, што дзверы Якубавага кабінета часцей за ўсё былі адчынены на калідор. Туды хацелася зайсці, пагаварыць па справе ці так сабе, там было проста, утульна і весела.

Душа старэйшага таварыша таксама была адкрыта для кожнага, у яе не трэба было стукацца, прасіцца на прыём. Забывалася пра тое, што яму за шэсцьдзесят, потым за семдзесят,— ён быў заўсёды малады, цікаўны да жыцця, закаханы ў яго па-юнацку.

Хоць і нялёгкім, а то часамі і вельмі нялёгкім было яго жыццё. Спачатку, з дзён зялёнага юнацтва, заходнебеларускае камуністычнае падполле, катаванні ў дэфензіве, больш за восем гадоў за кратамі — у славутых Лукішках, Уронках, гродзенскай турме. Пасля, з першых дзён Вялікай Айчыннай, баявы шлях салдата, які ён пачаў радавым разведчыкам, а да Берліна дайшоў гвардыі маёрам з пяццю высокімі ордэнамі.

Былі і іншыя цяжкасці ды нягоды...

У адным з блакнотаў, знойдзеных пасля ў яго рэдакцыйным стале, ёсць запіс-верш для самога сябе, які пачынаецца так:

Я гляджу на сонца і яго не бачу,
слухаю я песню і яе не чую,
успамінаю радасць і ніяк не ўспомню,
да сяброў заходжу, а на сэрцы камень...

Тры гады вельмі цяжка хварэла жонка, яго сардэчны друг, мілая Аня, дзяўчына з тульскай рабочай сям'і, беларуская радыёжурналістка. Пасля яе смерці, застаўшыся толькі з пляменніцай, ён тры гады свядома насіў у сабе таксама невылечную хваробу, амаль штодня, у любую пагоду наведваў Аніну магілу на далёкіх ускраінных могілках, і толькі па гэтых наведваннях мы, людзі з яго найбліжэйшых, маглі меркаваць, якім глыбокім быў Якубаў смутак.

Яшчэ адзін запіс з таго блакнота, хутчэй за ўсё прачытанае ў кагосьці або ўспомненае з прачытанага раней, бо і запісана па-руску: «Жизнь можно прожить как угодно, не умереть ты должен как джентльмен». Не будзем аспрэчваць, адкінем гэтае, яўна не Якубава,

«как угодно», а наконт джэнтльмена засведчым, што іменна так ён, наш да канца вясёлы, працавіты, прыязны, молада зацікаўлены друг пайшоў з жыцця, сам-насам з апошнімі пакутамі, ударыўшы па душах родных і сяброў гэтай нечаканасцю.

Многія памятаюць, а пачуўшы пра яго адыход яшчэ раз успомнілі вераснёўскі нумар часопіса «Маладосць» за мінулы васьмідзесяты год, дзе была надрукавана аповесць Якуба Міско «Было яно калісьці...». Аўтару яе тады адны званілі, другія гаварылі пры сустрэчы, трэція пісалі, кожны па-свойму паведамляючы пра добрае ўражанне ад гэтага, нескладанага па форме і ёмкага па зместу твора. Пра вялікае значэнне такіх дакументальна-аўтабіяграфічных кніг неаднойчы гаварыў Леў Талстой; помніцца мудра простае: «Прожил жизнь — расскажи». Якуб пражыў змястоўнае, складанае жыццё і пра пачатак яго шчыра расказаў у сваёй аповесці, якая ад шчырасці атрымалася таленавітай, патрэбнай.

Такое здараецца і з больш адоранымі, больш вопытнымі ў літаратурным майстэрстве,— удача прыходзіць тады, калі чалавек пападзе на сваё, толькі сваё. Усё ад той жа сціпласці, што не давала яму ходу ў кар'еры, Якуб і пра сябе, пра кроўна перажытае не адразу асмеліўся пісаць непасрэдна, адкрыта, а спрабаваў схавацца за прыдуманага героя. Гэта не ўдавалася, першы варыянт аповесці я, як адзіны чытач яе ў тым выглядзе, па нашай з ім узаемнай звычцы сурова пакрытыкаваў, і праз нейкі час яна з'явілася ў новым варыянце, вылузаная з шалухі непатрэбнай умоўнасці,— уяўны Марцін стаў рэальным Якубам, і рэч ажыла.

Думаючы пра асобнае выданне, аўтар старанна, удумліва дапрацаваў яе. У часопіснай публікацыі дзеянне аповесці канчалася векапомным вераснем трыццаць дзевятага. Асмелены, падмацаваны станоўчымі водгукамі, Якуб напісаў і другую частку твора, ваенную. Другая частка, у аснову якое паложаны значна раней апублікаваныя ў перыёдыцы пататкі «Па ваенных дарогах», на жаль, напісана больш скупа, фрагментарна. Гэта знаходзіць сваё апраўданне і ў тым, што, цяжка хварэючы, ён залішне спяшаўся. На шчасце, часткова захаваліся Якубавы ваенныя пісьмы да Ані, тады яшчэ нарачонай, і да Валянціна Таўлая, сябра рэвалюцыйнай маладосці. Пісьмы гэтыя — жывыя, непасрэдныя сведчанні перажытага — хораша дапаўняюць Якубаў расказ пра яго франтавыя гады і, апроч таго, цікава расказваюць пра першыя мірныя месяцы ў Германіі, дзе ён заставаўся як афіцэр акупацыйных войскаў.

Не магу не сказаць, чаму франтавыя пісьмы захаваліся толькі часткова. Аня хавала іх усе, відаць, і перачытвала. Не маючы дзяцей,

гэтыя слаўныя людзі былі надзіва прывязаны адно да аднаго. Калі ў іх бывала разлука, на месяц які, а то і на тыдзень, яны пісалі адно аднаму літаральна штодня. Часамі такое здавалася мне залішне сентыментальным, цяпер, здалёк гляджу на гэта з большай павагай. Прадчуваючы свой недалёкі канец, Аня папрасіла пляменніцу палажыць ёй пад апошнюю падушку, у дамавіну, дзядзькавы пісьмы, толькі каб ён не заўважыў. Тая так і зрабіла. Добра яшчэ, што не ўсе іх узяла з запаветнай шкатулкі, а толькі жменю, як быццам прадчуваючы, што так будзе лепш.

Пасля дэмабілізацыі з арміі было ў Якуба больш за трыццаць гадоў журналісцкай службы, спачатку ў Баранавічах, потым у Мінску. Журналістам, дарэчы, быў ён і перад вайной,— пасля вызвалення працаваў у лідскай раённай газеце, а яшчэ раней, на пачатку трыццатых гадоў, актыўна супрацоўнічаў у віленскім легальным («Беларуская газета») і падпольным камуністычным друку. Усюды, і ў Лідзе, і ў Вільні разам з Таўлаем. Пасля вайны, на кожнай з пасад, якія ён займаў у розных перыядычных выданнях, Міско адпавядаў як найлепшым чынам. Трэба сказаць, аднак, што з яго інтэлектуальным узроўнем, вопытам, веданнем некалькіх моў, крыштальнай добрасумленнасцю і адданасцю справе, ён выкарыстоўваўся заніжана, мог бы адказваць за значна вышэйшае. «Залішняя» сціпласць, адсутнасць кар'ерысцкай жылкі — гэта не ўсё, што было прычынай такой заніжанасці. Былі яшчэ нізкія шэпты і недарэчныя абвінавачанні звышпільных зайздроснікаў, уяўныя віны яго бацькі і двух братоў, якім толькі праз доўгія гады было вернута імя людзей сумленных... А ўсё такое трэба ж было моўчкі перажываць, над усім такім уздымацца!..

Пра Міско-журналіста нядрэнна гаворыць яго публіцыстыка — нарысы, артыкулы на грамадска-палітычныя і літаратурныя тэмы, рэцэнзіі, некаторыя гумарэскі. Найлепш яму пісалася пра тое, што звязана з былой Заходняй Беларуссю, з яе горкай нядоляй, з барацьбой працоўных за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне. У яго змястоўнай, высокакультурнай, няхай сабе сям-там і сухавата-строгай публіцыстыцы амаль усюды натуральна і неабходна прысутнічае сам аўтар, актыўны ўдзельнік многіх галоўных падзей таго часу, са сваім глыбінным веданнем прадмета, са сваёй ідэйнай перакананасцю, грунтоўна праверанай у суровых выпрабаваннях. І гэта прыдае яго артыкулам, нарысам і накідам да партрэтаў своеасаблівую сілу і так патрэбную чалавечую цеплыню.

У адным з неваенных Якубавых пісьмаў да Ані я спыніўся на фразе «маё маўклівае сэрца». Словы гэтыя ўразілі, іх я і вынес у назву падрыхтаванай мною кнігі яго літаратурнай спадчыны. Яны добра

гаворацъ пра адну з найбольш характэрных рысаў у абаяльным чалавечым вобліку Якуба Герасімавіча — пра яго непадкупную сціпласць і разумную стрыманасць, ад пачатку і да канца. Кожны, хто ведаў яго, і я ў тым ліку, мог бы штосьці сказаць пра гэтыя высакародныя рысы. Пра што, дарэчы, сведчыць і многае з напісанага ім. Тут я хачу прывесці толькі адно жывое сведчанне.

Міністр асветы нашай рэспублікі М. Г. Мінкевіч, таксама былы заходнебеларускі падпольшчык і адзін з Якубавых сяброў па гродзенскай турме, успамінаў нядаўна, пасля апошняга развітання з Якубам, славуты судовы працэс «Малой грамады» ў сакавіку трыццаць шостага года, у Вільні. Тады Міхась Мінкевіч і Шура Таўлай,— брат Валянціна, пасля ваенны лётчык, што загінуў у канцы сорак другога,— былі вучнямі ўжо адзінай у тыя дні беларускай гімназіі, шаснаццаці- і семнаццацігадовымі юнакамі, удзельнікамі камсамольскага падполля. Ім удалося прабрацца на той працэс, з месцаў для публікі слухаць і назіраць.

У першай частцы аповесці «Было яно калісьці...» Якуб расказвае пра той працэс, прыводзіць сказы з апошняга слова сваіх таварышаў, Валянціна Таўлая і Піліпа Пестрака. Таўлай сказаў: «Вы судзіце не нас, а праўду, якую мы неслі народу, але праўда не баіцца артыкулаў кодэкса». Пестрак закончыў сваё выступленне вядомым, крылатым: «Чым ноч цямней, тым ясней зоры».

— А я памятаю,— расказваў Міхась Гаўрылавіч, — як мужна тады, на працэсе, трымаўся і Якуб. Падсудных з Лукішак у суд па працягу шасці дзён прыганялі ў кайданах, і толькі ўжо ў залу суда ўводзілі без іх. Помніцца, як рашуча пратэставаў супраць ланцугоў і Якуб, узняўшы свае, нацёртыя кайданамі, рукі. І як ён гаварыў: «Любоў да свайго прыгнечанага народа, да роднай мовы мы ўсмакталі з малаком нашых матак, любоў гэтая з намі назаўсёды, і вы, панове, судзіце нас за яе — за любоў па свяшчэннаму праву жыцця!..»

Сам ён не запісаў ні гэтых слоў, ні іншага пра сябе, што палічыў нясціпласцю. Сэрца яго, заўсёды адкрытае для людзей, і сапраўды было маўклівым пра сябе.

...Першага чэрвеня сёлета мы адзначалі Якубава сямідзесяцігоддзе. За хатнім, шчодра рассунутым сталом сабраліся сваякі і сябры па былой барацьбе, па працы ў роднай культуры, проста сябры, людзі розных прафесій. З нашым Якубам, навокал яго было цёпла, вольна, весела, ён умеў аб'ядноўваць людзей, вучыць бескарыслівай дружбе.

А дваццаць шостага кастрычніка, на трэці дзень пасля яго апошняга бальнічнага вечара, прыйшло жалобнае развітанне. Побач з магілай яго і нашай Анечкі. Дзень быў пануры, а потым, адвячоркам,

засвяціла сонца. Па-міскоўску стрыманы, ціхі Іван Герасімавіч, рабочы з іхніх слонімскіх Чамяроў, і ён з былых падпольшчыкаў ды вязняў, схіліўшыся пад Якубавым тварам, ледзь чутна сказаў:

— Дзякуй табе, што ты быў маім братам.

Многа людзей, што ведалі Якуба, і я, што за трыццаць пяць гадоў і ў шчасці, і ў нягодзе не раз адчуваў яго дужае плячо і вернае, хоць і маўклівае сэрца, маглі б сказаць услед за Іванам і кажам у думках:

— Дзякуй табе, што ты быў маім другам!

2

Нас пазнаёміў Таўлай, які да таго нямала нарасказваў мне пра аднаго са сваіх найбліжэйшых.

Не скажу, што прыстойны, малайцаваты адпускнік-маёр з яшчэ незнаёмай усмешкай адразу тады, улетку сорак шостага, здаўся мне блізкім. Усё трымалася на тым, хто быў паміж намі,— на Валянціне.

Праўда, было адно, што адразу мяне купіла. У выдавецтве ўжо ляжаў і здавалася, што недаравальна доўга ляжаў рукапіс маёй першай кнігі. Адрэдагаваны самім Кандратам Крапівой, з яго прадмовай, ухвалены галоўным рэдактарам выдавецтва, а ўсё роўна ляжаў, не рабіўся так пакутліва, так хвалююча чаканай, у марах вынашанай кнігай. Таўлаеў друг, у працяг іхняй з Валянцінам гутаркі без мяне, сказаў, што каб яму далі мой падрыхтаваны рукапіс узяць з сабой, дык ён праз пару месяцаў прыслаў бы яго ў выглядзе выдатна выдадзенай кнігі. Адтуль, з Германіі, дзе ён даволі блізка стаяў да гэткіх спраў. Карэктуру ён, вядома, прачытаў бы сам. Мне было дваццаць дзевяць. Таўлаю на тры больш, Міску яшчэ на тры,— ва ўсіх прыпозненая маладосць. А ўсё ж мы, як сёння бачыцца, даволі-такі наіўна загарэліся гэтым намерам, і я пайшоў да дырэктара выдавецтва, што было тады для мяне не надта простым. Выслухаўшы мяне, таварыш дырэктар дастойна сваёй пасадзе сказаў, што як-небудзь абыдземся без дрэздэнскіх ды лейпцыгскіх друкарняў, самі выдадзім, яшчэ лепш...

Няхай сабе і не лепш, аднак праз паўгода кніга мая нарэшце выйшла, Якуб яшчэ ўсё служыў у Германіі, Валянцін трэці, месяц ляжаў у бальніцы, я часта наведваў яго, і быў сярод тых дзён адзін, калі я прыйшоў да яго са сваёй вялікай радасцю. Не буду прыдумваць гэтага дня, чамусьці не памятаю яго; цяпер, калі пішу гэта, на думку ўзышло іншае: той справядлівы боль, які Валянцін па сваёй мудрай дабраце схаваў у хворым сэрцы, прыкрыўшы той боль маёю радасцю, верыцца — шчырай. Першая кніга яго вершаў, у пераважнай большасці турэмных, яшчэ ўсё «рэдагавалася». Востра, справядліва

пакрытыкаваўшы ў друку аднаго з тых, хто мог гэтую кнігу выдаць своечасова, а мог і адцягнуць выхад яе па колькі яго душачцы жадалася, Таўлай быў асуджаны на чаканне. Не дачакаўся...

Калі яго не стала, мы з Якубам, які неўзабаве дэмабілізаваўся, кожны па-свойму, але падобна адчувалі яго адсутнасць, і нас пацягнула аднаго да аднаго цераз гэты балючы, а потым сумны пралом.

Гавару я гэта, вядома, ад сябе і пра сябе, але ж і Якуб неаднойчы даваў то менш, то больш выразныя доказы, што наша набліжэнне патрэбна і яму. Праяўлялася гэта і ў друку. Складаючы яго кнігу, я адчуваў зразумелае ваганне — даваць ці не даваць тое, што ён некалькі разоў пісаў пра мяне: і хацелася даць, і няёмка было. Спыніўся на кампрамісе: даў толькі адзін «юбілейны» артыкул, як здалося, больш стрыманы. Іншае засталося ў газетных выразках. А сёе-тое проста помніцца.

Пішу гэта ў студзені восемдзесят чацвёртага. Ідзе ўжо трэці год нашай разлукі, а мне яшчэ ўсё бывае балюча, калі выпадкова ці наўмысна сустрэнуся з яго фотаздымкам, асобным ці групавым, дзе і я...

Кнігу яго сустрэлі добра, і ў друку ёсць пра гэта, і ў пісьмах, атрыманых мною, і ў вусных ацэнках. Аповесць выдадзена і ў рускім перакладзе. Помнік, след у жыцці... Актыўны прыхільнік роднай літаратуры, Якубаў сябар, падобны да яго вясёлай, сціплай высакароднасцю, Вячаслаў Ляшковіч, дырэктар мінскага абласнога краязнаўчага музея, знайшоў на адным з узлескаў маляўнічай Маладзечаншчыны магутна-прыгожы, спрадвечны валун — яшчэ адзін помнік нашаму незабыўнаму.

А ён усё ўсміхаецца — на здымках, у памяці...

Сваім уменнем ці, лепш, унутранай патрэбай добрых, вясёлых кантактаў з людзьмі ён быў падобны да майго брата Міхася. Той мог часамі і так: надысці ў кампаніі да кагосьці малазнаёмага, а то і не знаёмага зусім, паздароўкацца з чалавекам, з выгляду нейкім панурым, сумным або нясмелым, і спытацца: «Ты што, браток, унурыўся? Век жа воўкам не пражывеш. Ты весялей не можаш?..» Нейкім чынам і да свавольства, ледзь не да блазенскага хуліганства даходзіла — у жаданні падысці да кагосьці аж лішне важнага, да вяльможы ці да святейшасці, цапнуць яго за найбольш нечаканае месца і сказаць: «Здароў!», адным такім разрадам спусціўшы надзьмутасць да яе чалавечай, голенькай ды босенькай нявіннасці.

Да такога ні ў аднаго, ні ў другога з іх, вядома ж, не даходзіла: от, весела ўяўлялася.

Успамінаюцца вясёлыя выпадкі ў нашым сужыцці, Якубаў смех, да самай старасці — нехта сказаў бы — «блазенскі».

Светла помніцца наша першае сумеснае падарожжа, з Баранавіч, дзе яны з Аняй нейкі час жылі пасля яго дэмабілізацыі, на Слонімшчыну, у яго з Валянцінам родныя мясціны. Там Якуб пазнаёміў мяне са сваёй старэнькай, але нястомнай, мудра-вясёлай мамай, з братам Іванам, які таксама нядаўна вярнуўся, з сябрамі па ўсім раёне, у многіх вёсках, дзе мы пабывалі, у асноўным пехатой. Мы гутарылі, многа і адразу шчыра, і ў вагоне, і ходзячы, і на спачыне, часта смяяліся, убачыўшы штосьці вясёлае або прыгадаўшы. Тады я і падумаў упершыню, што гэта ён ад маці, жыццё якое было вельмі нялёгкім, узяў і панёс, як чароўны агеньчык, і смех, і песні, і захапленне ўсім прыгожым, чалавечным.

Калі Якуб і Аня перабраліся на працу ў Мінск, наша сяброўства стала сямейным, сустрэчы часцейшымі, сумесныя паездкі таксама. Сяды-тады мы ў сааўтарстве выступалі з Якубам у друку.

У верасні пяцьдзесят чацвёртага мы тыдні два працавалі разам у Маскве, на толькі што адкрытай сельскагаспадарчай выстаўцы, ён як штатны газетчык, а я добраахвотным спецкарэспандэнтам. Добраахвотнасць патрабуе агаворкі. Мяне тады жорстка раскрытыкавалі за часопісны варыянт адной аповесці, і Якубу захацелася праветрыць, супакоіць аўтара, пра што, вядома, адкрыта не гаварылася. Работы было шмат. ён умеў і любіў працаваць, а я ўжо не адставаў ад яго. Аднак амаль штодня, а то і штодня мы знаходзілі хвілінку, каб заглянуць у павільён тэхнічных культур. Там на сцяне, вянчаючы адпаведную экспазіцыю, вісеў вялізны фотапартрэт Героя працы па маку. Сын сонечнай рэспублікі з неверагодна шырокай, звышрэкордна ўпасвенай «ражкай», ён усміхаўся шчасцю свайму так прастадушна-радасна, што, гледзячы па яго, і самому хацелася рагатаць. Калі ж каму-небудзь слова «ражка» здасца абразлівым, дык мояша засланіцца і народам. Гэта адзін наш малады, талковы старшыня калгаса сказаў, спыніўшыся перад тым партрэтам: «Во, і па маку можна якую ражку паесці!..» Якуб назваў таго героя макацёрам, разумеючы тут не толькі пасудзіну, у якой труць мак, але і таго, хто трэ, і любіць, чаго добрага, не-не дый аблізаць уквэцанае ў «опіум», салодкае качалка. Набегаемся, стомімся ад сустрэч, хоць не заўсёды цікавых, але патрэбных, ад інтэрв'ю высокіх і яшчэ вышэйшых, ад спешнай рэпарцёрскай пісаніны, а тады ўжо, нарэшце, зірнём адзін на аднаго і, нібы ўздыхнуўшы з палёгкай, хтосьці скажа: «Да макацёра!» — як лозунг на аздараўленне. І той вітаў нас сваёй непераможнай па абаяльнасці, шыракаротай усмешкай.

У застоллі Якуб, заўсёды культурна стрыманы ў спажыванні «і гушчы, і рэдкасці», быў молада, хмельна вясёлы. Любіў спяваць. Помніцца адна з папулярных у пачатку пяцідзесятых гадоў песень на словы Ісакоўскага: «Лучше нету того цвету». У лёгкай, прыемнай мелодыі — як найбольш адпаведныя словы, якіх, здаецца, ні замяніць, ні месцамі пераставіць.

...Вся душа моя пылает,
вся душа моя поет,—

дружна вядзе кампанія, а наш Якуб, замест «души», якая «поет», на хаду хапае радок з наступнага куплета і выводзіць:

Вся душа моя пылает,
хоть иголки собирай!..

І песню абрывае рогат, у найстарэйшага — наймаладзейшы.

Што ж, маладосць, і ў сорак яшчэ маладосць, якая з-за турмаў ды з-за вайны так апазнілася. Ды справа не толькі ў гэтым.

Гадоў праз дваццаць пасля таго «маку» ды тых «іголак», калі мы ўтрох з Алесем Адамовічам адпачывалі (і працавалі трохі) у Друскеніках, Якуб быў на сёмым дзесятку. Нястомны хадун і лыжнік, любіў ён і кампанію. За адным з намі сталом сядзела ціхая, інтэлігентная маладзічка, якою мы дружна, неназойліва апекаваліся. За іншымі сталамі сядзелі, таксама ўперамежку, жанчыны, мужчыны рознага ўзросту і розных прафесій, тут нібы адмовіўшыся ад іх, на час аб'яднаўшыся ў свабодзе памаладзелага адпачынку. Неяк марозным ранкам мы схадзілі на рынак і там, між іншым, Якуб купіў слоічак хрэну. З гэтым слоічкам у абед, пачаставаўшы свой стол, ён пайшоў па бліжэйшых, як быццам нікога там не падзяляючы на суседзяў і суседачак. Толькі як быццам, бо да першай накіраваўся за трэці стол. Адтуль мы часта чулі вясёлы голас і смех, бачылі і галоўную весялуху, румяную, блакітнавокую ды бойкую русявачку. З гэтага пачалося знаёмства, якое спакваля і лёгка, хораша перайшло ў сяброўства. Калі яна, Галя, ад'язджала, мы ўжо праводзілі яе па вакзал, потым аднойчы, у Мінску, зноў жа ўтрох, сустракаліся ў кафэ, тады ўдвух з Якубам былі ў яе дома, у прыемнай, дружнай сям'і, з двума сыночкамі, з любімым мужам, з нейкай сваяцкай утульнасцю. У гэтай дружбе мы з Адамовічам былі не галоўнымі, любаваліся ёю, ведаючы, як яна патрэбна Якубу, калі не па-дзедаў- ску, дык па-бацькоўску. Бачу, як яна, наша слаўная беларуская Галя, плакала, калі Якуб Герасімавіч памёр. Цяпер мы з ёю час ад часу перазвоньваемся, і ўсе размовы нашы не бываюць без яго.

Праз восем год пасля чыстых, атуленых снегам Друскенікаў, улетку, праездам з Масквы ў Прагу, у мяне гасцявалі чэхі, пара блізкіх

людзей. Трэба сказаць: не ў мяне, а ў нас, у гэтае «нас» уключаючы не толькі маю сям'ю, але і Якуба, без якога нам за святочным сталом заўсёды кагосьці блізкага не хапала. Тым больш што тады ўжо ён быў трэці год адзінокі, без Ані. Назаўтра, пасля гасцявання ў нас, Марцэла і Вацлаў настоялі на сустрэчы ў іх, у рэстаране гасцініцы. Адной з адзнак яго, Якубавай, весялосці, жыццёвасці, да канца невычэрпнай, мне бачыцца той вальс, на які ён запрасіў нашу мілую, паважаную госцю, як ён тады, кавалер на восьмым дзесятку, вірыў ды фігурыў, крыху па-даўняму, па-чамяроўску ўзняўшы сваю і даміну руку, як наша госця здзіўлена, амаль захоплена глядзела на яго, а мы, з-за стала, на іх у маладым, разгайданым натоўпе.

...Камбат забіты, а вышыня не ўзята. Пасланы быў капітан Міско, тады ўжо штабны афіцэр. За тую вышыню, узятую, у яго Чырвоны Сцяг, першы сярод пяці баявых ордэнаў. Ён не насіў іх, падмацаваўшы мноствам франтавых і працоўных медалёў, і не расказваў лішне, так сабе аднойчы адказаў на маё пытанне.

Стрыманага, карэктнага, я двойчы не бачыў яго, на жаль, у выбуху справядлівага абурэння. Аня расказвала, як яны ехалі загарадным аўтобусам і нейкі маладзы хамула, нічога не баючыся, нікога не паважаючы, брыдка лаяўся пры дзецях, пры жанчынах, і ніхто яму нічога не асмельваўся сказаць. Якуб падышоў да яго, папрасіў быць культурным, а той тады — на яго. Падумаеш, «ачкарык», ін-ці-лі-генцыя!.. Якуб надышоў да шафёра, папрасіў яго спыніцца і адчыніць дзверы. Ашаламіў таго здаравілу, схапіўшы за каршэнь і, крутануўшы, за порткі ззаду, датарабаніў да дзвярэй і шугануў на асфальт... Другі выпадак, пра які ўжо ён расказваў мне сам, адбыўся на працы. Адзін падкапай з даваенным стажам сказаў на спакойнага, паважанага ў калектыве таварыша: «Падумаеш, ты ваяваў! Мы яшчэ паглядзім, дзе ты гэтыя свае ордэны ды медалькі браў!..» Тут у работу пайшло першае, што трапіла пад руку — рэдакцыйнае крэсла, якое франтавік схапіў і ўскінуў, каб апусціць. «Таварышы, дзякуй ім, не далі...» Капцюх той, вядома, напісаў у славутае «куды трэба». Якуб пайшоў на выклік з поўнай гатоўнасцю панесці пакаранне, але той, ад каго яно залежала, выслухаўшы яго, з усмешкай разумення, што асабліва дарэчы бывае на вуснах высокаадказнага чалавека, сказаў толькі: «А нерваваццa ўсё-такі лішне не трэба...»

Былі таксама два зрывы ў глыбокі смутак адчаю, адзін з якіх я бачыў, калі памерла Анечка і ён, здавалася б, ужо так прызвычаены да гэтай немінучасці за тры гады невылечнай хваробы, сеў, дзе стаяў, у куток, і затузаўся ў глухіх мужчынскіх рыданнях. Пра іншы зрыў расказвала мне Аня, з просьбай не выдаць яе. Гэта калі ён атрымаў

пасмяротную рэабілітацыю на бацьку і брата і таксама, упаўшы ніцма на падлогу, доўга плакаў...

3

Тое, з чаго пачалося маё слова пра сябра, першы раздзел, напісана было роўна праз месяц пасля Якубавай смерці; тым раздзелам, у першым яго варыянце, я адкрыў кнігу «Маё маўклівае сэрца». І раней, у розныя гады, я сёе-тое пісаў пра Якуба, скажам, у нарысах пра Адамовіча, Шырму, у некаторых артыкулах і лірычных нататках. Т ўсё, што было сказана, здавалася і дагэтуль здаецца яшчэ і яшчэ не ўсім, што можна і трэба сказаць пра гэтага, няхай нягучнага, але ж сапраўднага чалавека. Аднаго з тых, хто і сам зрабіў нямала, а яшчэ больш — дапамагаючы іншым, дабратворна і безымянна растварыўшыся ў справах і меншых, і большых, і самых вялікіх, агульнанародных.

Блізу праз год пасля яго адыходу, адзін над Нёманам, заглядзеўшыся на барвовы, магутны, цудоўны і сумнаваты захад жнівеньскага сонца, я прыгадаў Якуба,— адчуў адзіноту і ўдзячнасць яшчэ раз...

Летась у маі, ідучы зялёна, весела амаладзелым, зноў жа наднёманскім лугам утрох з мясцовым сябрам з партызанскіх дзён і з яго знаёмым, на шмат маладзейшым за нас, мы пабрылі на лугавую азярыначку. Падоўжную і поўную, як вока, з вейкамі аеру. Яна была ўжо даволі густа расквечана жоўтымі гарлачыкамі і раскошна белымі «гускамі», як называюць у нас гарлачыкі белыя. Загаварылі пра тое, што «гускі» нанач стульваюцца пялёсткамі, каб уранні зноў распусціцца, а жоўтыя гарлачыкі так і жывуць адкрыта днём і ноччу. «Гэтым няма чаго асабліва хаваць»,— сказаў наш маладзейшы. Мы са старэйшым сябрам усміхнуліся. Аднак гэта было ў мяне не ўсё у параўнанні красы сціплейшай і больш раскошнай...

Мне прыгадалася, як два гады раней, каля гэтай жа азярыначкі, нібы затоенай на зялёнай прасторы, ішлі мы таксама ўтрох, але ў іншым складзе,— з Якубам і нашым агульным другам. Таксама пастаялі, палюбаваліся — і белымі, і жоўтымі. А потым найстарэйшы з нас, ужо сямідзесяцігадовы Якуб, нечакана, нага аб нагу, скінуў выступкі, вылузаўся са спартыўных портак і палез у ваду. Пачаў лавіць і зрываць тыя раскошна белыя, якім так дарэчы было б заставацца ў іхнім зацішным «дома».

Несамавіты свой букет панёс ён нашым жонкам, што засталіся каля хаты.

Вядома ж, «гусак» не трэба зрываць, яны букетам быць не любяць і не могуць. Так, здаецца, потым, у вёсцы, і гаварылася. Жанчыны нашы гаварылі. Хоць як быццам і не вельмі ўпэўнена. Гэтую «ісціну» я ўспамінаю і цяпер, але…

Але ж тут ёсць і ісціна без двукосся. Што душа чалавека гарнулася да дружбы, да яе цяпла, што яна ў яго хацела гэтага ўсё жыццё.

А да разлукі нашай заставалася чатыры месяцы.

1981-1984

Два словы

У чэрвені трыццаць першага года я быў у вялікім падарожных — ехаў аўтобусам у Наваградак, ажно за трыццаць дзевяць кіламетраў, здаваць экзамены ў гімназію. У Карэлічах пажылы, салідны шафёр (якая гэта была тады рэдкая прафесія, якая фігура — шафёр!), перакусваючы па прыпынку, гаварыў камусьці з дзвярэй адчыненай кабіны:

— Бочек — объядение…

Ён еў «бочэк» — сёння мы кажам: карэйка — з сітніцай; я гэта бачыў, стоячы за тым, каму гаварылася. Смачна!..

Позняй дажджлівай восенню ў тым самым годзе шафёрскі вучань Міша, таксама фігура ў нашай зачуханай вёсцы, прынёс з Баранавіч страшную вестку. Па прыгавору «дараванага», палявога суда пазаўчора там павесілі дзевяць падпольшчыкаў-камуністаў. Сярод іх — Шурку, таго пажылога, шаноўна-саліднага шафёра з чырвона-белага аўтобуса «Крэсавяпка».

Шурку я памятаю толькі праз тое, што бачыў і чуў. Аднак — памятаю.

Нядаўна ў аўтобусе Мінск — Вільнюс мне яго жыва нагадаў таксама пажылы і маўклівa салідны, культурны шафёр-літовец. Нагадаў і незвычайна ў тым далёкім заходнебеларускім асяроддзі «бочек — объядение», и жудасную вестку пра павешанне, прынесеную ў вёску з горада. Нагадаў і словы яго, Шуркавай, маленькай дачкі: «І сонейка будзе свяціць, і месячык, а татуся майго не будзе…» Гаварылася гэта па-польску,— і малая так гаварыла, і Міша так паўтараў, а ўсе мы слухалі і разумелі моўчкі. І суседзі, і маці Мішава, ціхая працавітая цётка Таццяна.

Яна вельмі доўга дамагалася пенсіі за мужа, забітага на «мікалаеўскай» вайне, а атрымаўшы яе ажно за ўсе чатырнаццаць гадоў адразу, паслала свайго сірату вучыцца ў Стоўбцах па шафёра.

Міша быў старэйшы за мяне на тры гады, але мы сябравалі і дома, і ў школе, і на пашы, пакуль ён не пайшоў у людзі, а з маёй гімназіі нічога не атрымалася. Празывалі Мішу Хвальком, з самага малку, і гэта праўда была,— ён і наручны гадзіннік усё правяраў, то да вачэй, то да вуха, і руку, танцуючы, так задзіраў, каб відаць быў гадзіннік. І пра вучобу сваю хваліўся нямала. Але тады, расказваючы, ён быў зусім не такі, як заўсёды, бо Шурку таго ён ведаў, пад кіраўніцтвам яго і вучыўся. Ён расказваў, а цётка Таццяна глядзела па хлопца свайго, слухала моўчкі і плакала...

Праз чвэртку веку пасля таго жахлівага вечара, светлым летнім адвячоркам Рафаіл Сяржант, мужны і светлы чалавек, расказваў мне ў нумары баранавіцкай гасцініцы аповесць свайго бурнага і цяяжага жыцця, што стала ў мяне нарысам «Партрэт старэйшага таварыша». Расказваў ён часцей за ўсё паасобнымі фрагментамі, як яно ўспаміналася яму, па пэўнай унутранай сувязі. А я запісваў тыя фрагменты, уважліва, а то і ўсхвалявана ідучы за плынню яго расказу. Польскія гарады называліся толькі як турмы, бо так ён іх бачыў, назвы іх значылі этапы яго пакутніцкага шляху.

— У Равічы сядзеў я з Паўлам Валошыным, членам ЦК стотысячнай Грамады, паслом польскага сейма ад рэвалюцыйна-дэмакратычнага крыла беларускай нацыянальнай фракцыі...— Гэта не я цяпер, а ён, расказчык, так гаварыў, няспешна чаканячы сваю дакладнасць.— Любіў я гэтага чалавека, мы сябравалі. Класічны тып беларуса. Гаварылі пра Тарашкевіча. Тарашкевічаў бацька, шкадуючы сына, пытаўся: «Броня, як ты думаеш, народ наш ужо дарос да таго, каб за яго галаву аддаваць?» А сып яму: «За яго заўсёды можна было і трэба было аддаваць галаву».

Другі фрагмент, пасля хвілін маўчання:

— Кожнага падпольшчыка пілсудчыкі намагаліся зрабіць шпіёнам, шпегам, паставіць яго па-за законам. «Нема венкшэго ўрога, ніж шпег». «Сонд доразьны», сто адзінаццаты артыкул яшчэ царскага кодэкса з тысяча дзевяцьсот трэцяга года. На гміне, на тэлеграфных слупах вывешваліся адозвы: хто выдасць шпіёна — тысяча злотых. А гектар зямлі быў тады дзвесце-трыста-чатырыста злотых. Увосень трыццаць першага года тут, у Баранавічах, было павешана дзевяць чалавек — за шпіянаж. Кат Мацееўскі атрымліваў чатырыста злотых у месяц і па сто злотых ад галавы. У Польшчы было тады дванаццаць чыноўных разрадаў, у ката — дзевяты разрад. Белыя пальчаткі, новыя для кожнага. Занятак па цэлы дзень. І фраза, што была крылатай: «Справедлівосці стало сень задосць» — справядлівасць задаволена.

Пра гэтае павешанне было ў газеце ІКЦ, «Ілюстраваны кур'ер цодзенны», адной з самых санацыйных. Чытаў я пра павешанне ва Ўронках.

Зноў паўза і роздум на высокім ілбе чалавека, якому так многа давялося думаць за чатырнаццаць гадоў турмы, з якіх дзесяць у адзіночцы. А пасля паўзы — зноў, як з Валошыным і Тарашкевічам, грунтоўна ўзважанае слова пра блізкага чалавека:

— Сярод тых дзевяці быў Аляксандр Скачко. Шафёр з аўтобуса «Крэсавянка», на трасе Стоўбцы — Навагрудак.

Запісваў я гэта ўлетку пяцьдзесят восьмага,— з таго часу прайшла другая чвэртка стагоддзя. Запісы тыя, не ўсе выкарыстаныя ў маім нарысе, днямі я перачытваў: чытаюцца як штосьці новае, бо сёе-тое ўжо і забылася.

Аднак успамін пра шафёра, Мішаў расказ пра павешанне вярнуўся да мяне не ад запісаў,— ад незвычайнага польскага «бочек», які ў рускім акрэсленні, «объядение»...

1983

Пераход

Вясковы ксёндз Магнушэўскі — добраахвотны настаўнік Багрыма, нашага Шаўчэнкі, задушанага ў зародку. Міцкевіч і Чачот,— у аднаго высокааўтарытэтныя выказванні пра беларускую мову, у другога шчырае збіранне нашых песень. Сыракомля, Манюшка і Дунін-Марцінкевіч, Багушэвіч і Ажэшка — іх творчая дружба.

Царскія «цэнзары» гаварылі, што беларуская мова, літаратура — варожая польская выдумка...

Кожны «заходнік» майго пакалення — старэйшы хто, аднагодак і маладзейшы — успамінае школьны вершык: «Кто ты естэсь? Поляк малы!» Пра гэта ўжо і пісалі, хто з нашых стаў літаратарам. Што ж, раней, калі сама Польшча была пад трайным прыгнётам, вершык гэты быў своеасаблівым катэхізісам патрыятычнага выхавання польскіх дзяцей. Потым, механічна перанесены на чужую глебу, ён стаў для нас, непалякаў, адным з сімвалаў нацыянальнага прыгнёту.

Тады ўжо, стаўшы незалежнымі, некаторыя польскія ідэолагі, у сваю чаргу, пісалі, што нейкую там Беларусь, нейкую беларускую мову, літаратуру проста «прыдумалі бальшавікі»...

Што ўжо казаць пра такіх цемрашалаў, калі і ў людзей прагрэсіўных і сёння часамі пе-не дый пакажацца шыла ці шыльца з мяшка.

Адна старая польская пісьменніца, з якою я перад вайной перапісваўся, якая прысылала мне ў вёску і ў войска добрыя кнігі,

перакладчыца Бертрана Рассела і сама пацыфістка, змагарка за мір, калі я ў сямідзесятым годзе наведаў яе ў Варшаве, у гутарцы прагаварылася: «Кіеў? Ён жа наш, вядома, польскі». А на маё здзіўленне, спахапіўшыся, з усмешкай самаасуджэння дадала: «Што ж, кожны народ, нават самы найменшы, мае поўнае права авалодаць усім светам...»

Другі паляк, маладзейшы, яшчэ больш сучасны, даволі старанна перакладае «з усходнеславянскіх літаратур», не менш карпатліва займаючыся вышукваннем ва ўсім польскіх першакрыніц; польскага паходжання, дзе хоць крышку, хоць крышачку можна не толькі, скажам, у Купалы («з каталіцкай, значыцца, з польскай сям'і»), але і ў Коласа (няхай сабе з праваслаўных, але ж Міцкевіч, значыцца, са шляхты, з палякаў). Нядаўна ён зноў парадаваў нас сваёй вучонай глыбіннасцю: да перакладзенага ім верша даў груватую заўвагу пра паходжанпе назвы «Туганавічы», ад слова «туга». Спаслаўся на слоўнік, складзены ў канцы мінулага стагоддзя (калі, кім, дзе — усё дакладненька), які, вы бачыце, «падае, што туга — крэсовае акрэсленне тэнскноты». Слова, значыцца, не беларускае, не ўкраінскае, чаго ён, кніжнік і перакладчык з даволі вялікім стажам, узброены сучаснымі дапаможнікамі, не можа не ведаць, а слова на збуцвела-архіўны лад «крэсовае»... У зусім неглыбокім падтэксце — старая, пратухлая песня пра «польскосць тэй зямі» — Беларусі і Украіны...

Тое агіднае, антылюдскае, што ідзе следам за вызваленнем таго ці іншага народа: яго прэтэнзіі да іншых, яго жаданне дзяўбаць іх зверху. Словы Дастаеўскага: «Нізкая душа, вырваўшыся з-пад прыгнёту, прыгнятае сама» — трэба аднесці да нізкасці ў кожным нацыяналізме. І ў Маркса яно: «Не можа быць свабодным народ, які прыгнятае іншыя народы».

Як адбываецца пераход ад прыгнечанага да прыгнятальніка — гэта яназіраў на прыкладзе даваеннай Польшчы, адчуваў той прыгнёт у нейкай меры і на сабе. «Сізіфава праца» Жаромскага стаяла ў школьнай кніжнай шафе, а такую ж нялюдскую асіміляцыю слабейшага мы бачылі штодня і ў школе і за сценамі яе.

Але ж гэта было ўжо даволі даўно!..

1983

Нібыта featureрознае

Ідылія ў вагоне электрычкі.

Маладая пара вяртаецца з вёскі (мы разам адтуль дабіраліся да вакзала). Спачатку гулялі ў «дурня», на яе прыполе. А потым яна ўзяла купленую ў вакзальным буфеце гарадскую булачку, спачатку жавала яе так, пасля ён растуліў вялікую сумку, зняў покрыўку з трохлітровага слоіка з малаком, і шчаслівая маладзічка, як малая, адхлёбвала гулліва, з мілай, так зразумелай ім абаім, пястотай, хатняе, з маміна-цешчынай даёнкі малако і шчасліва ўсміхалася.

І гарадская ўжо, і яшчэ вясковая,— толькі як госця, на грунтоўным бацькоўскім падмацунку.

*

«Што гэтая ваша паэзія — адна пустата. Вось матэматыка — гэта навука, гэта апора, гэта жыццё!»

Прыблізна так, часта і аднастайна марочыў мне галаву зямляк, малодшы брат майго друга, пасляваенны студэнт матфака.

Неяк ён плаваў з двума сябрамі і дзяўчынай, якая яму «падабалася», па возеры, у адной лодцы, і дзяўчына ўтапілася. Развесяліліся надта, перавярнуліся і трэба ж — адна яна не даплыла да берага.

Калі яе неслі хаваць, ён не пасмеў быць там, дзе ўсе. Пачуўшы з акна інтэрната апошнюю музыку, ён кінуўся з чацвёртага паверха ўніз галавой.

Ох, матэматыка...

*

Руплівы сын руплівага бацькі. І жоначка руплівая. Паставілі добрую хату, што і знадворку, і ў сярэдзіне «як гарадская». А жыць у гэтай выгодзе няма каму. Сын штосьці сярэдняе закончыў, кудысьці паехаў, яшчэ халасты. Дачка таксама штосьці не большае закончыла, паехала, там выйшла замуж, нарадзіць збіраецца. Жывуць на прыватнай кватэры, стоячы ў доўгай чарзе «на кааператыў». А ў бацькоў — за вялікімі, светлымі вокнамі — такое добрае жыта, такі раскошны сад!..

— Што ж гэта будзе далей з нашым сельскім хадзяйствам? — уздыхае чалавек.— Да чаго гэта дойдзе, да якога развалу? Усю маладзёж павывучвалі, каб хваліцца, відаць, што ў нас усе вучоныя, а хлеб рабіць адвучылі...

*

У мясцовым аўтобусе поўна і. перапоўнена. Лета, жніво, а людзі валочацца. Гэта — сказаўшы па-сялянску, па-даўнейшаму, бо сёння пішуць і кажуць інакш: міграцыя, урбанізацыя, энтээр... Моладзь, сталыя людзі, дзеці, старыя, зусім старэнькія. Хто бяззубы, хто з устаўнымі. Дзед, якому аж страшна зазірнуць у твар пад старою кепкай, і бабуля, як смерць, з высокай, крываватай кульбай.

Другі дзед, у кампаніі з маладым мужчынам, ці не падвыпіўшы трохі, павярнуўся з пярэдняга сядзення, пагаварыў з дзяўчынкай, што сядзела на каленях у чужой бабулі, бо маці малое стаяла на цесным праходзе, а тады даў ёй карамельку ў стракатай паперцы. І дзяўчынка, нібы на радасць усім нам, хто быў бліжэй да яе, засмяялася, вылузала цукерку і пачала яе весела адкусваць і жаваць. Другую дзяўчынку, трохі большую і з авоськай купленага ў райцэнтры, запрасіла прысесці трэцяй на двухмесным сядзенні інтэлігентнага выгляду маладзіца. Малая хутка заснула, прытуліўшыся да чужое цёці.

А над імі, узяўшыся за папярэчыну сядзення, стаяў бацька дзяўчынкі, чыста апрануты, але з плюгавым выглядам, з нейкімі рэшткамі закусі на падбародку. Трохі кашляў, больш лаяўся, як быццам ціха. Потым, калі на чарговым прыпынку з канца аўтобуса сюды наблізілася маці малое, яго жонка, ён пачаў яе лаяць ледзь не зусім уголас.

П'яны — пасярод яснага дня. Якой «вучонасцю» апраўдаеш такую, трэба сказаць, вельмі нярэдкую з'яву?

І трэба жыць з такім, у такой — таксама вучонасць — эмансіпацыі, пры бацьку такім гадавацца!

*

Спёка. А большасць былых партызан — на мітынгу каля помніка ў пасялковым скверы — стаіць не ў цяньку. Усе, вядома, без шапак.

У аднаго з іх, незнаёмага мне, з суседняй брыгады, на вялікай бліскучай лысіне, як нейкі несамавіты ордэн, знак вайны — сцішнаватая ямка ў чэрапе.

Успомнілася з юнацтва:

Таксама незнаёмы чалавек, дзядзька з далейшай вёскі, з якім я ехаў з лесу, расказваў пра вайну японскую. Ён сядзеў на дровах, я ішоў побач з яго саньмі. А потым ён, зняўшы зімовую шапку, прыгнуўшыся, паказаў мне над лобам ямку — ад штыха, зацягнутую скуркай, падобную на конскую над вокам.

Тая ямка была пад шапкай, у валасах — яна не крычала, як гэтая.

*

Спяваць яшчэ можна было пад ракітаю зялёнай, а пад ракетаю не заспяваеш...

*

Сціплы насценны гадзіннік у маім рабочым пакоі.

Маладзейшы сябар, крыху залішне экзальтаваны мастак, аднойчы не вытрываў:

— Здымі ты гэтую дрэнь! Дырэктар арцелі, а не пісьменнік!..

Два іншыя сябры, старэйшыя за мяне, былы франтавік і былы партызан, якія падарылі мне гэты гадзіннік да круглага дня нараджэння, зноў вось зайшлі. Рэдкія госці, жаданыя. Сядзім, гаворым, а ён над намі, нібы нечакана, азваўся, забомкаў.

— Во, во! — смяюцца хлопцы.— Звані, брат, звані! Няхай памятае, што мы ў яго ёсць!

Аднаго ўжо тым часам няма, а другі штосьці вельмі здае...

Гадзіннік не звоніць: я сам так зрабіў, каб ён не трывожыў, калі працуеш. Я толькі часам цікаў на яго. І так ці інакш, аднаго ці другога, а часцей і абодвух разам — цёпла і сумна — успамінаю.

*

Як страшна расшыфроўваецца хроніка дарожных выпадкаў. Вось адзін — зусім побач, на тым павароце лясной, дагледжанай дарогі, якія часта мінаю, нават часамі з прыемнасцю, бо прыгожа. Учора, пад самую раніцу, калі ўжо руплівы трактарыст выехаў на працу, насустрач яму з гэтага паварота выскачыў перапоўнены, п'яны «казёл» вясельнікаў. Шарахнуў у трактар. Маладая сядзела на каленях у маладога, яе — на смерць, ён — звар'яцеў. Дасталося і іншым.

А дарога — зноў гладкая, шырокая. Як быццам нават просіць павярнуць на яе, у тую знаёмую вёску...

*

Некалькі разоў, едучы ў Мір ці вяртаючыся з яго ў Крынічнае, сустракаў ці даганяў старога, або толькі з сякерай за поясам, або ўжо з паленам ці з двума-трыма танчэйшымі на плячы. Пасля пачуў легенду пра яго:

Брат яго быў чыгуначнікам, заўсёды ў дарозе, а гэты пачаў падбівацца да красуні-братавай. У лесе. Яна не толькі не паддалася, але і мужу пасля расказала. І той пракляў свайго малодшага: «Каб ты да самай смерці ў лес на дровы хадзіў!..» Вось ён і ходзіць. Адзін жыве, не ажаніўшыся. Ужо і ад мужчыны нічога не засталося, брудны,

аброслы, абшарпаны, а ў лес усё «трэба ды трэба». Пляцецца не па зялёнай абочыне, а па гарачым жвіры гасцінца, і машыны пыляць на самотную, горкую старасць.

*

Пад канец доўгай вуліцы гарадскога пасёлка стаіць аблезла-запушчаны глінабітны дом. Праязджаючы міма, вельмі ўжо рэдка хто падумае, што ў гаспадара яго было... казалі: дзевяцьсот, а можа, трохі менш, а ўсё ж вельмі многа рамачных вулляў пчол. Менш на сядзібе, больш на пасеках, як быццам у арэндзе. Напрадвесні і мы з братам ездзілі да гэтага дзядзькі чысціць на трыеры насенне, чакалі там, па прыгуменні, сваёй чаргі, часамі і даўгавата. У садзе пчолы гулі над ночвамі аржаное мукі, парабак заязджаў у двор на пары дагледжаных коней. А тоўстая, непаваротлівая гаспадыня, прадаючы беднаму чалавеку леташнюю салому,— брат мой заўважыў,— «хітра» абважвала яго. А ўсяго ж і сям'і было ў багацея, што сам, тая жонка і калекапляменніца.

І пісаць пра такое шырэй не хочацца.

*

Магутную красуню і выдатную спявачку дагэтуль заўсёды бачыў па тэлевізары з усмешкай на шырокім і прыгожа, молада зубатым роце. А вось у часопісе яе здымак — упершыню з закрытым ротам. Упершыню вусны складзены сціпла і міла, як для сястрынскага пацалунка.

*

У гасцях у шчаслівай рабочай сям'і.

Гаспадынька, маці дваіх дзяцей, расказвае:

— Мяне Маняй, Марусяй меліся назваць. Так хацеў тата, ідучы на фронт. Тады ўжо мама мною хадзіла. Напісалі яму, што Галя, а не Маруся, дык ён і піша: «Галя — імя таксама вясёлае. Але мне ўжо дачку не гадаваць...» І не вярнуўся.

*

Здаравенны, цягавіты і дабрадушны шафёр калгаснага самазвала. Суседка, настаўніца па пенсіі, расказвае пра яго:

— Коцік быў у мяне. Трохі шкодлівы. А потым узяў ды прапаў. А тады нешта Шура прыходзіць ды кажа: «Сцяпанаўна, вінават. Думаў, што іменна ён паеў нашы кураняты, а гэта, аказваецца, тхор. Забіў я вашага ката пад гарачую руку. Выбачайце, і, калі што трэба, я

памагу». І памог пасля: сена прывёз. Такі харошы хлапчына. Потым, калі торфу прывезці трэба было, зайшла я да іх і смяюся: «Шурка, забі зноў ката, але памажы». А ён смяецца: «Сцяпанаўна, што вы!..» І зноў дапамог.

*

Тое, што нам знаёма: «я больш не буду», тое, што найбольш у нашай уладзе, што сілай сваёй не старэе. Я так не буду больш рабіць,— так неразумна, так нізка, смешна, балюча. Палёгка ў тузе ці ў адчаі, радасць няспынна жывучага абнаўлення.

Чытаючы ці ўспамінаючы, калі хто памёр, колькі пражыў, думаецца, што прайшлі ўжо ўсе тэрміны, за якія можна было зрабіць штосьці вялікае, значнае.

Думаю нават і так... лепш сказаць — адчуваю часамі, што я ўжо ўсё сваё зрабіў і цяпер толькі паўтараюся. А ці варта? А ці не лішне страшна гэта — перажыць самога сябе?

*

Бяссонніца дапамагае распухаць старэчаму самалюбству. Начамі яно больш чэшацца, як і кароста. Тым больш у цяпле дабрабыту.

*

На аўтобусным прыпынку. Старэйшая з выгляду жанчына да крыху маладзейшага мужчыны:

— Здароў, Мікола! Ну, ты яшчэ бабы сабе не знайшоў?

— Ат, дзе ты бачыла...— Нават рукой махнуў. Непаголены, нейкі апушчаны, нібы яшчэ ўсё ў жалобе.

— Што «ат»? Ужо ж год па Адары, чаго ты? Адара сабе ўжо знайшла б.

Рашэнні — з жыццёвай неабходнасці.

*

Двойчы аднекаваўся, не зайшоў на яе хутарок, а цяпер вось, нарэшце, частуюся суседчынымі яблыкамі, а яна, мая вясёлая равесніца, кажа:

— Гэта ж і мама мая так рабіла. Яшчэ і ўдагон чалавеку: «А можа, хоць малака вып'еце?»

Не самахвальства гэта ў мамінай дачкі, а такая ўжо сямейная, хочацца нават сказаць — народная добразычлівая шчырасць.

*

На сваім дагледжаным хутарку столяр паставіў некалькі шпакоўняў. Смяецца, расказваючы мне, што шпакі яго спяваюць адно датуль, пакуль не выведуцца малыя. А потым — ціха, шпакоўні пустыя.

Што ж, і садок твой коратка цвіце.

*

«Маме маёй ужо восемдзесят трэці год, а яна яшчэ так любіць сачыць за міжнародным становішчам, і ўсё так добра памятае».

Слухаў гэты расказ амаль шасцідзесяцігадовай, інтэлігентнай, мілай дачкі і ледзь не спытацца хацелася:

«А навошта ёй, маме, тое міжнароднае становішча?»

Цяпер успомніў гэты ўчарашні расказ і падумалася, што кожны яшчэ адзін дзень любімага чалавека — важны для пас, найважнейшы, і няхай гэтых дзён будзе як найбольш. Разумнае, светлае жыццё — важна само па сабе.

1982—1983

Вечар і раніца

Канец кастрычніка, цямнее рана. А тут яшчэ абапал лес.

Ад машын, што спыніліся на асфальце, мы моўчкі рушылі па вузкай, каменнай дарозе ў чорны, затоена глухі гушчар, яшчэ не бязлісты, да самага нізкахмарнага неба высокі.

Мы ішлі на агонь, каля помніка, ён быў проста далей ад шашы, а здавалася — вельмі далека. Бо ішлі мы паволі, нібы несучы штосьці цяжкае, доўгае, адно на ўсіх.

А яшчэ нас прытрымліваў голас, адзін чалавечы голас, што гучаў над цемрай і цішынёй. Гэта адзін з мясцовых ветэранаў расказваў, як тут было...

Былыя салдаты, ішлі мы не строем, а хто як, і ногі нашы шоргалі ў прыцішаным разнабоі, і цемра глуха маўчала. А чалавек той хацеў, каб мы чулі яго, ён гаварыў, амаль крычаў па-старэчы надрыўна, і польска-яўрэйскі голас яго гучаў як рэха вельмі далёкіх, нават для нас неверагодных па сваёй жахлівасці падзеяў...

Сабібор. Да мая сорак другога года — веска на польскім беразе Буга. Потым — лагер масавага знішчэння людзей яўрэйскага паходжання. Ваеннапалонных і проста забраных, зблізку прыгнаных, здалёк прывезеных. З Аўстрыі, Бельгіі, Чэхаславакіі, Францыі, Галандыі, з самой Германіі, з Савецкага Саюза. А перш за ўсё і пераважна з Польшчы.

Загазавана, спалена больш за чвэртку мільёна.

Без персанальнага ўліку, цяпер — з адным на ўсіх помнікам, сказаў бы: Невядомаму пакутніку.

Надрыўна-прарочы голас гучыць...

Я ўжо бачыў Асвенцім, Бухенвальд, Саласпілс, Лідзіцэ, Трасцянец, Хатынь, мноства нашых Хатыняў па ўсёй Беларусі. Тут мне, чуючы, бачыцца тое самае, ды зноў жа ў іншай кашмарнай будзённасці.

У кастрычніку сорак трэцяга тут было паўстанне. Пад кіраўніцтвам савецкіх яўрэяў-ваеннапалонных. Загінула дванаццадь вахманаў, трыста вязняў, шэсцьсот іх уцякло. Пасля паўстання лагер закрылі, на месцы яго пасадзілі лес. Вось гэты, хоць ён і здаецца спрадвечна даўнім, прыродным...

Нас больш за дваццаць чалавек, польска-савецкіх ветэранаў другой сусветнай вайны. Кожны бачыў яе па-свойму, у кожнага свае ўспаміны.

Тут, у гэтых мясцінах, яны ў мяне яшчэ даваенныя.

Наступны наш прыпынак — горад Хэлм.

Ранняй вясной трыццаць дзевятага года туды нас, марскіх пехацінцаў на трэцім тыдні службы, перавезлі з Гдыні ў закрытых таварняках, салдатаў, але пераапранутых у сваё, цывільнае, вясёлае жабрацтва. (У войска кожны браў найгоршае, чаго не шкада змарнавадь, а тут яно было яшчэ на дадатак вымятае ды злубянелае ад дэзінфекцыі.) Пасля захопу Чэхаславакіі, затым Клайпеды Гітлер зноў, як і мюнхенскай восенню, аб'явіў сваё «законнае жаданне» далучыць да рэйха Гданьск і пралажыць аўтастраду цераз «польскі калідор» ва Усходнюю Прусію. Польшча адкінула гэты ультыматум, ад кала ла на яго частковай мабілізацыяй, з мэтай умацавання сваёй заходняй граніцы. У такіх умовах трымаць на ўзбярэжжы неабвучаных рэкрутаў было неадпаведна.

Тады мы, некалькі сот нядаўна астрыжаных юнакоў з розных раёнаў Польшчы, у тым ліку і з «усходніх крэсаў», не ведалі, што да чаго. Нам, беларусам, было нібы нават лягчэй ад думкі, што вось ад сунемся ад самага агню далей, у тыл, бліжэй да роднага,— бо ехалі мы ад мора на паўднёвы ўсход. Хоць дакладней будзе нашы гдыньскія адчуванні назваць не страхам блізкага агню, а холадам на душы, хола дам маладога і наогул чалавечага страху перад восьвось магчымай вайной.

Да Любліна нас везлі проста кудысьці, а там батальён падзялілі на тры гарнізоны акругі, і тая частка, у якой апынуўся я, ужо, нарэшце, ведала, куды мы едзем.

Калі нас увечары гналі з вакзала ў казармы, Хэлм пасля сучасна-элегантнай, статысячнай Гдыні здаўся не толькі меншым, старым, але і зацішным ды цёплым, бо тут ужо была зусім вясна. І яшчэ адно, што жыва, ярка згадалася ў змрочна начным Сабіборы. Абапал доўгай вуліцы, па якой мы нейкім строем, але ўразнабой ішлі, на тратуарах было вельмі многа яўрэяў, як быццам толькі яны адны. Шпацыравалі, стаялі. Шабас, субота. І ўсе не такія, да якіх я прывык у нашых мястэчках Турцы ды Міры, якіх бачыў у Наваградку, Баранавічах, Гродне. Тут яны былі з пейсамі, у ярмолках, у чорных сурдутах. Нібы з вясёлых, пранізаных чалавечным сумам старонак Шолам-Алейхема, якога я ўжо даволі многа і з жывой цікавасцю чытаў.

Значна пазней я ўведаю, што ў гэтых мясцінах былі яўрэі — *хасіды*, адрозныя ад беларуска-літоўскіх *міснагдаў* большым жыццялюбствам, што старадаўні Хэлм, яго яўрэйскае насельніцтва славіцца назвай «хэлмскіх разумнікаў» («хёлемер хохім»), пра пацешную някемлівасць якіх прыдумана мноства анекдотаў. Ну, а тады ён, так нечакана і так цікава новы горад-гарадок, ад небывала вялікага

зборышча жывых шолам-алейхемскіх герояў здаўся нечым сярэднім паміж яго местачковай Касрылаўкай і славутым Ягупецам.

У нашым маладым страі былі весе луны, было бяз думнае пацвельванне і смех, а з тратуараў выкрыкі, жэсты і смех — таксама маладыя. Аднак старэйшая большасць сурдутаў, ярмолак і пейсаў не звяртала на нас увагі. Людзі ішлі, стаялі, людзі жылі сваім жыццём.

Цяпер яны, а разам з імі многія тысячы іншых, з розных краін, аселі тут, пад гэтым, на крыві ўзбуялым сабіборскім лесам, цераз нялюдскія пакуты сталі попелам і зямлёй безымяннай і міжнароднай памяццю.

...У дзяцей бясконцыя «чаму?», а ў старых — ус паміны, асацыяцыі. У малых гэта бывае часамі надакучлівым, аднак часцей пацешным, а ў нас — трэба баяцца, каб не было проста нудным і смешна лішнім. Бывае і адчуванне, што ўспаміны тვае добра такі надакучылі і самому. Але ж нічога не зробіш,— іншых у цябе няма, а толькі тыя, што з пераж ытага, і лезуць яны, паўтараюцца — самі...

Назаўтра пасля ляснога вечара, раненька на праходку мы выйшлі з хэлмскага гатэля ўдвух з польскім калегам, вядомым пісьменнікам.

Сонца ўзышло нам на гары, у векавым прыкасцельным парку, з якога, праз рэдкія дрэвы, відаць амаль увесь горад. Пад нагамі хораша шамацела нам золата лістоты, яшчэ не звялай, не прытаптанай дажджамі. Гаварылася добра, пра блізкае, з адным агульным клопатам нашага часу, з адной трывогай і надзеяй...

Мы бачымся з Войцехам рэдка, пішам адзін аднаму вельмі мала, але даўно ўжо чытаем адзін адна го. Я яго нават перакладаў, а ён і пра маю асабіста кнігу, і пра нашу «Я з вогненнай вёскі...» у польскім выданні пісаў з належным разуменнем. А яшчэ мы з ім равеснікі, абодва салдаты трагічнага верасня трыццаць дзевятага года. Праўда, на год старэйшы, з адукацыяй, ён тады быў афіцэрам, пан падпаручнік Жукроўскі,— вялікі бар'ер паміж намі, якога даўно ўжо няма.

Цяпер тое, што мы гаворым пра Хэлм, перад вайною от сабе гарадок, якому суджана было ўлетку сорак чацвёртага стаць першым вызваленым польскім горадам, першай часовай сталіцай Народнай Поль шчы, цераз іншае штосьці, неабавязкова гістарычнае, у мяне ўвесь час прабіваецца толькі сваё...

Чырвонацагляныя, яшчэ з царскага часу, казармы, знешне нават прыгожыя, а ўсярэдзіне прасмярдзелыя дапатопнай санітарыяй. Жорсткая муштра, не ведаю, ці горшая, чым у якім-небудзь іншым войску, але ж так часта агідлая сваёй тупой аднастайнасцю, бруднакрыклівым прыгнётам маладой душы. Свае, толькі свае скупыя

часіны,— уранні, да пабудкі, калі праз акно трэцяга паверха добра было вітаць вясковым роз думам усход сонца, увечары ці нават удзень, калі здаралася нейкая шчыліна свабоды і можна было ў закутку паміж ложкамі дарвацца да свайго галоўнага — што-небудзь пачытаць. У святы або на пасту «службовага», днявальнага па роце, ноччу той адзінокай свабоды выпадала зрэдку значна больш. У былой казарменнай царкве, ператворанай у «святліцу», была бібліятэка, без каталога, толькі з паненкай загадчыцай, недавучанай гімназісткай, якая міла-ветліва дазваляла браць усё, што знойдзеш сам.

У той бібліятэцы я ўпершыню сустрэўся з «Прыгодамі Швейка», старонкі якога вельмі адпаведна накладваліся і на нашу штодзенную салдацкую рэчаіснасць, там пачаў Рэймантавых «Мужыкоў», знайшоўшы толькі першы том, не кончыў Прусаву «Ляльку», бо і тут не хапіла другога тома, перачытваў па-польску Чэхава, Мапасана, браў на зуб іншыя выпадковыя кнігі, скажам, сухавата-патрыятычныя апавяданні Струга, не надта вальнадумную «Гісторыю Хрыста» італьянца Папіні, сёе-тое іншых аўтараў, менш цікавых ды значных. І не запомніў бы іх, каб не блакнот, каб не прывычка,— ужо прывычка на дваццаць другім годзе працоўнага сялянскага жыцця — запісваць тое, што ўпотай, шчасліва здавалася патрэбным, рабілася пра запас і з пэўнай рызыкай.

Гэты блакнот пранёс я і цераз палон, што было яшчэ больш рызыкоўна.

Вось адзін з тых салдацкіх запісаў, зробленых «службовым» кулямётнай роты на начным дзяжурстве:

«Чытаю, пішу, а на дварэ світае. Сям-там спознены туман, месяц — «кусок ртути», арошаная зяляніна, мокрыя кветкі на спакойных яблынях. Чырыкаюць вераб'і, каркаюць вароны, кахкаюць галкі. Усё пацягнута лёгкай фіранкай сіняватай імглы... Душа мая поўная міру, любові, паэзіі. Успамінаецца раніца героя «Чатырох дзён»: «Серый полумрак поднимался з земли...» Не, ні яму, ні мне «не да твару» быць сторажам карабінаў і кулямётаў, гэтых страшэнных носьбітаў смерці, што цярпліва дрэмлюць у чахлах, сытыя, выцацканыя стараннымі рукамі «вольных і нявольных»...

Зачараванасць літаратурай і юначы пацыфізм.

«Кусок ртути» — з «Карэнінай». «Чатырма днямі» Гаршына я быў у апошні год перад войскам не проста зачараваиы, я пераклаў іх і спадзяваўся выдаць. Не памятаю ўжо дакладна — асобна выдаць ці ў зборніку першых апавяданняў, які таксама не быў выдадзены. Атрымаўшы павестку, я паспеў за тыя лічаныя дні дома толькі ўсё сваё перапісаць і выслаць у Вільню, мяркуемаму выдаўцу.

А пацыфізм мой ішоў ад Талстога, гадоў з шаснаццаці. Наіўная, чыстая шчырасць яго, да чаго я толькі дакрануўся ў «Птушках і гнёздах», прайшла суровую праверку на перадавой пад Гдыняй, а пазней яшчэ раз у партызанах. У Хэлме, куды з Гдыні быў перанесены дурман рэкрутчыны, ён мне, той пацыфізм, прынёс нямала патайных пакут, хоць знешне я быў вясёлым ды кампанейскім хлопцам і нязгоршым салдатам.

Апроч кніг у «святліцы» былі яшчэ на сценах малюнкі Гротгера, графічныя цыклы якога, звязаныя з паўстаннем 1863 года, я памятаў са школы. Цяпер, на салдата, непараўнана большае ўражанне зрабіў балюча-сумны «Накцюрн»,— месяц і хмары над апусцелым полем крывавай сутычкі, а яшчэ больш — «Пасля бітвы»,— твар, вочы і слёзы маці над забітым сынам... Штосьці блізкае да Гаршына, па-свойму пра адно, пра тое самае... Матчыны слёзы жылі ў маёй душы яшчэ ўсё свежым успамінам пра сваю, ужо на схіле сёмага дзесятка і слабенькую, якой я не мог здалёк нічым дапамагчы, апроч пісьмаў, двойчы на тыдзень, як абяцаў, з размалёўваннем свайго жыцця ў самыя светлыя колеры. А чалавечы пратэст супраць вайны — гэта той, ужо ў двукоссі, «пацыфізм», які жыве ва мне і сёння. Марай пра мір і дружбу паміж народамі, службай слова ў гэтым, адзіна разумным напрамку.

З тое гары ў асветленым усходам сонца парку хэлмскі раздзел свайго мінулага я ўспамінаў не толькі цераз салдацкі блакнот. Ён мне там вельмі дарэчы ўспомніўся, а дома, вярнуўшыся з падарожжа, перад тым як пачаць тое, што цяпер пішу, я яго перачытваў.

У ім я запісваў і вершы, да якіх тады вярнуўся пасля даволі доўгага па тых вымярэннях перапынку, пазбаўлены магчымасці пісаць прозу, у смак якое дома толькі што ўваходзіў. З тых вершаў найбольш удалымі паўтарыліся ў памяці радкі, навеяныя ка лісьці красой навакольнай прыроды. Цяпер палі за горадам былі па-восеньску голыя, у іншай красе, а мне яны ўяўляліся ў той даўняй вясновай ды летняй раскошы. Тое, што мы бачылі на вучэбных «вымаршах», часамі даволі далёкіх. Густое жыта ў мой высокі рост (сваім, у вёску, я пісаў тады: «аж радуецца сэрца гаспадарскага дзіцяці»), алыя макі ў прыдарожным збожжы, белыя з лёгкай сіняватасцю мазанкі, з саламянай страхой, з адным акном ад вуліцы, з мальвам! перад акном... Такое мне, як праз шчаслівы сон, падабалася з малечага падарожжа па Украіне, калі мы вярталіся з Адэсы.

Толькі польскімі на Хэлмшчыне былі прыдарожныя каплічкі ды крыжы, парныя вазы з адным канём пры не вельмі слухмяным дышлі, касцёлы, шыльды, мова, песні... Уголас усё было польскае. Нават і ў

хэлмскай царкве, куды салдат праваслаўных вадзілі кожнай нядзелі. Поп служыў абедню папольску, і вельмі вымучана, недарэчна гучала ў яго паэзія стараславянскага слова, скалькаваная на польскую прозу, што вельмі прыкра, карыкатурна чулася мне ў вядомых са школьнага маленства песнапеннях. А мясцовыя цёткі ды бабкі шапталі нам, рассыпаным паміж імі: «Сідай, солдатіку, та відпочынь», бо каля сцен былі лаўкі, якія нам па-матчынаму саступаліся.

Была спроба і нас, чатырох у кулямётнай роце беларусаў, вярнуць «на лона веры бацькоў». У школе я чытаў у Рэймантавых нарысах «З земі хелмскей» пра пакуты мясцовых уніятаў, якіх царскія ўлады прымушалі пераходзіць у праваслаўную веру. Нас — толькі ўгаворвалі. I самае пацешнае было ў тым, што гэтай высокай місіяй заняўся сам «шэф кампаны», ротны старшына, востры службіст і грубы гарлапан. На ўсе яго ненатуральна ветлыя, цяпер без прывычнага, штомінутнага «курва маць», нягеглыя аргументы я адказаў прытворна-нявінным пытаннем: «Пане шэфе, а ці абавязкова гэта для справы абароны айчызны?» Насач наш падумаў, а потым: «Ну, не сказаў бы...» і нешта яшчэ такое ж. Ды тут ён заўважыў на «рэкруцкай мордзе» падазроную Усмешку і, гаркнуўшы: «Марш, бараны!», патурыў нас з канцылярыі. Не сказаўшы галоўнага, пра што ў казармах гаварылася,— што пярэхрысту неўзабаве давалі «лычка» яфрэйтара і невялікі «урлёп», паездку дахаты.

Тое самае, зрэшты, адзін з салдатаў, за год да гэтага, зарабіў інакш. Паблізу ад палкавых складаў быў шпіталь гхсіхічнахворых. Адзін з няшчасных неяк вырваўся з жоўтага дома, дабег да дроту нашай высокай агароджы, палез на яе. I вартавы, крыкнуўшы двойчы папярэджанне, за трэцім разам выканаў загад. Сцішна было ад думкі пра такую магчымасць паехаць дахаты, чаго, вядома ж, вельмі хацелася...

Вершы не толькі пісаліся. Наш ротны санітар, каржакаваты, вусаценькі, прыязна ўсмешлівы Сеня, украінец, пісаў таксама. Ён пазнаёміў мяне з іншымі ўкраінцамі, з суседняга артылерыйскага палка, таксама санітарамі. Пад вечар, праз дзірку ў паркане (дзірка заўсёды была і будзе!) мы пралазілі на сумежную тэрыторыю, а там — у апусцелую ад начальства санчасць, «ізбу хорых», дзе заўсёды былі белая кава і белы хлеб, замест агульнай чорнай і чорнага, якіх маладому салдату ніколі не бывае ўдосталь і ад якіх часам! «ажно ржавела ў роце». Мы гутарылі там на дзвюх родных мовах, спявалі і чыталі вершы, бо быў яшчэ адзін паэт, з артылерыстаў, Апанас, не санітар, а таксама госць у санчасці.

Аднак чытанне вершаў помніцца больш на траве каля царквы або далей за горадам, куды мы святамі ўцякалі,— майстэрства, якому я паспяхова вучыўся таксама ад украінцаў, салдатаў «старых», на другім годзе службы. Апанас чытаў з памяці і сваё, але здавалася, што з яшчэ большай ахвотай Шаўчэнку, лірыку і «Каўказ», што мне амаль заўсёды ўспамі наецца, абы калі зноў дакрануўся душой да вогненна-мужных слоў гэтай паэмы. Прыгожы парубак з зялёным аколышам артылерыйскай канфедэраткі стаіць у траве на каленях, дэкламуе натхнёна, а мы сядзім або ляжым у зусім не салдацкай задуме...

На тых сустрэчах, у санчасці і ў горадзе або за ім, мяне часамі ўпотай, зайздросна расчульвала простая, непасрэдная шчырасць гэтых вясёлых, дасціпных хлопцаў. «Што, браты ўкраінцы, заспіваемо?» І такое — зусім сур'ёзна, можна сказаць, урачыста. Нямала песень я тады пачуў, запісаў у тым жа блакноце, засвоіў на светлы ўспамін ды зноў і зноў свежы паўтор на адзіноце і ў сябрыне.

У Гдыні ў нашай часці ўкраінцаў чамусьці не было, і іменна з Хэлма, кажучы трохі ўзнёсла, мне ўдзячна ўспамінаецца пачатак майго збліжэння з першым! прадстаўнікамі братняга народа, паэтычнымі дружбакамі з Хэлмшчыны, Валыні, украінскага Палесся.

І ў нашым, і ў артылерыйскім палках найбольш было салдат-палякаў. З Гдыні, у складзе часткі нашага батальёна, у Хэлм прыехалі нядаўнія партовыя рабочыя, марскія рыбакі кашубы, сілезскія шахцёры, сялянскія дзецюкі з келецкіх або мазурскіх вёсак. А ў Хэлме служылі хлопцы пераважна вясковыя, з бліжэйшага і не надта далёкага наваколля. Сярод нас, беларусаў, нямала было такіх, што закончылі... так і карціць сказаць: цэлую сямігодку, быў нават адзін нядаўні віленскі беларускі гімназіст. І вельмі здзівіла мяне, што сярод палякаў, і вясковых і гарадскіх, многія хлопцы былі зусім непісьменнымі. Не на «крэсах» — не ў беднай, цёмнай «Польшчы Б.», а тут, па-тагачаснаму — у самым цэнтры дзяржавы, што ганарыцца сваёй заходняй культурай.

Дзяцюк з прастадушна-жаночым прозвішчам Манька, нават і з выгляду, а тым больш па голасу падобны на нейкую жаласлівую цётку, дыктуе мне, прысеўшы побач да стала: «Дрога мамусю! Лепейбым я цэглэн на будове носіл, ніж я се тутай, у тым войску...» Сам гарадскі, а жаль традыцыйна сялянскі, знаёмы мне па пісьмах з войска ў нашу вёску. Скажам, такое, што весела паўтаралася потым, стаўшы амаль крылатым: «Лепш бы вы, мамо, мяне малога ў начовачках утапілі, чым тут мне гэтая вальтыжэрка...» Я ўсміхаюся і пішу. Аднаму, другому, трэцяму... Бывала, і пятаму ўзапар. І не ўсміхаюся ўжо, а часамі ледзь не злуюся, але пішу. Добрыя хлопцы

былі. І бедныя. Як гаварылася: «На ўсю вёску адны боты, дый тыя ў пана солтыса, адна карова, дый тая ў ксяндза-прабошча». Меркаваць пра беднасць можна было па пасылках з дому, якімі мы часцей за ўсё дзяліліся. Не сала якое ці масла ў Янэка або Стася, як у нашых Пятра або Паўла, а пірог з пшоннай кашай, халоднай і даўкай, не раўнуючы як мыла. Былі і багацейшыя. Нават адзін ледзь не пан, інтэлігент — шафёр-механік з Катавіцаў. Тоўсты прыйшоў, непаваротлівы, а паганялі, дык гаварылася: «Ён цяпер бэбах свой можа так адцягнуць, што скурай аперажацца». Добры быў хлопец, нават сардэчны, што я паспеў адчуць яшчэ ў Гдыні. Калі ён тут, у Хэлме, трохі падмуляўся, цягаючы станкач, і лёг у «ізбу хорых», яго ахвотна наведвалі. Аднойчы нават з ротнай «капэляй», з аркестрам прыйшлі. Няраслы, прыгожы з твару дзецючок з падлюблінскай вёскі вельмі ахвотна, хораша, з усмешкай шчасця рэпіў на скрыпцы, прынесенай з дому, а здаравенны гдыньскі грузчык з-за адсутнасці іншага інструменту здорава і таксама нястомна дапамагаў яму на грабяніцы, цераз паперыну. Прадстаўніком ад дэлегацыі я падняўся на другі паверх, у палату, і мы з нашым абвялым таўсцюхом з акна прывітальна памахвалі рукамі, як магнаты, і смяяліся, цяпер мне хочацца думаць, што ён — расчулена.

Наш «дружыновы», камандзір аддзялення, якому належылася быць непрыступна строгім і якімі былі яго калегі, іншыя «фрайтры» ды капралі, і не крычаў без патрэбы, і не лаяўся брыдка, і ўсміхаўся палюдску, і любіў, нядаўні маёнткавы сыравар, каб я прыносіў яму з бібліятэкі штосьці цікавае, добрае пачытаць. Яшчэ больш людскага разумення было ў мяне з лодзінскім ткачом, «старым» салдатам з суседняй, стралковай роты. З выгляду франтаваты, Уладак быў шчыры, даволі светлы хлапчына, з ім было можна пра многае гаварыць. Не памятаю ўжо, як я з ім пазнаёміўся, як пазнаёміў яго з Сенем, важна галоўнае — мы і ўтрох сябравалі. Пра гэта сведчыць і фота, на якім я ў іх пасярэдзіне, а на адвароце два аўтографы, на польскай і ўкраінскай мовах — беларусу. Як сабе хочаце, але сімвал і памяць, такая ўжо доўгая, яшчэ ўсё светлая, хоць іх абодвух, можа, і няма, нядаўна ці даўно...

У Гдыні ў нашым батальёне не было таксама і яўрэяў.

Адурманьванне маладога салдата вялося таксама ж па нейкіх традыцыях. Адна з іх выяўлялася ў ледзь не свяшчэнным пераконванні рэкрутаў, што іхні, скажам, 76-ты полк непараўнана лепшы і за 75-ты, і за 77-мы, і за ўсе іншыя, што кавалерыя ды артылерыя, тады конная, гэта вам не пяхота, а марская пяхота — гэта вам не звычайныя «трусікі», хоць ні коней, ні караблёў у нас не было. Былі

затое іншыя аргументы. Ужо на першым тыдні службы камандзір узвода, не надта старэйшы за падначаленых падпаручнік, ваяўніча вяшчаў перад строем, што мы, аказваецца, маем гонар служыць у адзінцы, дзе «няма аніводнага жыда»!.. Дух часу, не без уплыву таго, што на працягу некалькіх перадваенных гадоў чадзіў на Польшчу з захаду, ад суседа, які ўсё больш ды больш выразна набліжаўся, як найбольшы вораг. Ужо і ультыматум, і пагроза смяротнага ўдару, а дух — у нечым той самы. «Маеце гонар...»

У хэлмскім пяхотным яўрэі былі. Аднак у параў нанні з мноствам цывільных, што ўразіла ў першы вечар і бачылася пасля, працэнт салдат-яўрэяў быў вельмі нязначны. Прысягалі па веравызнаннях: спачатку каталікі, якіх было найбольш, тады праваслаўныя, а напаследак «паляцы майжэшавэга вызнаня» — жменька яўрэяў, чалавек каля дваццаці. Яшчэ меншай яна, тая шэрая жменька, здавалася ў параўнанні з вялізным казарменным пляцам, яго зялёнай і жвіраванай прасторай. Тэкст прысягі для ўсіх быў адзін, толькі ў рабіна з пропускам — без «святое троіцы». Спачатку чуўся адзінокі голас рэбэ, словы якога, адно за адным, паўтараў не надта мацнейшы хор невялічкага строя. «Пшысенгам!.. Пшысенгам!.. Пану богу!.. Пану богу!.. І гэтак далей. Самотна неяк, як быццам разгублена ці ў адчаі. І раптам — громападобны голас пана палкоўніка з каня: «Глосьней! А то помыслён людзе...», што яўрэі не хочуць у войску служыць. Па каталіцкай і трохі па праваслаўнай калонах прайшоўся смех. І пачалося новае «пшы сенгам», хоць і не надта «глосьней».

У гэтым вокрыку і ў смеху было таксама штосьці ад «духу часу»...

Тым духам былі заражаны, вядома, далека не ўсе. Польшча светлая, польскі працоўны народ, яго прагрэсіўная інтэлігенцыя па праву ганарылася і гана рыцца сваёй шматвекавой талеранцыяй у адносінах да яўрэяў.

Уранку, на хэлмскай гары, мне было добра яшчэ раз успомніць свой салдацкі блакнот, а ў ім словы, якія я цяпер, дома, перачытаўшы іх, прыводжу не з меркаванняў, так сказаць, юрыдычных, не як пацверджанне даўняга факта, а як прыемны ўспамін маладосці. Некалькі слоў: «У сталовай заступіўся за хлопца-яўрэя, да якога прыстаў «пан інструктар». Як яно было тады больш дакладна — не памятаю: якніяк сорак пяты гадок. Помніцца толькі, што той безабаронна ціхі хлопец і яфрэйтар, які да яго плюгавенька прычапіўся, былі не з нашай роты, бо ў нашай, кулямётнай, зноў жа яўрэяў не было. Хлопца я не ведаў, а чужога інструктара можна было і... паслаць, тым больш маючы за сабой, навокал сябе росла-плячыстую і дружную «марскую» братву.

Бліжэй пазнаёміцца з кім-небудзь з яўрэяў, ці ў казармах, ці ў горадзе, я за тры мітусліва-глухія рэкруц кія месяцы не паспеў.

...Пасля нашай слаўнай праходкі, гутаркі і маўчання ўдвух быў яшчэ хэлмскі цікавы дзень — да ад'езду пасля позняга абеду. Падзяліўшыся на невя лікія групы, наша польска-савецкая дэлегацыя выступала перад рабочымі, вучнёўскай моладдзю, інтэлігенцыяй. Я быў у школе медсёстраў, дзе нас трох, польскага, рускага і беларускага пісьменнікаў ды ветэранаў, слухала мілае мноства маладзенькіх паненак, ужо без сацыяльнага аспекта ў гэтым акрэсленні. Была таксама сустрэча ў музеі, даволі сціплым, але з красамоўнымі экспанатамі з ліпеня сорак чацвёртага года, калі якраз у доме, дзе музей, быў выдадзены першы маніфест Польскага камітэта нацыянальнага вызвалення. На развітанне быў таварыскі абед у тых самых чырвонацагляных казармах, дзе я служыў, у тым колішнім казіно, дзе быць раней не мог. Цяпер прыйшлося выступіць.

Вечар і раніца даўніх успамінаў...

Пасля была дарога па маляўнічай па-восеньску і шматпакутнай у дні акупацыі зямлі, быў самавітапрыгожы Люблін, а назаўтра Майданак, дзе зноў прыгадаліся месцы нечалавечых пакут, а сярод іншых месцаў — толькі надоечы ўбачаны Сабібор. Вечны агонь і голас у лесе...

Яшчэ слоў некалькі.

На стыку чэрвеня і ліпеня таго ж — і ў нечым светлага, і на самым краёчку сусветнай трагедыі сцішнага — трыццаць дзевятага мы, марская пяхота, зноў пераапранутая ў яшчэ раз выпетраныя ў дэзінфекцыі хатнія неданоскі, паехалі ў Гдыню. Ужо як быццам гатовыя да сустрэчы з ворагам на самым крайнім рубяжы. Марскога нас там давучаць. Калі паспеюць... Думалася і так. Хоць і вяртацца было чамусьці весела.

Многа гадоў пазней, ужо з гістарычнай дыстанцыі, я ўспамінаў сяды-тады тыя суседнія палкі ў польскаўкраінска-яўрэйскім от сабе гарадку, пяхотны і артылерыйскі, потым з дакументальнай літаратуры прыблізна ўведаў, дзе маім хэлмскім сябрам давялося сустрэцца з гітлераўскай навалай. У тых знаёмых мясцінах, дзе мог застацца і я. Назаўсёды. Не вельмі глыбока пад жытам або пад лесам. Пасаджаным ці прыродным. Хутчэй за ўсё безымянна.

1984

Цяпло

Паміж лесам і полем, па летняй пясчанай дарозе паволі прашастаў чорна-пярэсты маўклівы статак кароў. Адна пры адной, адна за адной, самавіта дзябёлыя, гладкія, шчодрыя. І маўчаць як пра штосьці адно, і ніколі не скажуць, пра што.

Пакуль пастаяў, прапускаючы іх, яшчэ раз за столькі гадоў прыгадалася даўняе. З восені трыццаць дзевятага, з польска-нямецкай вайны.

Дванаццаць дзён, пачынаючы з досвітку першага верасня, мы, батальён марской пяхоты, прасядзелі ў акопах на ўсход ад Гдыні, на граніцы з тэрыторыяй «свабоднага горада» Гданьска, захопленага немцамі загадзя да нападу на Польшчу.

Разоў некалькі, ас,абліп;» на самым пачатку, мы адбівалі варожыя атакі, а то ўсё гнуліся пад страшным артагнём, то сухапутным, то марскім.

Гэта, відаць, проста грэх — так вось спакойна, коратка, суха гаварыць пра тое, што тады перажывалася ў душы, і ўдзень, і начамі... Але ж я хачу пра адно. Як нас потым знялі з усходняй лініі абароны, як мы дажджлівай ноччу, без шынялёў, пад цяжарам станкавых кулямётаў (бліжэйшыя да мяне, наша рота) доўга і моўчкі ішлі праз шырока раскінуты па ўзгорках, завалены зацямненнем горад на яго заходнюю ўскраіну і далей — у цёмнае поле з цёмнымі вёскамі. Панурая, мокрая, зябкая ноч яшчэ ўсё не канчалася. Насцярожана, зрэдку акажацца далёкім срокатам кулямёта, самотным выбухам гранаты, размерана аднастайным стогнам гуртавога маяка, моўчкі пасвечвае там-сям бліжэйшымі, далейшымі пажарамі...

Да світання, калі нас паднімуць у наступленне, якое кончыцца не апошнім разгромам, заставалася трохі часу, і нас нечакана, нягучна спынілі ў нейкім маёнтку.

На свежай, чыстай саломе ў доўгім кароўніку ляжала многа спакойных, цёплых кароў. Якой была тая салома, якімі былі каровы — гэта мы, стомленыя, ацэплыя, кожны сам сабе змрочны, хутчэй не ўбачылі, але адчулі. Палёгшы, пападаўшы паміж імі. Задаволена, асцярожна, каб і самому, нарэшце, пагрэцца, і кагосьці не разбудзіць. Хоць і не спалі яны, каровы, а толькі моўчкі, няспынна, мудра жавалі. Зусім далёкія ад чалавечых дзіўных клопатаў.

Нядоўгім было яно,— як мы неўзабаве, у першай хмарнай бачнасці пераканаліся,— тое нязвычна ўтульнае цяпло...

1983

Рэчкі

У любым месцы на Зямлі і на карце яе можа спыніцца пані Гісторыя, любую рэчку зробіць надоўга ці на нейкі час гістарычнай.

У адной з іх быў ахрышчаны Ісус, Ешуа бен Марыям, для адных сын божы і сам бог, для другіх — легенда. А ўсё ж імя гэтае, то верай, то мастацтвам звязана з невялікай палесцінскай рэчкай вось ужо хутка два тысячагоддзі.

На берагах другой, яшчэ меншай, дзевяць стагоддзяў таму назад, як сведчыць магутны ўсходнеславянскі эпас, адшумела адна з крывавай безлічы чалавечых бітваў, дзе галовы, як снапы па таку, малаціліся сталёвымі цапамі, а душу ад цела адвейвалі, як мякіну.

Першая рэчка жыве і цяпер. Іардан. Над ёю цяпер неспакойна...

Другая, Няміга, пайшла пад зямлю, жыць засталася толькі ў слове ды ў назве адной з мінскіх вуліц.

Рэчка, якую я ў маленстве пазнаваў ад саменькага нізу, ад самай яе сутнасці, ад той красы, якую можа, здольная бачыць толькі дзіцячая душа, рэчка гэтая — Буша — тады здавалася ракой, шырокай ды глыбокай. Недзе далей быў, тады яшчэ не вядомы мне, Нёман, у які наша мілая Вуша ўпадала. А ў Вушу ўпадала зусім ужо маленькая, звілістая і абраслая кустамі Міранка, да якое я, уброд цераз Вушу, зрабіў калісьці вялікае, незабыўнае падарожжа. З братам, ужо дзецюком, старэйшым за мяне на цэлых сем гадоў. Ён там, пад берагамі, у падрэзах ды ў норах, лавіў рукамі плотак і нават ментузоў, выкідаў мне на бераг, у высокую траву, а я захоплена падбіраў іх у торбу.

Трэцяй рэчкай майго маленства была Сервач, якую я бачыў некалькі разоў толькі зверху, з воза, калі мы ехалі ў госці да маёй сястры, амаль неверагоднай, бо старэйшай ажно на дваццаць тры гады.

На гэтай рэчцы, таксама прытоку Нёмана, у першую сусветную вайну пані Гісторыя спынілася была больш як на два гады. Быстрая, звілістая Сервач цякла тады — у зеляніне заліўных лугоў або пад лёдам — паміж двух магутных франтоў, нямецкім і рускім, з іх артылерыяй, кулямётамі і штыхамі, з іх акопамі, бліндажамі, калючым дротам...

Сервач не стала для ўсяго свету Іарданам. Нават Нямігай не стала ў літаратуры. Вядомасць яе была часовай і засталася мясцовай. Але ж «у кроплі расы»... Многа можна і пра яе расказаць. Нават не быўшы там тады, у яе гістарычны час, з таго ці з іншага берага

дурной чалавечай нянавісці. А колькі ж пайшло ў нябыт!.. Як і з-над іншых рэчак.

Вось я якраз прачытаў у газеце пра аднаго з герояў Вялікай Айчыннай вайны — генерала Яна Фогеля, латыша з чырвоных стралкоў, які ў незабыўным, і для мяне незабыўным ліпені сорак чацвёртага года кіраваў «над Серваччу ў Карэліцкім раёне» боем, выйграў яго, але сам быў смяротна паранены і пахаваны яшчэ далей на захад, у раённым Дзятлаве, дзе ўжо ягонай памяццю заняўся дырэктар добрага краязнаўчага музея, мой друг, заслужаны настаўнік Міхась Петрыкевіч.

Па-за тэмаю гэтага роздуму над газетнай старонкай хочацца яшчэ сказаць, што проста ў маім жыцці, у маёй працы пісьменніка Сервач была яшчэ і «Быстранкай» — паміж крынскім старым млыном і калядзінскім сонечным Нёманам...

1978

Конь

Пажылая санаторная медсястра, што молада, дабрадушна смяецца, расказвала ўчора, як яна ў вайну, дзяўчом, крала ад іхняй каровы траву і карміла салдацкага каня, што паваліўся, зняможаны, за апошнім домікам іх ускраіннай вуліцы, калі нашы адступалі ў горы.

Спачатку конь еў лежачы, а потым дзяўчынка прыйшла і радасна здзівілася, што ён устаў і жуе ўжо стоячы. А на наступны дзень ён пайшоў следам за ёю, хоць і не клікала, да іх дахаты. І маці тады, нарэшце, даведалася, куды яе малая ўсё бегала і не прызнавалася, колькі ў яе ні пытайся.

— А немцаў тут, у Сочы, не было. Толькі бой быў у гарах і потым па рацэ плылі трупы. Нашы і іхнія...

Пазней таго каня забралі чырвонаармейцы, ужо наступаючы. І яна, малая, так плакала, што камандзір сказаў: «Не рад, што і бяру яго!..»

Ужо тым часам цешча і бабуля, а кажа, што каня яе, відаць, забілі, бо каб жывы застаўся, дык прыбег бы да яе.

І гэтая яе «дзіцячасць» добра спалучаецца з вясёлым, чыстым смехам.

А жылося нялёгка, пакінутай мужам з двойкай малых дзяцей.

1978

Пераправа

Цяпер тут проста брод. Каровы на той бок перапраўляюцца то брыдучы, то крыху плывучы, калі вада пабольшае. А дзеці з пасёлка, калі ідуць іх сустракаць апоўдні і ўвечары, спрытна і весела карыстаюцца "чайкай".

— Дзед, баба сказала, каб ты сісазаў, ці можна мне з Інкай паехаць у лодцы па іхнюю Кветку„ Дзед, мы з Інкай будзем у лодцы плысці, а кароўка сама. Гэтак во носік наставіць. Я бачыла!..

Унучцы сёмы год, яна зусім гарадская. Яна спяшаецца з просьбай, аж спатыкаецца на словах, нібы гаворыць подбегам. І дзед, што нарадзіўся і вырас у вёсцы, не пястунцы сваёй, а бабе, якая етаіць паблізу, на тым самым зялёным двары і чуе ўнуччыну просьбу яшчэ раз, кажа з вясёлым дакорам:

— Ты што гэта, Сямёнаўна, хочаш пазбавіць малую такога ўспаміну?

У дзеда ўчора пад вечар, калі ён адзін прысеў над ракою, быў іншы ўспамін. Далёкі і сумнаваты. Калі ён тут партызаніў, калі на гэтым бродзе была іх пераправа.

На трох фурманках, узводам, яны ад пушчы ехалі сюды, на гэты бок, у далейшую вёску. Адвячоркам было гэта, у познюю, змрочную восень сорак другога. Яшчэ да ракі не даехалі, калі з кустоў выйшаў мужчына, моўчкі даў знак, каб спыніліся, узяў першага каня за аброць, яшчэ раз паказаў рукою, каб маўчалі, а тады, падышоўшы да воза, ціха сказаў:

— Хлопцы, далей не едзьце — засада.

Ен быў мокры па самыя пах і. Ні ком у з іх не знаёмы.

І сёння ўжо не дапытаешся, хто гэта быў. Не иадзякуеш за жыццё — сваё, сынава, унуччына, за ўсіх таварышаў, хто яшчэ ходзіць або дыхае. Не дапаможаш, калі і сам той чалавек жывы, ці з адзнакай якой, ці хоць даведкай пра сувязь.

З народа выйшаў, у ім і схаваўся.

1983

Папоўшчына

I

У прыхаджан — айцец Мікодым, у партызан — поп Юшка, ён быў нядрэнным сувязным. Былы рускі афіцэр, свяшчэннаслужыцель, а прымаўка, як у дзядзькі якога: «Каб вас вяроўка забрала!»

— Заехалі мы да яго,— расказвае колішні партызан,— дык ён паставіў нам такія чарачкі, што пальцам ткні ў яе — усё і выскачыць. Пайшлі мы потым дняваць у гумно,— ён прыхапіў у вядры і бутэльку, і прыкусіць,— і пачалі мы там вучыць яго, як п'юць па-нашаму: лежачы жыватом на таку. А тут прыбягае дзяўчынка: «Немцы прыехалі!»

Мы пахаваліся на сена, а бацюшка асцепаўся і пайшоў прымаць няпрошаных гасцей. Там яны недзе з тых мелкіх чарачак дзюбалі. А дачушка яго прыбягае, драбіну прыставіла, узлезла, паказалася і шэпча:

«Не бойцеся, тата сказаў: яны зараз паедуць».

І праўда — паехалі. Але ж пачалі яму тут прывозіць з поля снапы. Жыта добрае. Поп на торпе, мужык на возе, падае на торп, а поп распытвае ў яго пра партызан:

«Бяруць?»

«Бяруць, айцець Мікодым, а няўжо ж. І хлеб, і сала, і вобуў. І каня. Усё ж ім трэба...» — крэхча, падаючы.

«А што не трэба — таксама бяруць?»

«І такое бывае. У маёй суседкі, у бабы старое, нямоглае, нейкі смаркач неданоскі забраў. І наліха яно табе, падумаўшы?..»

«А п'юць?»

«Ды міма рота, бацюшка, ніхто, здаецца, не нясе. Яно, калі, скажам, з марозу іхняму брату, або перакусваючы, дык чаму ж са сваім чалавекам не выпіць. А то ж бывае, што возьме каторы ды набярэцца здуру, як жаба гразі...»

І ўсё такое іншае. Не скажаш, што ўсё яно справядліва, але і не вораг той дзядзька. Мы яго ведалі.

А паехаў ён, дык поп яшчэ цераз ток, са свайго жытняга торпа, пытаецца, смеючыся:

«Ну, чулі, каб вас вяроўка забрала? Глас народа — глас божы! Вылазьце. Можа, прадоўжым рэпетыцыю?..»

2

Маладзенькая жонка камандзіра заставы, забітага ў першым баі на граніцы, уцякала на ўсход. Палямі, лесам, далей ад людных дарог, зрэдку заходзячы ў вёску, а то лепш на хутар які. Ішла то з кім-небудзь, то больш сама. Адно дзіця, дзяўчынку, па бацьку светлую беларусачку, несла на руках, другім дзіцем была на пятым месяцы.

Не дайшоўшы да роднага Мінска сто кіламетраў, прыпынілася ў заходнебеларускай вёсцы. Мноста разоў знясіленая, перапалоханая наскрозь, яна ўжо ведала, што робяць усюды з яе аднапляменнікамі, таму і гаварыла ўсім, і ў дарозе, і тут, што яна — армянка. І далей не

пайшла. Засталася ў той людскай сям'і. Самі прапанавалі пабыць, перачакаць.

За ўсіх яна старалася, усіх баялася, і так жа нялёгка было прывыкаць да сялянскай суровай працы і беднасці.

Зімой нарадзіла другую дзяўчынку.

Пойдзе па рэчку за гумнамі, пялёнкі памыць, стане над той палонкай і гукае ў белы, сцюдзёны свет, у пыхлівую невядомасць:

— Ма-ма-а!..

Цяпер, амаль праз сорак гадоў, успамінае пра тое і плача, а як жа было тады?..

Вясковая цемра, хоць і далёка не кожны варожа, пачала цікавіцца, што ж гэта за армянка такая, ці не жыдоўка яна, трохі за іншых хітрэйшая?..

І тады гаспадар, які, відаць, пра ўсё здагадваўся, параіў ёй пайсці ў райцэнтр, да папа, і ахрысціць дзяцей. Поп іхні, кажуць, добры чалавек.

Апроч папа, у гарадку былі яшчэ два немцы і некалькі мясцовых паліцаеў, аднак выбару не было. Яна ўзяла малых, адно на руку, другое за руку, пайшла.

Ужо вясна была, свяціла сонца і спявалі жаўранкі. Загаласіць хацелася, калі ніхто не ішоў насустрач, а з кожным сустрэчным віталася, нібы і весела:

— Добры дзянёк!

А то і пагаворыць, прыпыніўшыся...

— Дитя мое, ты не вере или безопасности ради?

Так спытаўся той поп, сам-насам у ягоным доме.

І яна адказала яму прастадушна:

— Безопасности... батюшка...

— Умница,— сказаў ён, пажылы ўжо, трохі пасівелы чалавек, у чорнай расе, з вялікім крыжам на грудзях. Такі далёкі і смешны, нават агідны ў яе... зусім яшчэ недалёкім па часе, а так жа далёкім па горы, па вопыце школьным ды камсамольскім мінулым.

Ён ахрысціў яе дзяўчатак, і гэта дапамагло ёй адкрыта хавацца далей, пакуль не забралі ў лес партызаны. Той, з акружэнцаў, з кім яна спачатку пазнаёмілася, каму дапамагала як сувязная, а потым паверыла ў шчырасць яго, палюбіла і стала жонкай.

Гадоў з дванаццаць пасля вайны, калі ўжо дзяўчат і сына пакідалі дома адных, паехала з мужам у той гарадок і ў тую вёску, дзе ратавалася.

У гарадку якраз быў фэст, прастольнае свята спас, у царкве званілі, а па вуліцы ішоў і тут ужо нешматлюдны хрэсны ход. Іконы,

пратэсы, сякі-такі жаночы спеў. А спераду, ва ўсім бліскучым абла-чэнні і з крыжам у руцэ ішоў той самы поп. Ужо зусім пасівеў і ссу-туліўся. Асцярожна ступае па выбітым бруку і песню святую нібы вядзе.

Яна стаяла з мужам на тратуары. Абое ўжо таксама пажылыя і святочныя. Яна глядзела і дзівілася, што гэта ж ён яшчэ — той самы, што «дитя мое»...

І ён пазнаў яе. Хоць не ў лахмоцці ўжо, не маладзенькая і не ў вялікім страху. Ён, парушаючы важнасць моманту і сану, усміхнуўся ёй, павярнуўшыся ў ледзь прыкметным паклоне, і павітаўся:

— Здравствуйте!

— Добры дзянёк! — па-свойму, па-даўнейшаму адказала яна.

Таксама з усмешкай. Але ж і вымаючы з сумкі хустачку...

1981

Проза

Вызваленне мы, партызаны і нашы сем'і, чакалі тады, улетку сорак чацвёртага, з вялікім, адным такім на ўсё жыццё хваляваннем. Асабліва ў апошнія дні, на стыку чэрвеня і ліпеня.

Спачатку — дзень за днём, ноч за ноччу — чуўся далёкі гул кананады, і ўсё мацнеў ён, усё быў бліжэй ды бліжэй...

Пасля нямецкае адступленне за трое трывожных сутак грукатліва і пыльна схлынула па шырокай лясной дарозе на захад.

Пушча з доўгачаканай палёгкай уздыхнула.

Бо тут былі цяпер не толькі сем'і партызанскія, але амаль усё прылясное насельніцтва, — поўыа старых, жанчын, дзяцей, з вазам! ды з каровамі,— і партызанам было сурова загадана не зачапацца з ворагам, толькі стаяць на ўзлессі, ад дарогі, і чакаць. Тут і затоенасць, і трывога, і радасць, што хутка ўжо, што вось-вось...

Ужо і пачута было: недзе далей на паўночным усходзе нашы, з суседняй брыгады, сустрэліся з армейскай разведкай.

Усе два тыдні ад пачатку наступлення ў міжраённай падпольнай друкарні, дзе я выконваў абавязкі рэдактара адной з газет, часу рабіць тыя газеты не было. На старонках і паўстаронках са сшыткаў мы паспявалі выпускаць толькі лістоўкі — са зводкамі Саўінфармбюро і загадамі Вярхоўнага.

Уранні сёмага ліпеня я выпусціў сваю, апошнюю ў лесе, лістоўку, прынёс яе камісару, і ён, нарэшце, сказаў: "Ну, добра, валяй! Не напарыся толькі дзе-небудзь". Нібы сурова, аднак і ўсміхнуўся сваёй таўстагубай, прыязнай усмешкай.

Рэдактарам я працаваў па сумяшчальніцтву. Еалі здаралася зноў выехаць у раён, да разведчыкаў, адкуль я быў узяты ў рэдакцыю, каня прыходзілася браць, які трапляўся. Цяпер пад павеццю канюшні стаяў знаёмы гняды жарабец, адпачываў, заезджаны, у самоце і без усякай ужо фанабэрыі. Прыйшлося ўзяць яго. Сядло ў мяне, як і ў кожнага з коннікаў, было сваё, зробленае адным вясковым умельцам.

Спачатку Гнеды трохі нават рысіў, а потым зноў прачнулася ўся яго, грунтоўна назапашаная, стома, бядак прыстаў, і не было ўжо сэнсу ні злавацца, ні сядзець на ім. І мы пайшлі па лугавой дарозе, я спераду, а ён на повадзе. Смех і бяда, хоць і спяшацца ўжо лішне няма асабліва куды.

Мы браліся левым берагам рэчкі, супраць вады, да тае вёсачкі, дзе ўсю зіму стаяла наша разведка. Там іх, вядома, сёння не будзе. А можа, і будуць. Ці хоць пачую, можа, дзе яны.

І вось яно, наша Зарэчча.

Моста на рэчцы не было. На папярэчынах паляў ляжала кладка з акораных бярвенняў. Дзе два танчэйшыя, дзе тоўстае адно. Кладка доўгая, шэра-бліскучая, абутаму можна і паслізнуцца.

Па кладцы з майго берага на вясковы ішоў, нарэшце, ён — той першы для мяне баец. Наогул першы ў маім жыцці чырвонаармеец, бо іх жа мне перад вайной, у дні ўз'яднання, калі я быў з польскага войска ў нямецкім палоне, пабачыць не давялося.

Спалавелая гімнасцёрка, пілотка, абмоткі.

І доўгая, ад штыха — яшчэ даўжэйшая вінтоўка на рамяні.

— Эй, товарищ! — гукнуў я.

Ён азірнуўся з поўабарота, з павольнай асцярожнасцю, каб не зваліцца, і я ўбачыў, што гэта — пажылы, папрасцецку вусаты дзядзька.

— Здравствуйте, товарищ! — паўтарыў я свае прывітанне.

Ён павярнуўся поўнасцю, памалу пайшоў да мяне і ўжо зусім каля травы адхоннага берага сказаў з уздыхам:

— Братец, если бы ты знал, как я испугался!..

Мы павіталіся за руку. І тут да мяне дайшло, чаму ён спалохаўся. Дый сам стары растлумачыў:

— Подумал сразу, что фриц.

На мне была трафейная кашуля, з закасанымі рукавамі, я быў без шапкі, з нямецкім карабінам за плячыма, з іхняй даўбешкай-гранатай за поясам.

Мы пасмяяліся, закурылі.

А пра радасць спаткання не толькі крычаць, нават і гаварыць патрэбы не было. Хоць і здавалася, што мы даўно, даўно знаёмыя.

Нацюрморт

Вясковыя суседзі. Былыя падпольшчыкі, пасля партызаны, якім было тады па дваццаць з нечым. Цяпер адзін з іх падпалкоўнік на пенсіі, а другі, пасля адыходных заробкаў, дома гаспадар, маладзейшы па стажы пенсіянер.

Сусед прынёс суседу кошык яблыкаў. Падпалкоўнік здзіўлена смяецца:

— А я занясу табе кошык сваіх!

Процьма сёлета гэтага дабра, людзі не ведаюць, што з імі рабіць. І ніхто ў гэтым не памагае.

Утрох мы гаворым пра такую безгаспадарчасць, а кошык стаіць на чыстай, охрыстай, асветленай сонцам падлозе. Звычайны кошык сваёй работы, з недалёкай надрэчнай А азы. Ужо спрацаваны, бо многа папанасіў, перш за ўсё бульбы, у розную пагоду-непагадзь. А яблыкі — я ем адно — такія свежыя, вялікія, чырванабокія, салодкія. І хочацца сказаць пра гэты кошык, повен яблыкаў. З увагі на таго, хто вырасціў іх, хто кошык сплёў, я гавару як найпрасцей:

— І паглядзець на такое добра.

А ён, сусед, з выгляду прасцецкі, малазнаёмы мне чалавек, дадае нечакана:

— Ага. Нацюрморт!

Гэта гучыць не як акрэсленне — як пахвала. Толькі ж не хочацца згадзіцца з тым, што гэта "натура мёртвая". Хай сабе рабачай-кошык — ён стары, безліч разоў то мокры, то сухі, хай сабе дошкі падлогі таксама сухія, а яшчэ і прыглушаныя фарбай. Але ж сонца, што свеціць так шчодра і весела, але ж яблыкі, што румяняцца ў сонцы — ну, як жывыя!

Пасля, кал і сусед пайшоў, гаспадар расказаў:

— Які цудоўны быў хлопец! Ыапрадвесні сорак другога, дома яшчэ седзячы, майстраваў міну, а яна ўзяла ды ўзарвалася. Сабе пакалечыў нагу, маці крыху пакалечыў. Як ні страшна было, павезлі ў раён, у бальніцу. Зондэрфюрэр пачуў і так зацікавіўся, што сам прыходзіў хлопца паглядзець. Валодзя быў непрытомны, дык немец маці яго дапытваў, цераз перакладчыцу. Маці прыдумала, што разбівалі па полі гной і нешта, ліха яму, узарвалася. "Больш нічога, паночак, не памятаю..." Медсястра, калі паранены апрытомнеў, сказала яму гаварыць толькі так, як гаварыла маці. Калі ж ён трохі акрыяў, яна параіла лепш уцякаць дахаты. Ён і ўцёк, да лесу, два кіламетры, сяк-так дакульгаў, а там з падводай пашанцавала... У партизанах таварыш здорава міны рабіў. І з самалётных бомбаў толь выплаўляць

сам прыдумаў, і такую міну змайстраваў, што ўзрывалася не пад платформай, якая ішла спераду, а пад самім паравозам.. А сталі яны дзве платформы спераду пускаць — ён і на гэта міну прыдумаў!.. Цяпер мы ведаем, што не адзін ён быў такі вынаходнік, што так, рабілі і ў іншых брыгадах, што потым міны нам прысылалі, прыносілі з-за фронту, з Вялікай зямлі. Ведаем. Але ж спачатку былі мы толькі самі па сабе, ад самага глухога нізу, ад самай беднай беднасці пачыналі. І вось такія ўмельцы...

Падпалкоўнік расказвае, захапіўся.

А поўны кошык, асветлены сонцам, стаіць сярод хаты. Натура жывая.

1981

«Завірочвайце»

Зноў думалася пра тое дзеўчаня, што недзе ў летняй палескай вёсцы паказвала нам дарогу ў другую, патрэбную вёску, развесяліла нас, расчуліла незвычайным словам.

— Вам трэба туды, за магазін, вы туды завірочвайце!

Не толькі словам развесяліла, расчуліла...

Адзін з нас зняў дзяўчынку там, дзе мы спынілі яе,— каля плоціка, за якім, над якім узвышалася пірамідка помніка, каля яшчэ адной магілы, ужо не закатаваных гітлераўскімі карнікамі старых, жанчын і такіх, як гэтая малая, а салдацкага, нават сімвалічнага: па тых, што палеглі не дома.

Гадоў дзяўчынцы каля дзесяці, а можа, і трохі больш. Босыя ножкі, вельмі старанна студзеныя ступачкі, светла-стракатая караткаватая сукеначка, просценька мілы, пасур'ёзнелы перад аб'ектывам тварык. Яшчэ адны чыстыя, ясныя вочы народнай несмяротнасці.

Дакор многаму, што было раней...

Трывога: а што ж будзе з такімі, з наступнымі?..

Адно, здаецца, я ўбачыў у тых вачах, а другое — адчуў.

Але ж і радасць была ў нас,— нібы вады крынічнай напіліся. Бо спатканне такое — пасля новых ды новых жахлівых расказаў у папярэдняй вёсцы, сённяшняй, і ва ўчарашніх, пазаўчарашніх...

У нашай кнізе «Я з вогненнай вёскі...», да якой мы тады рыхтаваліся, дзяўчынцы гэтай месца не знайшлося. Нават на здымак з адпаведным подпісам, пра што мы, калі ўжо ехалі адтуль, пагаварылі. Бо здымак, як тут не шкадуй, узяў ды... не надта ўдаўся.

І вось яна стаіць у маёй памяці. Стаіць каля шэрага нізкага плоціка, пад прымітыўна «створаным» і абгароджаным помнікам,

статіць са сваімі быстрымі босымі ножкамі, з непераможна і да болю сумна чыстымі вачыма, са сваім нязвычным «завірочвайце», статіць, а я ўсё ніяк — ужо дзевяты год — не разбяруся, не выграшу: тэма гэта ці толькі светлы, шчымлівы ўспамін?..

1980

Чытаючы..

У жыцці — то звычайныя будні, то нейкае свята. Будняў непараўнана больш. Чалавек бывае то ў будзённым, рабочым адзенні, то зрэдку ў святочным.

Што да салдатаў, дык яны бываюць святочнымі не ў вайну. І толькі наіўна-недарослаzму або даросла-недалёкаму чалавеку салдацкі шык можа здавацца выглядам заўсёдным, абавязковым. Непарадныя будні вайны непрыгожыя, рэчаіснасць вайны агідна-жахлівая.

Тую вайну, што канчалася ў маім маленстве, першую сусветную, я ўяўляю па расказах і апісаннях.

Расказаў былых удзельнікаў паслухаўся я раней, чым начытацца апісанняў той вайны, мастацкіх і немастацкіх, раней, чым убачыць адлюстраванне яе ў фатаграфіях і малюнках, у дакументальным і мастацкім кіно.

З апісанняў, найпазнейшых па часе іх прачытання і наймацнейшых па нявыяўленым, падтэкставым, і выяўленым, адкрыта значным змесце кнігі двух, у ідэйным сэнсе полюсна супрацьлеглых, аўтараў. Поршы — Эрых фон Людэндорф, славуты генерал, што быў адной з наймацнейшых апораў кайзера Вільгельма, а потым яшчэ і падпоркай дэбютанта Гітлера. Другі — Яўген Віктаравіч Тарле, савецкі вучоны сусветнай вядомасці, гісторык і публіцыст з глыбокай эрудыцыяй і бліскучым літаратурным стылем. У першага аўтара — «Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг.», у другога — «Европа в эпоху империализма. 1871-1919».

Фотасведчанні, зноў жа апошнія па часе майго з імі знаёмства,— у тагачасных часопісах, розныя па сваёй свядомай ці больш несвядомай адноснай аб'ектыўнасці. На пажаўцелых старонках — будні рускіх і саюзных салдатаў: французскіх, англійскіх, амерыканскіх, а таксама, хоць і ў меншай колькасці, салдатаў варожых: нямецкіх, аўстра-венгерскіх, турэцкіх. Тыя, каго прымушалі забіваць адны адных масава і адзін аднаго паасобку, чорнарабочыя вайны, людзі працоўных нізоў, раней ці пазней узятыя на вайну, усюды і ўсе, нягледзячы на намаганні фотакарэспандэнтаў прыгладзіць, упрыгожыць іх ненатуральны побыт, усюды і ўсе яны, дзеці розных народаў,

выглядаюць па сваіх пазіцыях зусім непарадна, будзёпна, а ўсё ж не на ўсю сілу праўдзівасці рэальна.

Найбольш будзённасці ў параненых, інвалідах, палонных,— у людзей, вызваленых ад дурману дысцыпліны.

Як гэта лёгка было з кожнага будзённага салдата рабіць карыкатуру, нашым мастакам з варожых, а варожым з нашых!..

Рэальнасць іхніх цяжкасцей і пакут цяжка ўявіць, не паспытаўшы гэтага ў той ці іншай меры самому. Хіба толькі маці адчуе іх сэрцам. Згадаем міжнароднае, спрадвечнае: «І мой жа там...» Хіба толькі сапраўдны мастак, адораны сілай сардэчнага пранікнення ў глыбінную сутнасць жыцця, зможа ўявіць ці сваіх найбліжэйшых, ці самога сябе ў гразкіх, халодных, галодных, вашывых акопах, пад артагнём, пад кулямі ў чыстаполіцы, у пакутах раненняў, на подступах да смерці... І ў мастакоў слова зачаста бывае не поўнасцю тое, што трэба, каб па-сапраўднаму ўявіць жахлівую праўду вайны, далёка не кожны з іх мае права сказаць пра сябе, як у Міцкевіча: «Завуць мяне мільён, бо я за мільёны цярпець катаванні мушу». Аднак жа пра гэта трэба думаць і дбаць кожнаму з нас, бо інакш наша слова будзе і пустацветам і пустаколасам.

Нават калі вайна мае разумную мэту, калі яна справядлівая, салдату, простаму чалавеку, трэба гэта разумець. А дурная вайна? «Чаму я павінен пакутаваць, гінуць чортведама дзе і за што?!» Якое мужнасці молена тут ад яго, нявіннага, патрабаваць?..

...Людэндорф — пра турэцкі генацыд у Арменіі:

«Сваімі недаравальнымі адносінамі да армян Турцыя сама ў сябе адняла рабочыя сілы, так неабходныя ёй цяпер для пабудовы чыгунак і апрацоўкі зямлі».

Якая безгаспадарчасць! Так і ўспамінаюцца асвенцімы другой сусветнай.

Тады ўжо іншы фельдмаршал, іншы Эрых і фон — Манштэйн — гаварыў:

«У варожых гарадах значнай часткі насельніцтва даводзіцца галадаць. Не трэба, кіруючыся лжывым пачуццем гуманнасці, што-небудзь даваць ваеннапалонным або насельніцтву, калі яны не на службе нямецкага вермахта».

Толькі і розніцы, што гуманныя пачуцці Людэндорф называў фальшывымі, а Манштэйн ілжывымі.

Зноў Людэндорф:

«Рэйхстаг змякчыў дысцыплінарныя спагнанні. У адказных начальнікаў такім чынам быў адабраны самы дзейсны спосаб дысцыплінарнага спагнання, а іменна — замена строгага арышту падвеш-

ваннем. Гэтае пакаранне было, вядома, надзвычай цяжкім... аднак поўная адмена яго была згубнай».

Чытаючы гэта, я ўспомніў такі расказ пра катаванні ў польскай дэфензіве:

«Адзін чалавек падвешаны, а два, якія яго падвесілі, стаяць і глядзяць. І лічаць, што яны робяць святую справу. І калі гэта кончыцца? Відаць, ніколі: у чалавеку столькі зверства!..»

Гаварыў гэта адзін з маіх незабыўных сяброў, журналіст Якуб Міско, якога і білі рознымі спосабамі, і падвешвалі, падпольнчык-камуніст, шматгадовы санацыйны вязень, чалавек, які потым быў добрым салдатам, абараняў Сталінград, браў Берлін.

Успомніўся мне таксама выпадак у Княжаводцах каля Мастоў, калі гэтую вялікую, прыгонную вёску пад Нёманам расстрэльвалі і палілі сонечным чэрвеньскім днём сорак трэцяга года. Толькі за тое, што гэтая вёска была найбліжай ад таго месца на чыгунцы, дзе партызаны падарвалі гітлераўскі цягнік. Ціхі стары, што цудам ацалеў тады, расказваў нам — для кнігі «Я з вогненнай вёскі...» — усё, што жыло ў яго памяці. Міне іншым, і такое, што ў кнігу не ўвайшло:

«Адзін немец, малады салдат, не захацеў страляць людзей, дык нейкі іхні старшы падвёў яго да сасны і паставіў ілбом у дрэва — стой так. І той стаяў да канца, пакуль яны ўсе не сабраліся ехаць. Я ляжаў у кустах і сам гэтага не бачыў, гэта мне потым падводчык з Луннай расказваў. Людзей жа гналі ў падводы, дабро пабітых забіраць».

У старога тады забілі жонку і дзяцей. З другою жонкай дзяцей няма. І душа яго поўніцца толькі ўспамінамі, горам па тых, што калісьці, ужо так даўно, былі. Мы не наводзілі чалавека на тэму міжнародную, агульналюдскую,— ён сам успомніў пра таго маладога немца, гаворачы пра жахлівае гора, сваё і чужое.

Нялёгка пранікнуць у душу таго салдата, юнака каля сасны, хоць я і ведаю трохі Германію 1939-1941 гг. Гэта павінны, перш за ўсё, зрабіць самі немцы, пісьменнікі, каму з іх дарага называцца сапраўднымі дзецьмі свайго народа.

А я тут думаю больш за ўсё пра адно: як гэта цяжка — дыхаць супраць вялікай, бруднай вады, як гэта страшна — быць самотным у чорнай ночы вялікага, ледзь не агульнага азвярэння. Пра што ён думаў, той юнак, упёрты лбом у сасну?..

У Людэндорфа яшчэ і такое: «за ўхіленне ад работ» прывязвалі да дрэў, ці так сабе, ці ўніз галавою.

...Кайзер Вільгельм і цар Мікалай называлі адзін аднаго братам, зусім па-сямейнаму падпісваліся ў пісьмах «Віллі» і «Нікі». Якімі ж нікчэмнасцямі аказаліся гэтыя «браты», калі іх турнулі з вышак!.. Тар-

ле, грунтуючыся на сведчаннях відавочцаў і дакументах, расказвае пра смярдзюча-баязлівыя ўцёкі ў Галандыю надзьмутага жэстыкулятара «Вілі», які пасля апраўдваўся кнігаю мемуараў — «непатрэбнай і нуднай, ілжывай ад першага да апошняга радка». А пра «Нікі» дастаткова пераканальна сведчыць ён сам, у сваім екацерынбургскім штодзённіку: «Адстаяў абедню... калоў дровы... у Петраградзе яшчэ ўсё непарадкі...»

Як гэта смачна — пасмяяцца з таго, хто ўчора быў богам, а сёння значыцца звычайнай шэрасцю ці нават поганню! І як гэта дрэнна, шкодна, што людзі смяюцца з гэтага потым і так, як быццам яны, хто смяецца, тут ні пры чым, што для іх усё роўна,— што было і што ёсць, і што будзе!..

...Дарэчы,— заўвага праз шэсць гадоў,— кнігу Людэндорфа (вялікафарматны таміна выдання дваццатых гадоў) прыслаў мне, «толькі прачытаць», Павел Нілін, з якім мы нямала пахадзілі ў гутарках па летнім юрмальскім узбярэжжы. Я адаслаў яе, з цікавасцю і карысцю прачытаўшы на подступах да аповесці «Золак, убачаны здалёк». А потым, калі ўжо Ніліна не стала, яго блізкія прыслалі мне гэтую кнігу на добры ўспамін пра Паўла Піліпавіча, выдатнага пісьменніка і душэўнага рускага чалавека.

У дакументальным тэлефільме «Формула гуманізму» Нілін выступіў публічна ці не апошні раз у жыцці, ужо безнадзейна хворы. Пасвойму проста, з усмешкай болю і мудрасці гаварыў ён пра тое, што і адыходзіць у нябыт не хочацца, і вельмі цяжка думаць пра тое, што не вядома, ці будзе пасля цябе «младая жизнь играть у гробового входа», ці дадуць ёй арганізатары новай вайны... Дэманстраваўся тэлефільм напрадвесні восемдзесят трэцяга, запісвалі Паўла Піліпавіча амаль на два гады раней. І ціхі голас яго, і жывая, мілая ўсмешка прыйшлі да нас, хто яго ведаў і ведае, ужо здалёк — з нейкім журботна-ўзвышаным дакрананнем да вечнасці...

1977; 1983

Дзве з легенды

«Усім добрым ва мне я абавязаны кнігам». Услед за Горкім так могуць сказаць дый кажуць многія, кожны па-свойму. І я ўжо нямала пра гэта пісаў, аднак сказаў, здаецца часамі, далека не ўсё. Бо і пра кнігу, як пра маці — зноў жа згадаем Горкага,— можна расказваць бясконца.

Мае маленства прыйшлося на складаны час пасля першай сусветнай і грамадзянскай войнаў, пачатак яго прайшоў у савецкім

горадзе, а больш свядомы працяг у заходнебеларускай вёсцы. Чытаць мяне навучылі па-руску, да школы. А школа ў нашым Загоры была тады польская, з рэдкімі беларускімі ўрокамі. Такім чынам — тры мовы, на якіх я пачынаў знаёмства з мастацкім словам.

Польскія кнігі дзецям давалі ў школе. Беларускія былі там для нас як буквары ды чытанкі; іншыя кнігі на роднай мове зрэдку трапляліся па хатах. Рускіх у вёсцы было найбольш. У нашай хаце — частка на лаве за сталом, цэлы іх стосік на покуці, а на гарышчы — яшчэ і ў вялікай чамаданістай карзіне. Той скарб, што бацька, дзякуй яму, прывёз з Адэсы.

І было яшчэ ў нас шкадаванне, сямейная легенда пра дзве надзвычайныя кнігі, якіх мы не здолелі ў вёску давезці. Пры пераездзе граніцы трэба было плаціць,— адтуль мне помнілася грозна-незразумелае слова кантрыбуцыя,— а грошай не хапіла, і ў Мінску, дзе мы адбывалі некалькі дзён каранцін — другое грознае слова,— прыйшлося сёе-тое прадаць, у тым ліку дзве кнігі.

Адна з іх — аднатомнік Гогаля.

На шчасце, такі самы аднатомнік быў, як неўзабаве аказалася, у суседа, застаўся з тых гадоў, калі ў нашай мясцовасці доўга трымалася лінія русканямецкага фронту і ў хаце дзядзькі Ёсіпа «стаялі» царскія афіцэры.

Мы пазычалі Гогаля і тады, калі я, найменшы ў хаце, толькі гартаў тую вялікую, тоўстую кнігу, бясконца гледзячы цацкі-малюнкі, тлумачэнні да якіх сяды-тады давалі старэйшыя. Адно па-малечы ўчэпіста, ліпка запаміналася, другое ж трэба было дадумваць у адзіноце, да якое, дарэчы, з самага малку і мяне спакваля прывучыла кніга. Тарас Бульба і дзе на кулачкі з сынам; свіння ўсадзіла лыч і вушы, усю сваю лабэціну ў маленькае акно, з двара ў хату, і вельмі здзівілася; таўшчэзны Сабакевіч, падвязаўшыся сурвэткай, аберуч узброіўшыся, жарэ сваю вялізную рыбіну... І яшчэ, і яшчэ. Усё ў тым Гогалі ўспрымалася тады на смак, як у галоднага, на дотык, як у сляпога, на зрок, як у азоранага ўпершыню. Успрымалася з тым нечым невымоўна блізкім і вельмі патрэбным, ужо сяк-так адчувальным у малюнках і яшчэ ўсё бясконца загадкавым, панадна таямнічым і ў дробненькай стракатасці, і ў белі старонак тэксту. Адна за адной, адна за адной — за адзін раз ніколі да канца не дагартаешся. І гэта добра так, з тым адчуваннем ціхай, самотнай бясконцасці. Поле бе лае — снег, якому няма канца, поле шэрае — ралля, якая таксама навокал, куды ні зірнеш. І прадчуванне, незразумела шчаслівае прадчуванне красы і сілы слова.

Пазычалі мы той аднатомнік і тады, калі ўжо і я пачаў чытаць, патроху ўваходзіць у цудоўны гогалеўскі свет.

Здарыўся быў з тою кнігай вялікі канфуз. Калі яна была пазычана богведама які ўжо раз, я не толькі сам вельмі доўга не аддаваў яе, але, каб падзяліцца шчасцем смеху, яшчэ і ў школу ўпотай панёс, ужо ў мястэчка, даў яе пачытаць, узяць дахаты аднаму з найбліжэйшых сяброў. Сусед наш не ведаў пра гэта, яму проста апрыкрала доўга чакаць, і ён у нядзелю зайшоў па Гогаля сам. Салідны, нават суровы, як здавалася, дзядзька Есіп, вельмі старанны, працавіты і зборлівы гаспадар. Спачатку мне, нягледзячы на ўсю дарослася сямікласніка, які ўжо і чуб адмысловы адгадаваў, і вершы пісаў, у якога ўжо, як гаворыцца, кнігі ў сумцы, а дзеўкі ў думцы, прыйшлося ганебна схавацца на гарышчы, сёе-тое там перажыць, пасля адчайна спусціцца адтуль на голас хатніх і — прызнацца. А ўжо назаўтра прынесці кнігу са школы і — наша маці, тады ўжо восьмы год удава, была жанчына строгая — ісці з пазыкай і просьбай яшчэ раз прабачыць.

Найгоршае было, аднак, у тым, што больш пазычаць гэты зачараваны аднатомнік я ўжо не асмельваўся, а Гогаля свайго займець прыйшлося гадоў праз пятнаццаць.

Другую кнігу з сямейнай легенды, «Русскую христоматию» А. Д. Галахава, убачыў я толькі днямі, праз шэсцьдзесят гадоў пасля таго, калі мог бачыць яе несвядома, вачыма дзіцяці, чаго не памятаю.

У адзін з тых чэрвеньскіх дзён 1922 года, калі тыя кнігі, Гогаля і Галахава... Бог мой, у той легендзе пасля адны імёны так хараша, так недасяжна гучалі!.. Калі наш бацька вырашыў іх прадаць і, узяўшы старэйшага з нашай хлапчукоўскай тройкі, дванаццацігадовага Колю, некуды з кнігамі пайшоў, мы ўдвух з сярэднім братам Мішам, яму восьмы, мне пяты год, залезлі ў чужыя слівы. На той паляне на паўднёвай, козыраўскай ускраіне Мінска, дзе гурбамі ляжалі бежанскія манаткі, выгружаныя з таварнякоў, і ад дажджу ды начное зябкасці паўставалі сякія-такія, з коўдраў ды посцілак, буданчыкі. Гаспадар саду накрыў двух нявопытных шкоднікаў у белых адэскіх панамках і прывёў нас туды, куды мы, румзаючы, паказалі. Тут падышоў і тата (на гарадскі лад — папа), хоць для расправы хапіла б і мамы адной. Аднак ніхто нас, помніцца, не караў, ні па-чужому, ні па-свойму, толькі, відаць, яны ўшчувалі, а мы хімкалі, са страху там ці ад сораму. Найбольш запомнілася, проста-такі да шчымоты на языку, прыкрая кіслата тых цвёрда-зялёных, аскомістых сліў. І яшчэ адно — як мы, мама і я, раней за тыя слівы ці пасля іх, пайшлі купляць хлеб і як, купіўшы, вярталіся. Два незабыўныя адчуванні — сіла і цеплыня матчынай рукі і смак свежага, таксама цёплага сітнага хлеба,

кавалачак якога я еў на хаду, можа, і ўпершыню такім спосабам: з шурпаценька-духмянаю мукой з-пад ніжняй скарынкі на ніжняй губе.

Праз шэсцьдзесят гадоў... Чаму ж так зацягнулася мая сустрэча з другою кнігай з далёкай, светлай легенды?.. Проста раней, больш ды менш маладому, не думалася пра пачатак жыцця так часта, як цяпер, калі да ўсяго, што калісьці было, цягне прыгледзецца найбліжэй, ва ўсё пранікнуць, усё сабраць у адно, як перад нейкім, найбольш адказным паходам.

У кнігасховішчах найбольшай мінскай бібліятэкі знайсці Галахава было не цяжка. І вось яна ляжыць перада мной — «Русская хрестоматия» (іменна так: хрестоматия) — з усімі яе «описаниями», «рассуждениями», «антологическими пиесами», з усёй абаяльнасцю «яцяў» і цвёрдых знакаў, што ледзь не казачна пераносяць цябе ў больш за стогадовую даўніну і пакідаюць на нейкі час сам-насам з любімымі, зноў нібы пасля доўгай разлукі. Гэта быў, аднак, не па-гогалеўску тоўсты, важкі аднатомнік, як мне здалёк неаднойчы ўяўлялася, а тры, розных гадоў выдання, паасобныя тамы двухтомніка, кнігі вялікага фармату, але не лішне тоўстыя, бо на тонкай, моцнай паперы. Дзве калонкі, густа запоўненыя тэкстам упадборку.

Каб жа такія два тамы ды ў вёсцы мець — у той далёкі, цёмны час,— гэта ж багацце якое, цэлая бібліятэка вершаў і прозы, і рускіх, і перакладных, прычым падабраных, пададзеных так культурна, з любоўю і веданнем!..

Аднак прызнаюся, што легенда, як толькі яна прыйшла на мой стол, амаль адразу неяк паблекла, ці што, нават ледзь не расчаравала мяне... У гэтай хрэстаматыі, што, як сведчыць энцыклапедыя, «складалася пад уплывам педагагічных і літаратурных поглядаў Бялінскага», з якім Галахаў сябраваў, што папаўнялася і дасканалілася ад выдання да выдання на працягу многіх дзесяцігоддзяў, я не знайшоў амаль нічога, чаго б мне не здаралася, з цікавасцю і захапленнем, сустракаць на іншых старонках — і ў малалецтве, і ў маладосці... А разам з гэтым як быццам расчараваннем было і прыемна, што ўсё значнейшае ў рускай і часткова ў сусветнай літаратуры не абмінула мяне і без Галахава, хоць, паўтараю, я быў бы шчаслівы сустрэцца з ім тады, калі так добра ведаў тугу па кнізе, так прагна шукаў і так няпроста знаходзіў патрэбнае не ў бібліятэках, а ў выпадковых кнігах маёй небагатай і цеснай жыццёвай прасторы.

Было і яшчэ адно адчуванне, з якім я ў сонечнай бібліятэчнай цішыні няспешна гартаў вялікія і тонкахрумставатыя старонкі даўняй, класічнай хрэстаматыі,— інтымная, бо ў кожнага свая, радасць яшчэ адной сустрэчы з тым ці іншым, што цікавіла, што

захапляла калісьці. Абрыўкі, промні, прасторы вялікай паэзіі зноў ажывалі, паўтараліся ў душы, як паўтараюцца шчасліва паасобныя, найярчэйшыя ўсплёскі, абрыўкі найбліжэйшай сэрцу музыкі, што захаваліся ў запасніках нашай памяці і час ад часу выходзяць адтуль, з меншай ці з большай глыбіні, каб пасвяціць ды пагрэць у часамі нялёгкай дарозе жыцця.

Так зноў вярнулася да мяне тая касмічна высокая, казачна неабсяжная, да светлай сцішнаты прыгожая зімовая ноч, такая чароўная ў Фета, у яго гранічнай скупасці, у сіле прастаты:

Чудная картина,
Как ты мне родна:
Белая равнина,
Полная луна,
Свет небес высоких,
И блестящий снег,
И саней далеких
Одинокий бег.

Гэтыя санг ажио падкрэсліць захацелася — так яны бачыліся мне калісьці, і заўсёды, і сёння, так яны многа гавораць...

І такая яшчэ неразгадана абаяльная краса і сіла прастаты, жыццёвасці, ужо ў Нікіціна — ужо не ноч зімовая, з яе таямнічай, урачыста бязмежнай беллю і цішынёй, а росквіт летняй раніцы, з яе сакавіташматфарбным, сонечным рознагалоссем і стрыманай, па-маладому прытоенай цішынёй:

...Дремлет чуткий камыш. Тишь — безлюдье вокруг.
Чуть приметна тропинка росистая.
Куст заденешь плечом,— на лицо тебе вдруг
С листьев брызнет роса серебристая...

Як хвалявала такое, як глыбока расчульвала і ўздымала ў той час, калі ты ўваходзіў у жыццё, калі ты чыстым позіркам бачыў так многа і так ясна ў звычайным, што цябе акружала!..

Зрэшты, чаму «хвалявала», «уздымала», «было»? Было і засталося. Скажам, ніколі я не мог і сёння не магу спакойна прачытаць уголас такое простае, скупое, стрыманае ў Пушкіна:

...Сейчас отдать я рада
Всю эту ветошь маскарада,
Весь этот блеск, и шум, и чад
За стопку книг, за дикий сад,
За наше бедное жилище,
За те места, где в первый раз,
Онегин, видела я вас...

Тут — заўсёды глыбокая, хай сабе мімалётная паўза, каб толькі глыток паветра прыняць, каб дачытаць спакойна да канца:

...Да за смиренное кладбище,
Где нынче крест и тень ветвей
Над бедной нянею моей...

На два апошнія, зноў жа мною падкрэсленыя, радкі спакою таго ніколі не хапала.

На старонках галахаўскай «христоматии» — у вершы Жукоўскага — я нечакана сустрэўся і з тым, у чым, як падлетак, а потым і юнак, толькі прадчуваў найглыбейшую глыбіню, непазбежную мудрасць, якія цяпер, пасля многіх неадхільных ударaў і незваротных страт разумею інакш. Настолькі інакш, што да горкага, незагойнага вопыту, да столькіх ужо варыян таў яго нават і дакранацца памяццю балюча. Пакуль не пройдзе на гэты раз, пакуль зноў не супакоішся на галоўным.

Вось ён, той верш, увесь у чатырох радках, пад назвай «Воспоминание»:

О милых спутниках, которые наш свет
Своим сопутствием для нас животворили,
Не говори с тоской: их нет,
Но с благодарностию: были.

Цяпер разумееш, тады прадчуваў... І добра, што прадчуваў. А можа, і ўбачыў, адчуў тады, чаго добрага, наймацней, каб потым вяртацца да тое глыбіні, да таго пранікнення, удзячна асвяжаць душу, з гадамі ды нягодамі ў нечым прытомленую, а ў нечым і апашлелую ад грузу ды мітусні ўсялякай абыдзёншчыны.

Адчуўшы нешта падобнае яшчэ раз, у іншым «Воспоминании», у вершы, якому, здаецца, няма параўнання па глыбіні, да сцішнаты і ўрачыстай, і горкай, і гаю чай, я ўспомніў адзін свой запіс паўвекавой даўнасці, з лістапада 1933 года, калі мне было шаснаццаць, калі здавалася, што ты ўжо грунтоўна сталы, бо за табою столькі ўжо ды такога ўсяго перажытага... Дома, вярнуўшыся з бібліятэкі, я знайшоў той юнацкі сшытак і вось цытую самога сябе, і нібы не самога сябе, бо ўжо такога далёкага, цытую трохі з няёмкасцю, больш са стрыманым хваляваннем, ці што:

«Як я люблю адлучацца ад дому! Неяк адпачнеш, асвяжышся. Сёння ездзілі з Мішам у Стоўбцы. Выехалі ноччу. Прыгожая была раніца. Пустыя, узараныя палі, скошаныя і збітыя жывёлай лугі, стог сена і ціхая рэчка. Над лесам займаецца зара. А мне ўсё ўспамінаюцца цудоўныя, задушэўныя і журботныя словы Пушкіна:

И, с отвращением читая жизнь мою,

Я трепещу и проклинаю,
И горько жалуюсь, и горько слезы лью,
Но строк печальных не смываю».

У запісе, зробленым для самога сябе, позна ўвечары, калі мы з братам вярнуліся з незвычайнага на той час падарожжа (у павятовы гарадок, на возе, дваццаць восем туды і столькі ж назад), стаіць толькі першы радок заключнай страфы геніяльнага верша. Тры далейшыя радкі я дапісаў цяпер для цэльнасці ўражання. А ёсць жа і чарнавы працяг «Воспоминания», які я не толькі ведаў, але ж і часта, для душы, на адзіноце, паўтараў уголас. Асабліва ўражвалі дзве апошнія страфы:

И нет отрады мне — и тихо предо мной
Встают два призрака младые,
Две тени милые,— два данные судьбой
Мне ангела во дни былые.
Но оба с крыльями, и с пламенным мечом,
И стерегут,— и мстят мне оба.
И оба говорят мне мертвым языком
О тайнах счастия и гроба.

Цытуючы гэта, я спачатку праверыў сябе на кнізе. А памяць — і трохі здзіўлена, збянтэжана, і яшчэ ўсё ўпарта — трымаецца за іншае слова ў апошнім радку: не счастия, а вечности —«о тайнах вечности и гроба». Можа, так мне здаўна здавалася больш адпаведным, а можа, я яго, той чарнавы працяг,— што вельмі мала верагодна,— так і чытаў калісьці ў старых, дарэвалюцыйных выданнях? Чытаў жа я ў Пушкіна і іншае ў «папраўленым» выглядзе: «что прелестью живой стихов я был полезен» — замест «что в мой жестокий век восславил я свободу». Не папраўляць жа я такога аўтара асмельваўся, хоць пры юначай дзёрзкасці і такое часамі бывае. Ад глыбіннага зместу «Воспоминания», я, прынамсі, так мне здавалася, не адхіляўся, а ў чароўнай яго красе быў заўсёды на ўсю душу.

Промахі памяці. Большыя, меншыя. Яны мне, бывала, дарагавата каштавалі. І асмяяным бываў, паспрачаўшыся, і заклады прайграваў. Часамі, праўда, перамагаў і я. Справа не ў гэтым. У нядаўна прачытанай кнізе сяброўскіх успамінаў пра аднаго з нашых значнейшых літаратурных сучаснікаў прыемна было і раз, і два разы сустрэць расказ пра знаёмую і мне прывычку таго таварыша, якога ўжо даўнавата з намі няма. Паэт не быў яшчэ і кампазітарам — ён проста сам складаў мелодыі да ўласных вершаў, любіў іх так спяваць, нават і не самому сабе, а з сябрамі, пры іх дапамозе. Было такое і са мной, з той розніцай, што вершы я мармытаў не толькі свае, а перш за ўсё чужыя, любімыя, і толькі на адзіноце, бо ўжо, калі пры некім ці

ў кампаніі, дык толькі ў душы. Памылкі ў словах, промахі нават і маладое памяці былі, але ж было і іншае — шчырая закаханасць.

Адной з такіх, найбольш любімых, песняў было якраз «Воспоминание» — «Когда для смертного умолкнет шумный день...».

На сённяшні вопыт, дык якія ўжо там, у падлетка, маглі быць асабліва «печальные строки» ды «тайны гроба», якія пакуты самааналізу, якое бездапаможнае шкадаванне? Хутчэй проста краса і сіла слова, пачуцця і думкі захаплялі так — з пранікненнем наперад, у тое, што яшчэ будзе перажывацца. Аднак былі, былі яны, пакуты, ужо і тады... Калі памылкі меншыя, дык успрыманне, магчыма, вастрэйшае.

Штосьці такое ж можна сказаць і пра «милых спутников», якіх, на жаль, няма.

Тады, калі я ўпершыню прачытаў гэта ў Жукоўскага, з маіх найбліжэйшых не было ўжо толькі бацькі. Смерць яго была яшчэ зусім свежым успамінам — я назіраў яе зблізку. І як ён нас, трох сваіх найменшых, блаславўляў апошнім знакам крыжа, які рука яго, цяжка, вяла ўзняўшыся, неяк змагла над намі намахнуць; як галасіла мама, кідаючыся па хаце, пакуль што пустой, у дзве жмені, раз-пораз тузаючы на сабе валасы; як тату мылі, ужо бездапаможна страшнага...

Адыходы іншых блізкіх і найбліжэйшых прыйшлі, адзін за адным, пазней, кожны ў свой час, заўсёды нечакана і балюча, а «тайна гроба» і вечнасці, у маім успрыняцці, як пачаліся тады, так дагэтуль і застаюцца. І з безвыходным «их нет», і з удзячным «были»...

І застаецца таксама здзіўленне перад красой і сілай слова, загадка — таксама на ўсё жыццё.

...Мне было добра над старымі, хрусткімі старонкамі вялікай хрэстаматыі, я светла помню і буду помніць тыя гадзіны ціхай самотнасці за бібліятэчным, а потым яшчэ і за хатнім сталом. Няхай сабе легенда майго маладосці і раскрылася не зусім так, як чакалася. І ў такім — больш спакойным, калі не сказаць, амаль празаічным — раскрыцці яе я адчуў так нямала мінулых радасцей сустрэч з сапраўднай паэзіяй.

Ды не мінулых, а толькі колішніх. Бо вечнае, аднойчы нам адкрыўшыся, застаецца ўжо назаўсёды.

1982

Яго імя

У гісторыі беларускай літаратуры імя Максіма Багдановіча — адно з найпрыгажэйшых і, разам з тым, найбольш трагічных.

Тады, калі ён паміраў, сышлося тры вясны: вясна яго маладосці, чароўная крымская вясна і Вясна ўсёй нашай краіны — год 1917-ты. Як жа цяжка было пакідаць усё гэта, развітвацца з ім у поўнай яснасці такога розуму, у безвыходных пакутах такога сэрца!.. Ці не таму яны так хвалююць, яго чатыры апошнія радкі? Калі гэта па людзях, перад большай ці меншай аўдыторыяй, або для людзей, па радыё ці па тэлебачанні, сказаўшы першае: «У краіне светлай, дзе я ўміраю...», мне заўсёды бывае боязна змоўкнуць на якім-небудзь з трох наступных радкоў. Якая проза ў іх і якая паэзія, якая прастата і вусцішная глыбіня!..

Выдатны сын Украіны Аляксандр Даўжэнка, у канцы жыцця азіраючыся на свой нялёгкі творчы шлях, горка сказаў: «Я быў разлічаны на большае».

Наш Багдановіч быў разлічаны на вялікае. Усё, што зроблена ім,— у паэзіі, прозе, крытыцы, у перакладах з розных моў,— дае падставы меркаваць, прадбачыць, быць упэўненым, як многа мог бы ён зрабіць, каб пажыў — проста кажучы — трохі больш, ну, хоць на дзесяць, на пяць гадоў больш...

У нашай класічнай тройцы — Купала, Колас, Багдановіч — наймаладзейшы вылучаецца не толькі сваім голасам, але ж і тым, што ён першы так актыўна і плённа павёў маладую беларускую літаратуру ў вялікі свет, на збліжэнне з іншымі літаратурамі. Пры ўсёй яго абаяльна глыбокай беларускай народнасці яму вельмі ўласціва было і тое, што мы прывыклі азначаць трыма крылатымі словамі: пачуццё адзінай сям'і — сям'і народаў, сям'і чалавецтва.

У пашы дні, у нашай неспакойнай рэчаіснасці, калі і найбольшай трывогай і наймудрэйшай палітыкай для людзей добрай волі з'яўляецца захаванне міру па Зямлі, умацаванне разумнай дружбы паміж народамі, слова Максіма Багдановіча гучыць вельмі свежа, сучасна, патрэбна.

Ён з намі — вечна малады і звонка, сонечна родны.

Хай жа свяціцца яго імя!

1981

Пасля лемантара

I

Максім Гарэцкі...

Каб і мне расказаць пра яго штосьці толькі сваё, неабходна вярнуцца... вось ужо больш за паўстагоддзя назад. І ў гэтым, калі не паддавацца паніцы або ныццю (усё канчаецца...), ёсць пэўнае, калі хочаце, шчасце,— бачыць, што і тваё, асабістае нейкім чынам уключылася ў агульнае, стала часцінкай гісторыі, няхай сабе значнай ды дарагой для самога цябе, але ўсё ж дарагой.

Калі ж успамінаць не толькі для сябе, дык не абыдзешся без неабходных тлумачэнняў: чытача трэба ўвесці ў той час, у тыя абставіны, толькі тады ён зразумее цябе так, як ты хочаш быць зразуметым.

З больш-менш такімі думкамі я ішоў на спатканне са сваім школьным маленствам,— у бібліятэку, дзе захаваліся тыя кніжкі роднай граматы, па якіх я вучыўся ў заходнебеларускай школе ў другой палавіне дваццатых гадоў.

І ў нашай вёсцы (тры класы), і ў бліжэйшым мястэчку (яшчэ чатыры) школа была польская, з такім-сякім выкладаннем слова беларускага. «Сякім-такім» яно было таму, што гэтым займаліся настаўнікі-палякі, з вельмі прыблізным веданнем мовы «тутэйшай», і рабілі гэтую справу між іншым, церпячы лішнюю нагрузку па загаду зверху, па нейкіх там часова-ліберальных меркаваннях.

Былі, вядома, і некаторыя выключэнні: пра адно з іх, пра маю настаўніцу ў местачковай школе, я ўжо ўдзячна пісаў. А тут хачу падзякаваць тым кніжыцам: з глыбока простай назвай «Родны край», па якіх нас вучылі, лепш сказаць — па якіх мы вучыліся.

«Родны край, трэцяя і чацвёртая пасля лемантара кніжка для чытання». Танная шэра-шурпатая папера, няхітрыя графічныя малюнкі, усе тэксты ў густую падборку,— нібы вельмі вялікая сям'я сабралася ў беднай цясноце мужыцкай хаты. Аднак, якая гэта дружная, разумная сям'я,— з якой любасцю да справы, з якім грунтоўным веданнем яе складзена гэтая кніжка! Тургенеў — «Гора» («Щи»), Чэхаў — «Іванька», Гаршын — «Жаба-падарожніца» і «На полі бойкі» (урывак з апавядання «Чатыры дні»), Ажэшка — «Рэха», Тэтмаер — «Успаміны», Канапніцкая — «Як кароль у паход выходзіў...». Да рускіх і палякаў — сусветна любімы датчанін Андэрсен — «Каралеўская вопратка»; «Апошняя лекцыя» француза Дадэ; «Дарагія грошы» — украінскае, «Горкі смех» — яўрэйскае... Туды, у гэтую цудоўную сям'ю, натуральна і раўнапраўна ўвайшло і наша — Багушэвіч, Купала, Багдановіч, Колас, Бядуля, Цётка. Гэта адтуль заселі ў памяці «Воўк і авечка»,

«Песня вайны», «Слуцкія ткаллі», «Ліпы старыя», «Малітва малога Габруська», «Міхаська»...

Гэта адтуль пачаўся і мой Гарэцкі, мая любоў да яго, спачатку больш інтуітыўная, відаць, з прадчуваннем: таго, што прыйдзе пазней, са шчымліва сардэчнай, урыўкавай музыкай, таемна роднымі гукамі гэтага прадчування. Цяжка іх перадаць. А яны паўтарыліся зноў, калі я на ціхім, сонечным бібліятэчным стале разгарнуў старонкі той «трэцяй і чацвёртай пасля лемантара», пачаў перачытваць урывак з вельмі простага апавядання, напісанага вельмі маладым пісьменнікам. Максім Гарэцкі, «Роднае карэнне». Вельмі простым здаецца яно мне сёння: што ж, юнак сабе ехаў дахаты, у вёску, ехаў, прыехаў... Такога — як быццам такога — хапае і ў нашых маладых празаікаў, яны таксама ўсё едуць ды едуць — праўда, і маладосцю сваёй значна старэйшыя за таго каморніка з мсціслаўскай Малой Багацькаўкі, якому як аўтару першага зборніка было, калі рыхтаваў яго, толькі дваццаць. Але ні у той прастаце Гарэцкага, знешне вельмі звычайнай, мне і тады, за партай, і сёння, праз мноства насычаных-перанасычаных гадоў, надзейна адчувалася і адчуваецца тая краса, ад якой і лепей бачыш далёка навокал сябе, і жыць хочацца разумна і прыгожа.

Паспрабуй растлумачыць, чаму яно білася, сэрца даволі гарэзлівага пастушка, і чаму ён, той радасны бой, і сёння паўтараецца ад такога простага, звычайнага. Скажам, як гэта недзе там, не ў нашым Загоры, а там, куды той далёкі Архіп ехаў на возе і чуў, як хтосьці звонкім вечарам так незвычайна для цябе і хараша клікаў жарабя: «Тпроля, тпроля, тпроля!..» Або як ён песню чуў — таксама вельмі новую для цябе, прыгожую незвычайна:

Загарэлася вячэрняя зара...
Добры вечар, гаспадынька мая!
Ці зрыхтавана вячэрыца твая?

Сваёй навізной, незвычайнасцю гэтая песня,— зрэшты, толькі абрыўкі яе, дый без мелодыі, якую трэба было дадумаць, даадчуць самому,— песня хвалююча пераклікалася са жніўнымі песнямі, якія часам гучалі і пад нашым вячэрнім полем. Скажам, такая:

Пятрова ночка маленькая,
не выспалася паненка я,
ягадкі брала — драмала,
перабірала — заснула...

А просты сказ, якім у кніжцы канчаецца фрагмент апавядання, помніцца і дагэтуль, і сёння, ад таго малечага адчування, хвалюе... ну, не вядома чаму. І сапраўды, юнак Архіп (сёння — Максім) прыехаў у

сваю вёску, з дарогі добра выспаўся, сям'ёю селі снедаць і. — «пацякла бясконцая, прыемная гутарка аб тым, аб сім і аба ўсім»...

У многіх любімых пісьменнікаў ёсць заключныя сказы, пават таксама толькі абрыўкі тых сказаў, якія запомніліся нам з маленства. Скажам, у Тургенева, пра Каліныча, які «...запел вполголоса... и все глядел да глядел на зарю...»; у Сянкевіча, пра малога, закатаванага Янку-музыканта: «Nad Jankiem szumiały brzozy»; у Шаўчэнкі: «...затихло все... Тільки дівчата та соловейко не затих»; у Багдановіча: «... а тут, каля акна, маліпаўка пяе і стукае жаўна»... І яшчэ можна многае прыгадаць, успомніць сам-насам, калі-небудзь дык нават і з затоена патаемнай, міжвольнай слязой — аб тым, аб сім і аба ўсім...

2

Сярод нямногіх кніг мае юначай бібліятэкі была і «Рунь» Гарэцкага, а там, разам з прозай, і п'еса: «Атрута, кароткі жалобны абразок», з якім звязаны дарагія ўспаміны.

Нягожа было б цытаваць тут самога сябе, і я, вядома, не буду, толькі скажу, што свае пісьмы да старэйшага брата ў польскую вайсковую турму, якія я пісаў яму ў 1937-1938 гадах, я перачытваў нядаўна, абдумваючы гэта, што цяпер пішу, таксама з нейкім «гістарычным» хваляваннем. У адным з тых пісьмаў, красамоўна азначаных чырвоным штэмпелем турэмнай цэнзуры, я расказваў, усхвалявана і падрабязна, як мы, загорская моладзь, ставілі ў сваёй вёсцы першы спектакль.

Зноў жа, нялёгка гэта — увесці чытача ў той час, даць яму хоць часткова адчуць, што такое вясковая цемра — у беднасці, у непісьменнасці бяспраўнага жыцця, па дадатак яшчэ — без веснавой ці летняй, ці нават зімовай красы прыроды, а ў нізкахмарную ды гразкую непагадзь позняй восені... І вось якраз тады — першы спектакль!.. Пра такое я ўжо трохі, нібы міні іншым, пісаў у «кнізе адной маладосці» — «Птушках і гнёздах». Толькі што не сказаў там, якая п'еса была ў нас першай. Схаваўшыся за свайго героя, я не сказаў таксама, якім наіўным максімалістам, што мне даволі весела бачыцца сёння, быў я тады, выбіраючы п'есы для пастаноўкі, нават часамі свабодна правячы іх, скажам з дазволу,— як рэжысёр-пастаноўшчык.

Адносна нядрэнна начытаны, пераважна класікай, я быў, як пачынаючы літаратар, увесь пад уплывам Талстога, кнігу якога «Что такое искусство?» не проста прачытаў, я ледзь не вывучыў — як дапаможнік у самастойнай працы над сабой. Апроч згаданых пісьмаў да брата, я мог бы таксама працытаваць і сёе-тое са сваіх тагачасных запісаў, дзе гаворыцца, як пасля доўгіх бескампрамісных пошукаў для

першай пастаноўкі была выбрана «Атрута». «Каб дапамагчы людзям паразумнець і палепшаць», а больш канкрэтна — у плане змагання з п'янствам, за цвярозасць.

Гэта было тады вельмі сучасным, сугучным здароваму, высакароднаму руху святлейшай заходнебеларускай моладзі, якая, у большасці пад уплывам удзельнікаў рэвалюцыйнага падполля, і сама не піла, і паслядоўна змагалася з гэтым са старэйшымі.

У маёй глыбокай павазе да справы жыцця і чалавечай сутнасці Максіма Гарэцкага кволай сняжынкай растае тое юначае рашэнне — і гэтую п'есу для пастаноўкі «апрацаваць». У ёй мне не спадабаліся (зрэшты, і сёння не падабаюцца) дзве рэчы. Тое неверагоднае, як п'яніца Раман хоча зарэзацца, але... нож сагнуўся на ягоным горле, і другое — меладраматычны, вельмі ж «невясковы» дзедаў праклён: «Няма ў мяне больш сына... Праклінаю! Праклінаю!!!» — ажно з трыма клічнікамі. І адно, і другое дваццацігадовы «рэжысёр» паправіў: нож адкінуў, а «праклінаю» апусціў. Мала гэтага,— каб дзеянне як мага больш наблізіць да свайго гледача, даць яму магчымасць як найлепш зразумець галоўнае ў творы, у «абразок», пры перапісванні яго з «Руні», было ўнесена трохі мясцовага ў мову. Не захаваўся (для мяне — па жаль) той рукапіс, як захавалася іншае: мой пераклад камедыяў Талстога «Першы вінакур», якую мы не паспелі паставіць, і «Ад яе ўсе якасці», якую ставілі, а таксама агульны сшытак з надпісам «Вершы для вясковага тэатра», адкуль завучваліся родная лірыка і сатыра,— для дэкламацыі, абавязковай на спектаклях, як і «скокі да раніцы», што значылася на ўсіх афішах. Што ж, прызнаемся: і ў некаторай паэзіі, як і ў драматургіі, здаралася праўка, сям-там даволі смела «загорская». І рабілася яна часамі не мною адным,— на папярэдніх пытках і на «пробах», рэпетыцыях.

Аднак ішло гэта, пачыналася, вядома, ад мяне. Цяпер, гартаючы неяк сябе даваеннага, вясковага — апавяданні, вершы, пераклады, што не пабачылі свету,— мне і няёмка было перад самім сабой за тую непісьменнасць, у простым сэнсе гэтага слова, і тут жа сталым вокам бачылася іншае. Непісьменнасць кампенсавала непасрэднае, надзённае, як сумленна зароблены хлеб,— народнасць мовы. «Набічкавалі поўнае гумно снапоў», «заплужыў балота», «узвіндаваўся з печы», «кастагрыз ты стары!», «няхваля цябе падалела», «чаго ты жарлапаніш?» і сёе-тое іншае, нават нямала яго,— гэта не з кніг, не са слоўнікаў (у нашым «Тлумачальным», дарэчным, ніводнага з гэтых слоў няма), а з жывое мовы роднага наваколля. Прыклады — з «Першага гарэлішча». Дазволю сабо прывесці і спробы пошукаў творчага перакладу: «Я всякого переспорю, потому я сам с усам!» — «Я кожнаму горла заткну, бо

над мяне няма мяне!», разухабістае рускае «Ходи изба, ходи печь, хозяюшке негде лечь!» і наша, не слабейшае — «І скачацца, і хочацца, і вусцілкі валочацца!..».

Хто тут, чытаючы, убачыць у мяне прымесь таго, што можна назваць і самалюбаваннем, няхай памяркоўна, спагадліва зразумее, як гэта дарага мне — ужо не толькі здалёк, а нібы і збоку ўбачыць сваё маладое, шчырае шуканне ўласнага голасу, чыстае жаданне як-небудзь прычыніцца да прасвятлення палепшання людское долі, твайго адзінага месца на свеце. Тым больш што я быў не адзін, што нас была цэлая вёска хлопцаў і дзяўчат, якія, па прыкладу добрых людзей, захапіліся добрай справай, што ў нас былі бацькі, сваякі, суседзі, якія ўдзячна прынялі нашу культурную працу, а потым былі у нас нават і «гастролі» ў гміннае мястэчка, куды мы горда вынеслі імя свайго гнязда, якое да той восені лічылася ў гэтым сэнсе адным з найгоршых у наваколлі.

Калі мы, група энтузіястаў, чыталі «Атруту» і, пры поўным дэмакратызме, калектыўна выбіралі выканаўцаў, на ролю п'яніцы Рамана папрасіўся адзін са старэйшых хлопцаў, бацька якога памёр ад гарэлкі.

«Я гэта ведаю,— сказаў наш, заўсёды нібы панура маўклівы, таварыш, неяк падкрэсліўшы слова «гэта». І, памаўчаўшы, дадаў: — Маці тады прывяду, хай паплача...»

Тады не было, а тым больш цяпер няма ўжо каму з веданнем сказаць, як мы ў той вечар igралі. Справа не ў гэтым. І для нас, «артыстаў», і для нашых гледачоў галоўным было тое, што гэта наша, сваё, «жыццёвае», як гаварылася, што гэта мы самі яго паказваем, тое мастацтва, ад якога — няхай сабе гэта і «з кнігі» ці «выдумка» — камусьці можна нават і заплакаць.

Я іграў ролю дзеда. І бездапаможна схіляючыся над безнадзейна хворай нявесткай, і горка галубячы ўнукаў, і ў адчаі лаючы п'яніцу-сына, я часцей за ўсё забываўся, што нявестка — мая семнаццацігадовая пляменніца, унучак і ўнучка — Ніна, бойкая сірата з беднай сям'і, і Полік, шчаслівы першынец з крыху багацейшай, што Раман — наш ціхманы Іван, а я — найбольш вядомы самому сабе — Іван таксама, толькі на сем гадоў маладзейшы. Я забываўся пра нас рэальных, я, як і ўсе мы, кожны па-свойму, быў там — у «Атруце». І нашы людзі, поўная школа людзей, і нашы госці, моладзь з бліжэйшых вёсак, у пераважнай большасці былі таксама там, бачылі нас няшчаснай сям'ёю.

«Над вымыслом слезами обольюсь...» Так, я бачыў з рыплівых падмосткаў нашай цеснай, прымітыўнай сцэны, праз «смешную»

кудзелю сваіх броваў, вусоў і барады, праз ролю сваю, я бачыў мімаходзь, як плакала цётка Ганна, Іванава маці, як плакала мая, як плакалі іншыя бабы і маладзіцы, як хваляваўся, вільготна пабліскваў вачыма, у цясноце стоячы каля акна, мой друг, наш малады грымёр, самадзейны мастак з суседняй вёскі, як дрэнна спраўляўся з тэкстам найбліжэйшы да нас, «артыстаў», дзядзька-суфлёр, пажылы і бедны «грамацей», які, затуліўшыся за сшытымі дзяругамі заслоны, нібы недабачваў, нібы заікаўся — праз слёзы.

...«Атруту» ставілі ў той час, ва ўсе даверасноўскія гады, па ўсёй Заходняй Беларусі, і ў вёсках, і ў гарадах. Пра бліжэйшае чулася, а пра далейшае даводзілася чытаць у нашым бедным друку, які то паміраў, то ажываў, каб зноў памерці — няскораным.

3

Той «Родны край», тую «трэцюю і чацвёртую», склала калісьці «вучыцелька віленскай беларускай гімназіі Л. Гарэцкая».

Мы, школьнікі, не ведалі тады, хто яна — і наогул і для аўтара апавядання «Роднае карэнне».

Цяпер я ведаю і шкадую, што не прыйшлося пазнаёміцца з ёю асабіста, не толькі пісьмова,— з пісьменніцай Леанілай Чарняўскай, жонкай, сябрам і шматпакутнай спадарояшіцай Максіма Гарэцкага, які для мяне, як і Янка Купала, таксама не ўбачаны пры жыцці,— яснее воддаль, вышэй, на найлепшых найдаражэйшых старонках нашай гісторыі.

Вось я ў сям'і яго брата, на сем гадоў малодшага, якому нядаўна споўнілася восемдзесят. Акадэмік, доктар геолага-мінералагічных навук, аўтар многіх выдатных прац і вынаходніцтваў, вучоны з сусветным імем. А мы, літаратары, проста завём яго нашым Гаўрылам Іванавічам, і ў гэтай да яго павазе столькі цёплай глыбіні, а ў нашай блізкасці з ім — высокай усенароднай гордасці.

Добра каля такіх людзей, дзе заслужана, грунтоўна слаўнае неадлучна ад абаяльнай прастаты. І я быў сярод тых, хто спрабаваў угаварыць Гаўрылу Іванавіча напісаць успаміны, расказаць пра сваё плённае жыццё. Гаварыць мы стараліся як мага асцярожней, шануючы мудрую сціпласць, аднак дарма стараліся, бо адказ быў адзін: «Пішыце пра Максіма». І ўсмешка, якая абяззбройвае шчырасцю, дабрадушная ўсмешка з глыбока схаванай моцнаю воляй.

І цяпер, у рабочым пакоі Гаўрылы Іванавіча, гаворка (гамонка, як прынята ў Гарэцкіх) час ад часу свабодна і натуральна вяртаецца да Максіма Іванавіча — старэйшага брата, дзядзькі і таты. Бо побач з гаспадаром кабінета — сын, паважаны Радзім Гаўрылавіч, таксама

геолаг і акадэмік, таксама закаханы ў мастацкае слова, і госця з Ленінграда, пляменніца Галя, мілая, сціплая Галіна Максімаўна, шматгадовая і адзіная апякунка цяжка хворай маці, руплівая ахоўніца літаратурнай спадчыны бацькоў. Зусім немістычна, сваімі абаяльнымі вобразамі прысутнічаюць тут і Леаніла Усцінаўна, якое ўжо чатыры гады няма, і Лёня, Леанід Максімавіч, што загінуў на фронце, а потым, праз тры дзесяцігоддзі, светла, хвалююча і вельмі патрэбна вярнуўся да людзей на старонках часопісаў «Маладосць» і «Юность» — сваімі салдацкімі пісьмамі маці, сястры, дзядзьку Гурыну, Гаўрылу Іванавічу, да якога, як і да бацькі, вельмі хацеў быць падобным.

У пашане, з якой у гэтай сям'і гаворыцца пра Максіма Гарэцкага, заўсёды адчуваецца не проста сямейнае, а перш за ўсё любоў да роднай літаратуры, належнае разуменне яе і месца, якое ў ёй па поўнаму праву заняў і ён, іх родны, які стаў блізкім, сваім для ўсіх, каму дорага роднае слова.

Каля стала, на якім была напісана і яшчэ ўсё, дзякуй богу, пішацца не адна выдатная навуковая праца славутага савецкага геолага, мне прыемна было праверыць сваё меркаванне, што кніжка, якая так добра ўводзіла мяне ў свет сапраўднай літаратуры, што той наш даўні і, як само маленства, светлы «Родны край» і сапраўды складаўся не без удзелу Максіма Гарэцкага. А шмат чаго з замежных моў пераклала туды Леаніла Усцінаўна.

Прыемна было таксама і расказаць, як у той паднявольнай цемры колішніх вёсак яшчэ раз быў пастаўлены «жалобны абразок», яшчэ раней, у ліхалецці дарэвалюцыйным, напісаны маладзенькім студэнтам-каморнікам, якому потым, на вялікі жаль, не прыйшлося сказаць свайму народу і цэламу свету ўсяго, што ён мог бы сказаць, і якога мы любім за тое, што ён сказаў.

1980

Яшчэ Гарэцкі

Побач з залай, дзе мы святкуем[1] у холе наладжана невялікая, але вельмі цікавая фотавыстаўка — пра юбіляра і яго найбліжэйшых. Мяне там найбольш уразіў той здымак, дзе наш другі Максім, тады салдат «мікалаеўскай» вайны, паранены ва Ўсходняй Прусіі, ляжыць на шпітальным ложку. Твар такі просты, і падбародак, і губы, і нейкія вусікі, як у вясковага дзецюка, а вочы — паэта, мысліцеля. Яшчэ

[1] У мінскім Доме літаратара.

юнак, ён быў ужо аўтарам першага зборніка свежых, яркіх апавяданняў, у душы яго ўжо выспявала сусветнай значнасці аповесць «На імперыялістычнай вайне».

Пачаў Гарэцкі рана і адразу ўпэўнена. Гэтым: ён хораша нагадвае нашага першага Максіма — Багдановіча. Абодва яны пачалі і рана, і адразу стала, і ў слове абодвух, у кожнага па-свойму, спалучалася высокая агульналюдская культура і глыбока беларуская народнасць.

З народнасцю Максіму Багдановічу было цяжэй. Здалёк, з іншага асяроддзя ён прабіваўся да яе, да скарбаў роднай мовы напорам сваёй апантанай душы, сваёй нястомнай, дапытлівай думкай. А Максім Гарэцкі, сказаўшы амаль па- ягонаму, увесь быў у родным карэнні змалку.

Сёння ўранні з думкай пра выступленне, я зноў перачытваў Гарэцкага. Апавяданні, такія шэдэўры, як «Рускі», «Чарнічка», «Пад'езд», мініяцюры «Палонны», «Лёкай камунара», «Максімава зязюля»... Праз гэтыя старонкі бачыў я перад сабой салдата на шпітальным ложку, рана ўзмужнелага і памудрэлага ў суровым выпрабаванні, ужо тады, у самым сваім пачатку пісьменніка з тых, каго хочацца перачытваць. Проза яго — не займальная чытаніна, яе немагчыма за адзін раз прачытаць да дна. Вяртаючыся да тых старонак час ад часу, зноў ды зноў удзячна хвалюешся ад здзіўлення, што вось жа зноў амаль зусім як новае!..

У нашай усесаюзнай крытыцы нямала ўжо нагаворана пра значнасць прозы дакументальнай, пра дабратворны, нават вырашальны ўплыў яе на прозу, так сказаць, чыста мастацкую. А ідэал, здаецца, якраз у шчаслівым спалучэнні гэтых двух пачаткаў, у спалучэнні, імя якому — проза праўдзіва-мастацкая.

Максім Гарэцкі — кажучы словамі Талстога пра Чэхава — мастак жыцця, мастак жыццёвай праўды. Адтуль яго розум і сэрца, адтуль ён відушчы, шчыры і просты, у гэтым сіла яго даўгавечнасці.

Ужо тым часам нямала ў нас і напісана пра Гарэцкага. Тут і манаграфія Дзмітрыя Бугаёва, і эсэ Міхася Стральцова, і выдатная праца Алеся Адамовіча «Браму скарбаў сваіх адчыняю...», тут і артыкулы іншых даследчыкаў, старэйшых і, што яшчэ прыемней, маладых, у пошуках якіх трапляюцца і паўторы, аднак ёсць і новае.

А перш за ўсё — вельмі добра, што неўзабаве будзе ў нас збор твораў Максіма Гарэцкага, што гэта парадуе не толькі даўніх і сённяшніх прыхільнікаў яго таленту,— Гарэцкі прыйдзе да новага чытача, да новай змены чытацкіх пакаленняў, якія будуць яго ахвотна, зацікаўлена чытаць, якім ён будзе па-сяброўску адкрываць сваю высока адораную чалавечнасць, разлічаную на многіх і надоўга.

Новыя чытачы і новыя даследчыкі скажуць яшчэ — з большай далечыні, чым мы, але з нязменнай сардэчнасцю — дзякуй роднай зямлі, што нарадзіла такога сына.

2

У адным з нядаўніх нумароў «Литературной газеты» паэт Геворг Эмін размову пра значэнне пісьменніцкага прафесіяналізму пачаў з такога прыкладу.

Уільям Сараян, выдатны амерыканскі пісьменнік армянскага паходжання, вяртаўся з Ерэвана ў ЗША цераз Адэсу, морам. Да Адэсы суправаджаў яго адзін з ерэванскіх літаратараў. У тры гадзіны ночы, страшэнна стомленыя складаным пералётам, яны, нарэшце, апынуліся ў гасцінічным двухпакаёвым люксе. Спаць, толькі спаць!.. Ды вось таварыша, які суправаджаў высокага госця, праз сон пачаў непакоіць незразумелы, назойлівы строкат. Сяк-так расклеіўшы вочы, ён паглядзеў, уцяміў, што да чаго, і вельмі здзівіўся. Сямідзесяцігадовы госць, які стаміўся, вядома, больш за яго, сядзеў за пішучай машынкай. Ён, аказалася, запісваў уражанні пражытага дня, не адкладаючы гэтага на пасля, добра ведаючы, што тады яны, яго думкі, нават на свежую галаву, абавязкова страцяць штосьці істотнае.

На творчым шляху Максіма Гарэцкага люксаў было вельмі мала, можна сказаць — і зусім не было. Ва ўсіх, самых розных жыццёвых умовах, часцей за ўсё зусім неадпаведных для літаратурнай працы, Гарэцкі заставаўся, быў пісьменнікам-прафесіяналам. Ён заўсёды запісваў усё, што ўражала яго глыбокі розум і чулае сэрца, усім яго творам, і больш і менш закончаным, абавязкова папярэднічала вялікая падрыхтоўчая праца. Па гэтай падрыхтоўцы, па запісах непасрэдных уражанняў, думак, планаў, сумненняў, пошукаў, расчараванні і зноў настойлівых пошукаў можна зайздросна меркаваць, як добра ведаў ён жыццё, як нястомна шукаў галоўнае ў мастацтве слова — праўду.

Збор твораў Максіма Гарэцкага, нарэшце, рыхтуецца. Ён выйдзе пакуль што няпоўным. Не будзе ў ім і той раскошы каментарыяў, розначытанняў, якую мы ўдзячна прымаем у зборах твораў, скажам, Талстога, Чэхава, Дастаеўскага... Як добра яны чытаюцца, тыя грунтоўныя каментарыі, жывыя старонкі гісторыі літаратуры, які гэта выдатны матэрыял для пажыццёвай самаадукацыі! Таварышы, якія працуюць пад падрыхтоўкай да выдання спадчыны Гарэцкага, павінны памятаць, што і творчасць, і вобраз гэтага пісьменніка ўсе мы павінны, абавязаны захаваць і падаць чытачу ва ўсім гучанні яго шматграннай паўнацэннасці. Адно зробіцца сёння, другое заўтра, для

больш поўнага выдання, аднак яно павінна рабіцца з усёй грамадзянскай адказнасцю перад нашай гісторыяй, перад нашым народам, перад светлай памяццю аднаго з нашых найзначнейшых пісьменнікаў.

З Максімам Гарэцкім добра па людзях, вось \ як і сёння, па гэтай акадэмічнай канферэнцыі, у сяброўскай атмасферы дзелавога свята. З ім добра таксама і на адзіноце, сам-насам з яго старонкамі — і друкаванымі, і рукапіснымі. Мы гэта ведаем, не раз ужо адчувалі і. будзем яшчэ І адчуваць. Кожны раз зноў жа, як гэта і бывае з класікай, па-новаму, са свежым, яшчэ раз удзячна захопленым пранікненнем у сутнасць сапраўднага паэтычнага слова.
1983

Пятрас Цвірка

На адной сустрэчы ў Маскве Альфонсас Малдоніс прыязна запрасіў мяне прыняць удзел ва ўрачыстасцях, прысвечаных сямідзесяцігоддзю Цвіркі.

І вось, як толькі тады прагучала паміж намі гэтае імя, да мяне непадзельна і ярка вярнуліся два ўспаміны.

Першы.

Другога мая сорак сёмага года я зайшоў у наш Саюз пісьменнікаў і тагачасны яго старшыня, любімы і паважаны намі, літаратурнай моладдзю, Міхась Лынькоў,— ён быў адзін у сваім кабінеце,— сказаў мне ціха і горка, як гавораць пра самае блізкае:

— Памёр Пятро. Пятро Цвірка...

Гэта здарылася толькі праз чатыры дні пасля таго, калі мы, беларусы, былі глыбока ўражаны таксама заўчаснай смерцю нашага Валянціна Таўлая, паэта адоранага і чалавека цудоўнага, жыццё, барацьба, пакуты і творчасць якога былі, дарэчы кажучы, звязаны з Вільняй дваццатых — трыццатых гадоў, як і слаўны дэбют другога нашага паэта-рэвалюцыянера, Максіма Танка, Цвіркавага сябра.

І другі ўспамін.

Пачатак рамана «Зямля-карміцелька». Асмяяная, пакінутая, цяжарная «незаконным» дзіцем Моніка стрыжэ авечку. Батрачка ў маёнтку разам з іншымі батрачкамі. Стрыгуць, гамоняць і раптам, яшчэ здалёк пазнаюць, як да іх набліжаецца малады батрак Юрас, у незашпіленым, расхрыстаным ад ветру шынялі адпушчанага дамоў салдата. Моніка сядзіць да салдата — чуючы пра яго — спіной, не азіраецца, не паднімае галавы, толькі ў воку авечкі, як у люстэрачку, бачыць адлюстраванне Юраса, які спыніўся над ёю. У адбітку гэтым

яна шукае адказу на пытанне, ад якога так ужо натамілася яе сэрца: ці не змяніўся яе каханы, з чым ён, бацька іх будучага дзіцяці, вярнуўся да яе пасля глухой і пакутліва доўгай разлукі?..

Такіх як быццам дробязей, такіх яркіх дэталей у Цвіркі нямала. Можна сказаць, што ўся яго проза асыпана імі, як начное чыстае неба зоркамі.

Пятрас Цвірка — з тых пісьменнікаў, якіх можна не толькі чытаць, але і перачытваць.

Вярнуўшыся тады, пасля маскоўскай сустрэчы з Малдонісам, дахаты, я вырашыў праверыць тую драбніцу, што ажыла ў памяці праз тры дзесяцігоддзі, тую дэталь з авечым вокам-люстэрачкам, знайшоў яе ў кнізе і, «зачапіўшыся», так захапіўся, што перачытаў і «Зямлю-карміцельку», і ўсе апавяданні ў сціплым пасляваенным аднатомніку Цвіркі.

Не надта экзатычная, аднак жа родная краса літоўскай зямлі і неба, то чароўна блакітнага, то ў «цукровых» баранчыках. Абаяльнасць няхай сабе і нялёгкага, ды ўсё ж непаўторна шчаслівага маленства. Вострае адчуванне сацыяльнай несправядлівасці, чалавечная дабрата, шчымлівая жаласць да загнанай сялянскай каняжыны, да бяздомнага сабакі. Жывая, шматфарбная мова, краса якое даходзіць і праз пераклад. А якая сіла ўяўлення, здольнасць па-мастакоўску, з усёй пераканальнасцю пераўвасабляцца ў сваіх герояў!.. Цяпер так многа гаворыцца пра славутую акселерацыю, але ж ва ўсёй нашай шматнацыянальнай прозе вельмі няшмат знойдзецца прыкладаў, каб дваццаціпяцігадовы юнак мог з такой свежасцю, з такой жыццёвай праўдай паказаць чытачу перажыванні маладой жонкі і маці, як мы бачым гэта ў «Зямлі-карміцельцы» — са шматпакутнай, мілай Монікай. Такое пранікненне ў вобраз, у душу героя перш за усе гаворыць, вядома, пра сілу таленту. Аднак не толькі. Яшчэ адно трэба падкрэсліць. Цвірка ведаў шыццё, любіў людзей, і не абстрактнай любасцю сузіральніка, а больш за ўсё любіў ён людзей цяжкай працы, уніжаных і зганьбаваных несправядлівым грамадскім ладам. І гэтая яго відушчая любоў заражае сваёй шчырасцю і нас.

Значэнне літаратурных юбілеяў мне бачыцца, перш за ўсё, у тым, што ў такія дні мы нашых вялікіх, добрых і розных глядзім, так сказаць, буйным планам, чытаем і перачытваем іх, нанова перачытваем даўно адчутую радасць і цішком саромеемся, што сяго-таго з іх твораў чамусьці доўга не ведалі.

Так было і ў мяне. Пасля другога прачытання аднатомніка, адзінага ў маёй асабістай бібліятэцы, я сабраўся, нарэшце, прачытаць і ўсё іншае ў выдатнага літоўскага сабрата, раней ці пазней перакла-

дзенае на рускую мову. Знайшоў яго кнігі ў бібліятэках, багацейшых за маю, і некалькі дзён, нават тыдняў жыў Цвіркам, дзякуючы яму глыбей пазнаваў яго радзіму, яго энергічны, таленавіты народ і, у той жа час, мне добра думалася пра ўсё новыя ды новыя праявы чалавечай агульнасці, падобнасці у галоўным у прадстаўнікоў самых розных літаратур.

Калі ў навелістыцы Цвіркі праглядваецца дабратворны ўплыў Чэхава і Мапасана, дык раман «Майстар і сыны» прыемна нагадвае чымсьці «Кала Бруньёна», «Франк Крук» — у пэўнай меры Гогаля, а «Зямля-карміцелька» — «Фарпост» Баляслава Пруса і «Сына рыбака» Віліса Лаціса. А разам з тым Цвірка — пісьменнік арыгінальны, непаўторна літоўскі.

Люблю літоўскую прозу, паэзію, песні, кіно, графіку, наогул багатую і самабытную літоўскую культуру, мог бы назваць нямала імён, блізкіх і мне. Ды сёння, на гэтым урачыстым вечары, у душы ў кожнага з нас і на вуснах у многіх адно імя, адзін абаяльны, светлы вобраз пісьменніка і чалавека,— наш вечна малады, вечна ўсмешлівы Пятрас Цвірка.

1979

Поціск рукі

Мы пазнаёміліся ў канцы сорак сёмага года, далёка ад яго строгай красуні Рыгі і майго, яшчэ не ўзнятага з руінаў, партызана Мінска,— у Таджыкістане, дзе мы былі гасцямі рэспубліканскага з'езда пісьменнікаў.

Ідзе ўжо трыццаць чацвёрты год нашага сяброўства, і вось я дарма намагаюся ўспомніць, калі ж яно пачалося. Пасля той першай сустрэчы было ў нас нямала сустрэч і ў Латвіі, і ў Беларусі, і ў іншых рэспубліках, а найчасцей у Маскве. Кожнай сустрэчы мы былі ўзаемна рады, у нас заўсёды было што сказаць адзін аднаму, чым падзяліцца ў гутарцы з кім-небудзь блізкім ці сам-насам. А вось калі яно пачалося — наша ўзаемная прыхільнасць, патрэба ў сустрэчах, кантакце па адлегласці — па такое пытанне адказаць нялёгка.

Юлій Ванаг з тых людзей, якія неяк адразу выклікаюць давер сваёю шчырасцю і прастатой, а пасля, з часам — сваім пастаянствам у пачуццях і прынцыпах, сваёй грунтоўнай, на ўсё жыццё разлічанай прыстойнасцю. Да таго яшчэ — яго зайздросная, таленавітая працавітасць, невычэрпная цікавасць да жыцця, любоў да прыроды, да людзей, да літаратуры, да народнага слова. Як жа гэта нямала!..

Нядаўна мы зноў сустрэліся ў Маскве, дзе — разам з нашым агульным украінскім сябрам, Васілём Казачэнкам — рады былі, адасобіўшыся ад пленумаўскай мітусні і нудоты, ціха, няспешна пагаманіць. Між іншым, таксама і пра шчасце ды культуру дружбы, той дружбы, якую так прыемна называць старой. Новы друг — знаходка рэдкая, а стары — каштоўнасць, якая не падлягае сумненням, не аднойчы правераная часам і абставінамі на трываласць.

Нам ёсць што ўспомніць з Юліем.

Я, напрыклад, даволі часта ўспамінаю то залатую восень яго янтарнай Латвіі, наша вясёлае, у латышска-беларускай групе літаратараў, падарожжа на ўсход і на захад ад Рыгі; то вечную красу тых самых мясцін, пяшчотна, чыста ахутаных першым снегам, дзе мы праязджалі з найбліжэйшымі; то па-дзіцячы радасна бясконцую сцяжынку на снезе пустыннага пляжа, па якой мы ішлі толькі ўдвух, уздоўж мора, што не па-летняму далёка адступілася ад саснова-абрывістага берага; то навальнічна-вясёлкавую песню аргана пад старадаўнімі зводамі Домскага сабора, дзе мы разам зачаравана маўчалі; то светлую ўтульнасць сябравага рабочага пакоя, дзе мы аглядалі яго скарбы — кнігі. І тыя, якія ён любіць перачытваць, і тыя, да стварэння якіх ён меў непасрэднае ці ўскоснае дачыненне. Зборнікі яго паэзіі і прозы, у арыгінале і ў перакладах, прыгожыя томікі Пушкіна на латышскай мове — збор твораў, што выйшаў пад рэдакцыяй Юлія Пятровіча, перакладзеныя ім — з арыгінала! — кнігі прозы Якуба Коласа, Івана Мележа, беларускія народныя казкі... Пішу гэта і зноў ажывае ў душы інтымнае адчуванне ўдзячнай радасці, з якою я ўпершыню прыкмеціў на той самай паліцы і свой раман, перакладзены даўнім і верным сябрам нашай літаратуры.

Шкада, што я не ведаю латышскай мовы, што я толькі з рускага перакладу перакладаў яго «Глушцову песню», невялікую, ёмістую аповесць, адзначаную талентам патрабавальнага пісьменніка і сапраўднай гаспадарлівасцю шматвопытнага паляўнічага. Чытаў я нядаўна, дакладней — перачытваў прастадушна, хрэстаматыйна мілыя апавяданні з жыцця маленькага Мікіня, нядрэнна выдадзеныя і ў нас, і прыемна было ад думкі, што гэта я параіў іх перакласці.

Успамінаецца Кіеў у раскошным росквіце вясны пяцьдзесят чацвёртага года, дзяржаўны Дняпро пад кручай, бела-зялёныя каштаны на Крашчаціку, гістарычна ўрачыстае свята трохсотгоддзя уз'яднання Украіны з Расіяй, свята, на якім і мы, латыш і беларус, разам з іншымі пасланцамі братніх рэспублік, адчувалі сябе ў Цудоўным «як дома».

Успамінаю чэрвень семдзесят чацвёртага, Алма-Ату на зялёнай раўніне, у яркай процьме кветак, са снегавымі вяршынямі на зманліва-

недалёкім даляглядзе, святочна шматлюдны Джамбул, спякотныя стэпы, гаманкія рэкі, спрадвеку абжытыя авечкамі горы Сямірэчча, дзе мы спявалі, і смяяліся, і зачаравана слухалі — на злёце чабаноў, на паднебным канцэрце і ў юртавай утульнасці, потым зноў ехалі і, спыніўшыся ў дарозе, моўчкі ўскладалі вянкі да помніка Чакана Валіханава, сустракаліся з майстрамі арашэння палёў і школьнікамі Талды-Кургана...

Успамінаюцца сустрэчы ў нас, у Беларусі. «Мінскае мора», падмінскі лес, Купалава Вязынка, Коласава Наднямонне... І тут ужо мне думаецца таксама і пра тое, як жа ён, Юлій, успамінае тыя нашы паездкі, паходы, дзелавыя сустрэчы і сяброўскія гутаркі, гасцяванне ў дамах нашых агульных сяброў і ў маёй сям'і. Быць гаспадаром — гэта ж і прыемна, і неспакойна: ці так яно ўсё было, як хацелася наладзіць, падаць — да патрэбнага надвор'я ўключна.

Паэт, празаік, драматург, перакладчык, заслужаны дзеяч культуры двух народаў, свайго і нашага,— Юлій Ванаг і набліжаючыся да свайго васьмідзесяцігоддзя па-ранейшаму многа працуе, палюе і рыбачыць, разумна, цікава гамоніць і весела, смачна смяецца, нястомна падарожнічае па ўсёй нашай краіне, словам — жыве паўнацэнным жыццём. Сэрца яго — маладое, адкрытае, а дужая, нястомная рука працягнута для мужчынскай, чалавечай дружбы.

І руку гэтую хочацца таксама моцна паціснуць.

1981

Пра чалавечнасць

Пачну з вядомага. Улетку чатырнаццатага года Ўладзімір Ільіч і Надзея Канстанцінаўна жылі ў Пароніне. Калі пачалася вайна, аўстрыйскія ўлады па даносу арыштавалі рускага эмігранта Ульянава. Дзякуючы хадайніцтву групы прагрэсіўных палякаў ён быў вызвалены і неўзабаве пераехаў з жонкай у Швейцарыю.

Актыўнае дачыненне да справы вызвалення Леніна ўпрыгожвае біяграфіі трох польскіх літаратараў — Жаромскага, Каспровіча і Оркана.

Адзін з гэтай высакароднай тройкі, сын беднага, непісьменнага польскага хлопа, таленавіты паэт, драматург, філолаг і перакладчык — Ян Каспровіч на сваім шостым дзесятку выпадкова сустрэў ва Львове дваццацігадовую рускую красуню Марыю Буніну, далёкую сваячку пісьменніка, закахаўся ў яе, яна адказала ўзаемнасцю і ўвайшла ў жыццё Каспровіча верным другам і памочніцай.

Нядаўна мне давялося прачытаць «Дзённік» гэтай, па-свойму выдатнай, жанчыны, якую палякі з пашанай і сімпатыяй называюць «пані Маруся». У «Дзённіку» тым я сустрэўся з фактам, які ў нас, у нашым творчым асяроддзі, здаецца мне пакуль што невядомым.

У гады грамадзянскай вайны маці і сястра «пані Марусі» жыл і ў Петраградзе і звесткі пра іх доўга не даходзілі да Каспровічаў у Галіцыю. Пакутуючы ад горкай невядомасці, маладая жанчына хапілася за апошняе: з сардэчнай непасрэднасцю напісала пісьмо таму «пану Ульянаву», якога памятала па кароткай сустрэчы ў Пароніне,— таму, як здавалася, такому простаму, звычайнаму чалавеку, што стаў славутым Леніным, правадыром Савецкай краіны. Пісьмо было напісана ў лютым дваццатага года, у дні вайны з белапалякамі, і гэта трэба памятаць, каб лепш адчуць значэнне факта. Хтосьці з польскіх ваенных узяўся «перакінуць» тое пісьмо цераз фронт і, пасля трох месяцаў загадкавых блуканняў, яно нейкім цудам трапіла ў рукі чалавека, што быў тады поўнасцю ахоплены адным — сусветнагістарычнай справай выратавання першай пралетарскай рэвалюцыі, якая трэці год крывава, гераічна адбівалася ад навалы ўсё новых ды новых ворагаў. І вось вясной дваццатага года «пані Маруся» раптам атрымала тэлеграму, якую яна ў сваёй польскай кнізе прыводзіць у арыгінале:

«Письмо ваше получено мною два дня тому назад. Будут отданы все распоряжения, чтобы облегчить вашим родным выезд из России. Паспорта им уже выданы.
Предсовнаркома Ленин».

Такое нельга чытаць без хвалявання. Яно яшчэ раз гаворыць пра веліч яго культуры, пра яго чалавечнасць.

У семдзесят сёмым годзе, прымерваючыся да задумы аповесці «Золак, убачаны здалёк», я на працягу некалькіх месяцаў прачытаў або перачытаў даволі многа адпаведнай літаратуры, каб як найлепш адчуць патрэбны мне час. У ліку прачытаных кніг і артыкулаў у часопісах было многае з напісанага Леніным у чатырнаццатым — дваццатым гадах. Адтуль, з усяго, што я ўспрыняў як удзячны чытач, жыва і ярка помняцца дзве «залацінкі».

У трэцім пісьме ленінскіх «Писем из далека», дзе гаворка ідзе пра будучую пралетарскую міліцыю, што павінна стаяць на абароне праваў працоўнай беднаты, ёсць словы, якія дазволю сабе працытаваць ва ўласным перакладзе:

«Няўжо пралетарыят Расіі праліваў сваю кроў толькі дзеля таго, каб атрымаць пышныя абяцанні адных толькі палітычных дэмакратычных рэформаў? Няўжо ён не запатрабуе і не даможацца, каб

кожны працоўны адразу ж убачыў і адчуў пэўнае палепшанне свайго жыцця? Каб кожная сям'я мела хлеб? Каб кожнае дзіця мела бутэльку добрага малака і каб ніводзін дарослы ў багатай сям'і не смеў узяць лішняга малака, пакуль не забяспечаны дзеці?»

Адзін з маіх добрых сяброў, журналіст Якуб Міско, нешта ў самым пачатку нашай дружбы падараваў мне старое выданне ленінскіх «Писем к родным». За трыццаць з нечым гадоў я ўжо не раз вяртаўся да чалавечай цеплыні гэтай кнігі, адной з першых у маёй сціплай пасляваеннай бібліятэцы.

У адным з замежных пісьмаў да маці Леніна, Марыі Аляксандраўны, Надзея Канстанцінаўна пісала:

«Тут нейкае царства дзяцей. Усе да іх такія ўважлівыя, а дзеткі такія слаўныя, здаровыя. Я бывала ў нашых гарадскіх школах і міжволі параўноўваю, і лічу, што дзецям тут жывецца значна лепш».

У гэтых словах і здаровая, канструктыўная зайздрасць сапраўднай патрыёткі, і заклапочанасць будучага выдатнага педагога, і матчына пяшчотнасць жанчыны ў гутарцы з другой жанчынай.

А ў словах Леніна, працытаваных вышэй, у кантэксце дзелавой, суровай стрыманасці палітыка зусім па-асабліваму красамоўна гучыць тая бутэлька — падкрэслім — добрага малака — яшчэ раз падкрэслім — для кожнага дзіцяці. Сваёю прастатой, сваёю, калі можна так сказаць, практычнасцю яны, тыя словы яго, гавораць вельмі многа, у прастаце, у звычайнасці ленінскіх слоў, у стрыманасці іх — рэвалюцыйна актыўны, дзейсны гуманізм.

І яшчэ адно, што ярка запомнілася мне, хоць і не ўпершыню прачытанае, што свеціць у памяці «залацінкай».

У чацвёртым пісьме «Писем из далека» Ленін гаворыць: «Няма сумнення, што Горкі — вялізны мастацкі талент, які прынёс і прынясе шмат карысці сусветнаму пралетарскаму руху.

Аднак навошта ж Горкаму брацца за палітыку?»

А трохі вышэй:

«Аўтару гэтых радкоў здаралася, пры сустрэчы на востраве Капры з Горкім, папярэджваць яго і папракаць за яго палітычныя памылкі. Горкі парыраваў гэтыя папрокі сваёй непераймальна-мілай усмешкай і шчырай заявай: «Я ведаю, што я дрэнны марксіст. Да таго ж, усе мы, мастакі, крыху бессвядомыя людзі». Нялёгка спрачацца супраць гэтага».

У гэтых, зноў жа простых, дзелавых і змястоўных словах бачыцца не толькі «непераймальна-мілая» ўсмешка Горкага, але ж і жыццядайная абаяльнасць і творчая глыбіня ленінскага разумення прыроды

мастацтва, якасці, што так патрэбны бываюць для тых, хто шчыра шукае і ў пошуках, у разведцы новага можа часамі і памыліцца.

У пэўнай меры ведаю і я, што азначае для нас, для нашай працы кантакт са словам, з думкай Леніна, колькі даюць нам хвіліны роздуму над яго старонкамі, калі мы звяртаемся да іх з унутранай патрэбы, з жаданнем лепш разабрацца ў плюсах і мінусах рэчаіснасці, лепш убачыць тое, што неабходна для будучыні. І я таксама ведаю, як гэта добра — пазнаваць Уладзіміра Ільіча больш ды больш, глыбей ды глыбей, па мностве тых «залацінак», з жывой мазаікі якіх складаецца вобраз Леніна-правадыра, Леніна-мысліцеля, Леніна-чалавека, Леніна-сына, брата і друга, таварыша па справе.

1980

Адзінае наша

Мінулая вайна для мяне пачалася першага верасня трыццаць дзевятага года. У адрозненне ад многіх, з кім я сядзеў у польскіх акопах або хадзіў на нямецкі агонь, я ўжо ведаў антываеннае слова Талстога і Гаршына, Рэмарка і Гашака. Ведаў, але ад гэтага мне лягчэй не было. Хутчэй наадварот. Чыёсьці, даўняе, літаратурнае з усёй суровай непасрэднасцю стала тваім...

Калі Талстой сваімі «Севастопальскімі апавяданнямі», «Вайной і мірам» гаварыў пра тое, што было даўно, калі пакутнік Гаршын сваім геніяльным апавяданнем «Чатыры дні» таксама гаварыў пра даўняе, гістарычнае, дык «На заходнім фронце без змен» і «Прыгоды бравага ваякі Швейка» гаварылі пра тое, што было найбліжэй, як здавалася,— толькі ўчора.

Гэтае «ўчора» было і ў кнігах, і ў расказах жывых сучаснікаў.

Бо і ў маім даваенным вясковым акружэнні жыло нямала ўдзельнікаў і руска-японскай, і «мікалаеўскай», і грамадзянскай войнаў. І шчасліва ўцалелых, і так ці інакш пакалечаных, напоўненых невычэрпным запасам жахаў. Іх расказы мы, юнакі, слухалі — калі мне меркаваць па сабе — з пранозлівай жудасцю. Расказвалі некаторыя так, што іх расказы сваёй, нічым не прыкрытай, грубай народнай праўдзівасцю адпавядалі таму лепшаму, што я чытаў пра вайну, а то і гаварылі яшчэ больш, куды мацней уражалі, наводзілі па нялёгкі роздум...

Здарылася так, што «Агонь» Барбюса, «На імперыялістычнай вайне» Гарэцкага, некаторыя іншыя кнігі пра першую сусветную вайну, значныя сваёй праўдзівасцю, я прачытаў пасля Вялікай Айчыннай. У той час, калі ўжо і пра гэтую вайну пачалі з'яўляцца творы, якім было

суджана выжыць, застацца патрэбнымі і сёння. Пасля, з палавіны пяцідзесятых гадоў, твораў такіх, як вядома, прыбыло значна больш, у тым ліку — скажам з законнай гордасцю — і ў нашай беларускай літаратуры. Твораў паэзіі, прозы, мастацкай і дакументальнай. Справа не ў пераліку,— гэтыя назвы, імёны мы паўтараем дастаткова часта.

Разам з мноствам іншых шматмоўных чытачоў аддаючы належную павагу і ўдзячнасць аўтарам найбольш сумленных, праўдзівых твораў пра чалавека на вайне, хачу прызнацца, што амаль пасля кожнага з гэтых твораў і пасля ўсіх іх у цэлым у мяне было і застаецца сумнае, а то і цяжкае адчуванне нейкай — дзе меншай, а дзе і большай — недагаворанасці ў галоўным. І ў творах самых адносна смелых, і ў самых адносна праўдзівых ды глыбокіх... Сказана ўжо як быццам вельмі нямала, аднак яшчэ больш — у творах і франтавых, і партызанскіх — недасказана, недапаказана, нераскрыта па-сапраўднаму, так, як расказвае пра вайну сам народ.

Недастатковасць гэтая — з меркаванняў характару перш за ўсё злабадзённа-часовага...

Гэта нялёгка — як след уявіць сабе чытача, які мінулай вайны не ведае, перад якім стаіць толькі кашмарны прывід новай вайны, якую цёмныя сілы імкнуцца нам навязаць. Наколькі ж яму, магчымаму салдату магчымай будучай вайны, дапаможа маральны вопыт папярэднікаў, дапаможа тое, што з непасрэдна перажытага і глыбока, кроўна адчутага іншымі стала сённяшняй літаратурай пра вайну і супраць вайны — найбольшай бяды чалавецтва?.. Няўжо і новаму пакаленню зноў жа толькі па-свойму, толькі самому, кожнаму чалавеку паасобку прыйдзецца вырашаць пытанне ўсіх пытанняў — што рабіць, як рабіць толькі тое, што трэба, што дастойна сапраўднага чалавека? Вось што трывожыць...

На наша шчасце, мы жывем у такой краіне, пры такім дзяржаўным ладзе, дзе ўсё накіравана на барацьбу супраць вайны, за разумнае суіснаванне народаў. Аднак жа як многа, як страшна многа ў свеце таго, што не залежыць ад нас, савецкіх людзей, тым больш ад нас — пісьменнікаў!..

Ёсць французская прыказка, якую любіў Талстой, настолькі любіў, што яна была самым апошнім, чаго — ужо на смяротным ложы — не змагла да канца дапісаць яго магутная, нястомная рука. «Трэба рабіць, што трэба, хай будзе, што будзе»,— так гучыць яна, гэтая прыказка. І ў ёй няма адчаю, слабасці, абыякавасці да будучыні,— ёсць мудрае адчуванне абавязку. Як і ў нашай беларускай народнай мудрасці: «Паміраць збірайся, а жыта сей».

На нас, літаратарах, ляжыць нялёгкі, адказны абавязак — у чалавеку выхоўваць Чалавека, абуджаць у людзях разумную, высакародную чалавечнасць.

І пра гэта нямала ўжо сказана. Дазволю сабе прывесці толькі адно, можна сказаць, хрэстаматыйна-вядомае выказванне.

У славутым вершы «Я памятник себе воздвиг нерукотворный» перадапошняя страфа — у вымушанай рэдакцыі Жукоўскага — да рэвалюцыі гучала так:

И долго буду я народу тем любезен,
Что чувства добрые я лирой пробуждал,
Что прелестью живой стихов я был полезен
И милость к падшим призывал.

Потым замест саладжавай «прелести» прыйшоў і стаў на сваё месца сапраўдны пушкінскі радок:

Что в мой суровый век восславил я свободу...

І тады ўжо радок папярэдні — пра абуджэнне добрых пачуццяў — загучаў на ўсю сілу, напоўніўся зместам на ўсю глыбіню.

«Довлеет дневи злоба его» — кожнаму веку сваё. Аднак жа наш, дваццаты, куды больш жестокий за той, калі так каратка і змястоўна сказана было пра галоўны, пісьменніцкі абавязак.

Тым больш мы абавязаны, нашым часам, нашым жыццём заклікаsuccessfully — перш за ўсё і больш за ўсё — абуджаць у людзях добрыя пачуцці, змагацца за маральную чысціню нораваў, выхоўваць чалавека, свабоднага ад безвыходнай цемры і крывавай затхласці нацыяналізмаў ды шавінізмаў розных масцей і калібраў, чалавека — носьбіта самых перадавых ідэй ленінскага інтэрнацыяналізму, чалавека — змагара за сацыяльную справядлівасць, свабоду і мір для ўсіх.

Можа, гэта не ўсё, аднак — вельмі нямала. Гэта — адзінае наша, чаго ніхто за нас не зробіць. І гэтага нам — у тым, што мы пішам — якраз найбольш не хапае. Такога, каб з усёй смеласцю, з усёй свабодай, на ўсю глыбіню.

Не крытыка гэта, а пажаданне,— і ўсім, і яшчэ больш самому сабе.

1983

Свае старонкі

Да творчай аўтабіяграфіі

1980

Пяцігадовая Аня пасля аперацыі два дні ні з кім не гаварыла, бо яе ашукалі, што вязуць здымаць на картачку. А потым так балела, яна так крычала, абаранялася!.. Маме дазволілі быць каля яе, і з мамай яна, пацешна «дарослая» ў хустцы «пад бараду», у доўгай квяцістай кашулі з-пад бальнічнага халаціка, ішла «за ручку» па калідоры і на нікога на дарослых ашуканцаў не хацела нават глядзець, нікому не адказвала. А на сёстраў, што робяць уколы, казала «калючкі».

Пазаўчора мы, мужчыны ў вестыбюлі, рабілі ёй з лістоў яе сшытка хто чорціка, хто голуба,— яна ўжо адышла. Учора нават павіталася са мной за руку, зайшла ў нашу палату, атрымала апельсін, а потым, на калідоры, спыталася:

— Вы, дзядзька, пішаце кніжачкі для дзяцей?

Каб жа пісаў!.. [1]

*

Многа чытаю. Мініяцюры Хікмета, Эмінавы песні пра Арменію, славацкія апавяданні, пацешна-прыкрыя, прэтэнцыёзныя ўспаміны N. пра Мележа, дзённік Януша Корчака, Кандрацьева — «Борькины пути-дороги» и «На поле Овсянниковском», абедзве рэчы слабейшыя за «Сашку», цікавую італьянскую аповесць Бенно Банолья з партызанскага жыцця і сёе-тое іншае. Без працы над сваім — зашмат.

І зноў, як і раней неаднойчы бывала, думаецца, што нічога ўжо больш не напішу. З такога... ледзь не адчаю, злосці на самога сябе і выйшлі нядаўна ўспаміны пра Шырму.

І сёння прачнуўся ў шэсць. І за акном было парадненне новага дня, светлы, урачысты, шчымліва-радасны рапак самотнай канфрантацыі з самім сабою — тым, якім ты павінен быць. Адзін з тых ранкаў, якіх у мяне было ўжо так нямала, усюды, куды мяне заносіла ў жыцці.

І не ясна, што ж яны будуць са мною рабіць, калі не аперацыя, на якую я не згадзіўся і на якой яны не настойваюць. Страшна — такая перспектыва старасці, на што наглядзеўся тут: без ног, без рук «ад сасудаў». Толькі б не гэта. А ногі падвечар ныюць, і правая за кампанію з левай «тужыць»...

---

[1] Гэты і два наступныя запісы зроблены ў бальніцы. У раздзеле «Свае старонкі» — заўвагі ад рэдакцыі.

*

Сярод упасвеных матрон і маладзічак з варыкознымі вузламі на тоўстых і нятоўстых лытках, у адной з палат сядзіць на ложку бабуля. І ляжыць яна, вядома, але больш, здаецца, сядзіць, колькі б я ні праходзіў каля тых адчыненых дзвярэй. Прысланілася да сцяны і ціха пакутуе, памаленьку згасае. Калі я спытаўся ў сястры, у нашай палаце, што з бабуляй, сястра сказала: «Палец гніе. Як у мужчын. Вялікі, на назе». Назвала гэта адпаведным тэрмінам, на якія ў мяне зусім няма памяці.

А ўчора, зноў праходзячы каля тых адчыненых дзвярэй, успомніў сваю ў сорак восьмым годзе, калі я прыходзіў да яе ў бальніцу і толькі расстройваў, цалуючы худзенькія, бездапаможныя рукі.

...Сёння выйду адгэтуль. З пэўным новым зарадам адчування дачаснасці і абавязку.

*

Здаецца, што няма яе і не было — тое, напісанай пад Новы год (у трыццаць шостым ці трыццаць сёмым) мініяцюры, якая даволі часта і соладка ўспамінаецца мне. Як вельмі далёкі, з самага пачатку юнацтва, напамінак, што такія рэчы я буду пісаць. Кароткія і светлыя.

*

Уранні прачытаў апавяданне Нагібіна «Чужая», сказаў сам сабе: «добры пісьменнік», а перад гэтым успамінаў і раней прачытаныя рэчы гэтага «грунтоўнага» пісьменніка, і яго тэлевыступленне, і маё паўторнае, пасля 1954 года, знаёмства з ім на апошнім усесаюзным з'ездзе. Перазнаёміў нас Нілін. Калі я сказаў Нагібіну, што з прыемнасцю чытаю яго апавяданні, Павел Піліпавіч падтрымаў мяне так: «Воче это последний умный русский писатель». Нібы жарт, а са значным падтэкстам.

Непрыемна было, калі Нагібін, пачынаючы на старонках «Литературной России» дыскусію на жанры апавядання, гаварыў толькі пра рускіх апавядальнікаў. А потым выступілі Ганчар і Абу-Бакар і гаварылі... кожны толькі пра сваіх. Так і таўчэм ваду ў вялікай ступе...

*

Учора і пазаўчора, апроч прэсы, чытаў Пільняка, ажно стаміўся ад яго апавяданняў. Сёння прачнуўся, як заўсёды ў шэсць, адразу ўзяўся (лежачы з-за нагі) за Кента, яго аляскі дзённік «В диком краю».

Амаль адразу, з першых старонак, пайшоў паралельна мілы ўспамін пра наш з Андрэем месяц у Кактэбелі, у ліпені шэсцьдзесят

пятага. Цяпер, за сталом, паглядзеў у літаратурную энцыклапедыю, колькі Кенту было тады год. Трыццаць шэсць, а сыну восем. Майму было дзевяць, а мне сорак восем. Мы хадзілі ў горы, на базар, у цір, многа чыталі лежачы, калі ён грэўся каля мяне. Найлепш помніцца кніга польскага індзейца ці індзейскага паляка, здаецца, Сат-ока (не знайшоў у даведніках),— не так тая кніга, як наша чытанне, дружба.

Прыемна ўспомнілася таксама, як Ч. пазнаёміла мяне з Кентам на Беларускім вакзале, дзе яго праводзіла група масквічоў.

Ужо ў другім абзацы прадмовы адзначыў на полі выказванне, якое ўбачылася не толькі блізкім, але і такім, што можа спатрэбіцца:

«Непосредственная запись событий, каковы бы ни были ее недостатки, во всяком случае несет на себе неопровержимую печать правды».

...«Человеческий ум не способен проникнуть дальше, чем ему дано по милости бога, святого духа. Думать, что искусство может подняться выше лучших образцов, которые уже существуют в мире,— значит не понимать, что такое искусство, что значит быть слепым к дарам духа».

Ён выпісаў гэта ў Блейка, папярэдзіўшы выпіску сказам захаплення: «Как заражает страстная убежденность!..» А я выпісваю з яго самога, як блізкае:

«Здесь, в окружении гор, среди высшей простоты жизни, становятся смешными хлопоты человека вокруг форм искусства, все эти способы новых способов выражения, потому что старые истерлись! Только бедность собственного восприятия, которое не способно прибавить ничего нового, заставляет человека искать спасения в том, что он дурачит сам себя, наряжая по-иному все те же старые банальности или возвышая до уровня искусства пошлые идеи, находившиеся до сих пор в пренебрежении».

...Бог мой! Дзе тая Аляска, а як гэта блізка! І сапраўды: «В конечном счете жизнь есть то, что человек видит; ее он старается удержать в памяти и воспроизвести средствами искусства».

*

Людміла Гурчанка, «Мое взрослое детство».

Дзіўнае адчуванне зайздрасці: ты ўвесь свой век пнешся, стараешся, а тут — на табе! — узяла і напісала добра. Актрыса са сваёю прафесіяй, не пісьменніца.

Трохі падобнае адчуў я калісьці, упершыню прачытаўшы нешта, не памятаю ўжо што, у Кента, яшчэ не ведаючы тады, што ён і мастак, і пісьменнік.

Не памятаю добра, ці было хоць трохі падобнай зайздрасці да Рэпіна; відаць, не было, бо «Далекое близкое» я чытаў яшчэ не будучы «прафесіяналам».

*

Бывала, калі чытаў прадмовы, пасляслоўі, даследаванні пра творчасць прагрэсіўных класікаў, даволі часта раздражняла больш ці менш адкрытае, лепш ці горш пададзенае сцверджанне:

Усё, што рабілася да нас, усім чалавецтвам на працягу ўсёй гісторыі,— гэта толькі ўступ, падрыхтоўка да таго, што настала цяпер. Мы — на вяршыні піраміды, з якое застаецца толькі крычаць «ура».

Падумалася гэта і сёння, чытаючы прадмову да «Споведзі» Русо.

...А ў яго ж столькі хочацца выпісаць блізкага!

«Я хорошо понимаю, что читателю не очень нужно все это знать, но мне-то очень нужно рассказать ему об этом.

...Хоть и ленивый по натуре, я бывал трудолюбивым, если хотел этого; и моя леность не была леностью бездельника, а человека независимого, любящего работать, только когда он считает нужным.

...Чтобы быть в состоянии, чтобы иметь смелость говорить великие истины, надо быть независимым от успеха».

*

Чытаючы карэктуру «Птушак і гнёздаў», успомніў, як Оттакар Ульрых[1] казаў, што ў маім рамане яму найбольш спадабаўся фольксфэст,— фельдфебель, які ўзлез на стол і акрапляў яго... «Гэта найбольш дакладна нямецкае».

*

Яшчэ адну п'есу перакладаю[2]. «Стары новы год» Рошчына перакладаў па просьбе купалаўцаў, «Святая святых» Друцэ — па просьбе і самога яго, якую мне перадаў Шабан, цяпер «Вішнёвы сад» — з сімпатыі да коласаўцаў. Ці трэба мне займацца гэтым, думаў сёння ўранні. Зноў як быццам кажу сам сабе, што больш не буду, што буду рабіць толькі сваё. Бо колькі я ўжо наперакладаў! Паэты дык хоць у зборах сваіх пераклады друкуюць, а на прозу і драматургію такога звычаю няма. Як быццам з імі заўсёды лягчэй і не бывае цяжка пасапраўднаму.

---

[1] Нямецкі літаратуразнавец, выкладчык універсітэта ў Гале. Стажыраваўся ў БДУ імя У. І. Леніна

[2] Гэты і дзесяць наступных запісаў зроблены ў пасёлку Крынічнае на Міршчыне.

*

Стары івянецкі народны ўмелец Пунко — пра настаўніка і, кажуць, добрага хлопца Міколу Пашкевіча, які яму нечым шмат дапамог — кажа з удзячнасцю і болем, але весела:

«Я ўжо дзевяты дзесятак луплю, а ён — памёр...»

*

Ці запісаў я пра іспанскага сабачку — бяздомнага, галоднага,— якога мы — дарослыя, сур'ёзныя мужчыны розных савецкіх нацыянальнасцей — пашкадавалі і падкармілі сім-тым, як блазнюкі? Познім вечарам, у Севіллі, на беразе славутага Гвадалквівіра, які не па Пушкіну спакойны, шырокі, а не «бежит, шумит»...

Запісваю гэта, пачаўшы чытаць Бернара Клавеня, «Испанец».

*

...Няўжо я адчуваю ўжо мой час глыбока-шырока-чыстага бачання?

Чытаю Клавеня. І як толькі там, у доме французскага селяніна, гаспадыня ўзяла ліхтар, я жыва ўспомніў, убачыў іншы ліхтар, — той, з якім у Адэсе мама хадзіла ў сутарэнне і брала з сабой мяне — памагчы ёй, патрымаць той ліхтар. У ім былі чырвоныя і зялёныя шыбкі. Апроч празрыстай? Відаць. Але ж запомніліся толькі тыя дзве. І ўсё тое мілае, такое цікавае падарожжа,— з кватэры, уніз па лесвіцы, па бруку двара, у сутарэнне.

А потым, у вёсцы, пашы з мамай паходы ў хлеў, даіць карову, што ацялілася. Карова, цялятка і ліхтар — ужо другі, круглы, без каляровых шыбак. Але і гэта вельмі хораша.

Штосьці падобнае было, здаецца, з малым Хаджы-Муратам, у яго — незадоўга да ўцёкаў, да смерці — успамінах.

*

«Белые с чёрным пятна заменяют кроликам национальный мундир и флаг».

Тут, на гэтай фразе ў сярэдзіне апавядання «Джек — Боевой Конек», я ўжо шчасліва засмяяўся.

Да першай фразы апавядання: «Боевой Конек был знаком со всеми собаками города» ўнізе старонкі дадзены аўтарам малюнак. Там трус ідзе па-чалавечы, на задніх лапах, і важна здымае цыліндр перад сустрэчнымі сабакамі, таксама у цыліндрах. Сабакі — з жонкамі, якіх няёмка называць сукамі ў доўгіх сукнях, а дзяцей — шчанятамі, апранутымі па-дзіцячы.

Тут у мяне быў не смех, а толькі ўсмешка, таксама шчаслівая.

Як адхіленне — успамін пра тое, як я падлеткам плакаў над аповесцю гэтага ж Сетана-Томпсана «Джэк — Кароль Талакскі», Пра мядзведзя-грызлі. Можа, там і смешнае было, калі не для рогату, дык хоць для ўсмешкі, аднак мне назаўсёды запомніўся той блазенскі, ўжо не дзіцячы — святы, сам-насам — плач захаплення і літасці.

*

Мамін пляменнік Алесь, мой дваюрадны брат, на дваццаць сем год старэйшы. Так і вітаўся пры нашых, апошнім часам не частых, сустрэчах, сур'ёзна, амаль урачыста: «Здароў, брат!» І руку пацiскаў. «Беларускі Грышка Мелехаў», як гаварыў пра яго Міша[1]. Поўны георгіеўскі кавалер, пасля мнагадзетны бядняк, з болем тых «мікалаеўскіх» ранаў.

У грамадзянскую ваяваў, ужо выбраны камандзірам, і, можа, генерал які вырас бы з вахмістра, але пацягнула да жонкі, да дзяцей, да родных мясцін.

У семдзесят шостым годзе ён, замяняючы ў жніво сына, яшчэ пасвіў калгасны статак. «Як жа ты бегаеш за каровамі?» — спытаўся я. Ён паказаў на свайго сабаку, трохі падобнага на аўчарку: «Сам не бегаю. Яму даю лінію, ён заварочвае». Сын смяяўся: «Бутэлька віна на дзень, а гарэлкі — ужо на два дні».

Свая мова, свой характар, які я закранаў у «Праведніках і зладзеях» і ў «Золаку», і там, і там захаваўшы імя.

Днямі мне расказалі, што памёр ён спакойна, хараша — ад старасці. Рана ўстаў, заслаў свой ложак, пацеры згаварыў... Ці паснедаў — не сказана было. Проста прылёг адпачыць і памёр. На дзевяностым годзе, перажыўшы малодшых, здавалася, куды здаравейшых братоў.

На пахаванне я не змог паехаць. А ўспомніў цяпер — чытаючы ў Сетана-Томпсана пра каўбояў з сабакамі.

*

Сетан-Томпсан не толькі лічыць скачкі труса ці аленя на футы, але і пішучы пра бойку двух катоў, пра іх маўкліва-фырклівае то наступленне адзін на аднаго, то тактычнае ці баязліва асцярожнае адступленне, не толькі карыстаецца яшчэ і дзюймамі, але ж і іх дробіць на чвэрткі, на васьмушкі, на шаснаццаткі... І гэта не толькі смешна, але і мастацкі дакладна.

[1] Тут і скрозь далей Міша — брат Я. Брыля Міхаіл (1914-1966) — інжынер-будаўнік і самадзейны мастак

*

Поўдзень. Пасля сякой-такой працы (закончыў перапісваць пра Гарэцкага, напісаў тры пісьмы) сяджу ў крэсле, ногі на другім, накрытыя пледам, чытаю мудрыя апавяданні Іва Андрыча. За мною два акны, справа — трэцяе, яны за ажурнай павалокай свежых фіранак, за якімі — зноў шуршыць па бульбоўніку ды па яблынях роўненькі, спакойненькі дождж. І была б гэтая музыка вельмі прыемнай, калі б не думаць, што з такой штодзённай макрэчы камусьці трэба вырываць пакуль што сена, а неўзабаве і хлеб...

«Яшчэ ніколі нічога ў полі не заставалася». У такім аптымізме так многа нашай сённяшняй, нібы ўжо ўсеагульнай абыякавасці, ад якое дабра не чакай.

...Няўлоўна невыказная асалода — чытаць добрае. Пайду ў яе далей. Гэта апавяданні Андрыча ў чэрвеньскім нумары «Иностранной литературы». Прыемна думаецца, што Югаславію я — хоць трохі — ведаю, успамінаю мясціны, пра якія ён піша. І думаю, што любое, з любога месца, на любой мове зробленае па-сапраўднаму, раней ці пазней, але стане вядомым, возьме сваё.

*

Не вытрываў і пайшоў у поле, у лес, на луг.

Сонечна, цёпла. Залішне набрынялая вадой зямля зноў ажыла — зелянее, цвіце, патыхае жыццём. Нават маленькі карычневы матылёк махае крыльцамі над роснай травой, шукаючы сонца, сонечнай праталінкі.

Падышоўшы да паваленай сасны, успомніў, як у гэтым лесе, ужо... чатырнаццаць год таму назад, мы нарыхтоўвалі драўніну. Ад гэтага — да ўчарашняга лесніка, які падвечар запрашаў мяне выпіць з ім і гаспадаром. Адмовіўся нездароўем, а думаў пасля, што, можа, і цікава было б пагаманіць з імі, аднак — бог мой! — да гэтага ж трэба брысці ў гарэлцы, у ачмурэнні... Праз яго тут многія і на прыроду глядзяць,— як тая баба казала,— кожны дзень жывучы п'яным.

Учора ўвечары, на праходцы, хацелася запісаць, што ячмень, трохі пажаўцелы ўжо, падсыр пасля бясконцых дажджоў, пахне соладка з нейкай іржавінкай. Як і жыта калісьці мне пахла, у маладосці, пра што я, здаецца, пісаў. Цяпер ячмень, цэлае воблака яго, як сказала б мама, расце там, дзе летась была бульба, а пазалетась ясыта. І ў ячмені цяпер сцежка, як і ў бульбе летась, ды мне ўспомнілася тая, што ў буйным жыце была, і падумаў, што так і ішоў бы па той сцежцы бясконца, уздоўж бясконцых слупоў і дратоў, з якіх перада мною ўзляталі б вялікімі чародкамі гаманлівыя «ноты» — ластаўкі...

...У Болдзіне Пушкіна і сумота, відаць, падганяла. Гэта цяпер падумалася, а выходзячы з лесу, убачыўшы канец дарогі — шырокі прасвет у поле і на луг,— успомніў Льва Мікалаевіча з яго славутым «Я возвращался домой полями»... Нехта пісаў пра тое, як ён працаваў пад «Войной н миром»: зранку сядзеў у лесе на пяньку і доўга думаў...

Адтуль яно, слова яго — ад зямлі, ад прыроды, ад самога жыцця.

*

Карлавы Вары ўсё ж такі будуць. Ну што ж, у Крынічным я з сябе ў той сумоце таксама не богведама што вымучу. Падганяю справы і, у поўнай гатоўнасці да выезду, вырушу паслязаўтра да бабулі і ўнучкі, яшчэ на два тыдні[1]

Восем. Будзем ўставаць, ехаць па рукапіс, вычытваць пераклад. «Без работы і разумны здурнее»,— як гаварыў сімпатычны Павел Фёдаравіч Сарадоеў, з якім калісьці было цікава.

Як гэта добра сказана: «Жизнь моя, иль ты приснилась мне?» Колькі было ўжо добрага — не палічыць...

Лаўлю сябе часамі і на тым, што пішучы для сябе — самому сабе растлумачваю тое, што патрэбна будучаму чытачу гэтых «сваіх старонак». Так і цяпер,— хто ж такі Сарадоеў? Той самы, пра каго я пісаў у «Дажджлівым, сонечным жніўні», старшыня калгаса і, галоўнае, харошы чалавек.

Хочаш не хочаш, а чыстага для сябе не выходзіць. Можа, і таму, што я ж і друкую з запісаў, няхай сабе і выбіраючы?

*

Дома, у Мінску, быў з прыемнасцю, нават учора як быццам ехаць сюды[2] не хацелася, а ўжо ў аўтобусе адчуў, што лета, і што я ў красу яго еду.

Сцежка ў ячмені, уздоўж драціны на слупах, росны луг, Нёман, а потым лесам дадому.

Дзве рэчы захацелася не забыць.

Хлопчык, калі і старэйшы за нашу Данусю, што яшчэ спала, дык не на шмат старэйшы,— пастушок з радоўкі, які каля пня ў роснай траве канчаў снедаць і, па добраму звычаю гэтай вёскі, павітаўся са мною. «Есці захацелася?» — «Ага».— «А даўно выгналі?» — «У пяць». Ён не адзін, з нейкім дзядзькам, якога я паміж дрэвамі над ракою ўбачыў з каровай раней, чым хлопчыка.

---

[1] Запісана ў Мінску

[2] Зноў у Крынічнае

І другое.

Тры буслы на нізкім лузе, за дубамі, — хвалюючае спалучэнне белага, чорнага і чырвонага колераў, асабліва тады, калі яны пачалі адзін за адным — на ўсякі выпадак — уздымацца.

Хораша сніў Твардоўскага, які зайшоў да нас і добра такі пасядзеў. А ідучы думаў пра Глебку: што добрага і я мог бы сказаць пра яго? Гэта — пасля яго вершаў у ліпеньскім «Полымі». І пра Броўку ёсць што сказаць, калі без вэрхалу ды сэпляў, як у N., а натуральна, аб'ектыўна. Можа, калі і скажу.

*

Чытаю ў Хайноўскага[1] пра нацыянальную палітыку ў даваеннай Польшчы. Па-новаму прагучала такое:

«Украінцы і беларусы густа засялялі землі на ўсход ад Буга і Сана, і таму акрэсленне «нацыянальная меншасць» больш падыходзіла там да насельніцтва польскага, якога было каля 37,8 працэнта».

*

Вярнуўся з рэчкі.

Адышоўшы далей, стаў пад зялёнай, высокай навіссю алешніку, і цераз Нёман гледзячы па лугі, кусты, аер і неба, успомніў, як Грыша[2] гаварыў, вярнуўшыся адзін з паэтычнай праходкі: «Хораша так, а тут нейкія войны, палітыка...» І ў Талстога яно, і ў іншых — краса прыроды кліча да міру, да любові.

Успамінаў сённяшнюю цётку, якая жыве, век пражыла ў такой красе і так жа хораша спалучае ў сабе і знешнюю цемру, і высокія чалавечыя якасці. А каб жа гэта яшчэ і без цемры!

*

Палавіна сёмай. Імгла.

Калі выйшаў да Нёмана, успомніў, што з палубы цеплахода, у сонечны дзень, недзе каля Запаляр'я ці ўжо там, старая глядзела, глядзела на ціхі Енісей і, нарэшце, не вытрымала: «Ишь, злодей, притаился!.. А сколько людей-то взял!..» Учора паблізу ад таго месца, дзе я пасу апоўдні ўнучку, пакуль яна плёхаецца са сваімі сяброўкачкамі на быстрым бродзе, утапіўся юнак з мінскай вясёлай кампаніі, а Нёман — такі ж прыгожы і абыякавы, як і быў, і новая вада прыйшла сюды

---

[1] A. Chojnowski, «Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939».

[2] Тут і скрозь далей Грыша — паэт Рыгор Семашкевіч (1945-1982), зяць Я. Брыля.

за ноч з-пад Коласавай Альбуці або з яшчэ далейшай летняй красы, а заўтра будзе каля якой-небудзь Луннай. «Красою вечною сиять...»

Яшчэ адзін успамін, яшчэ адзін водгук вялікага. У ціхі, хоць і быстры Нёман упадае ручаіна. Там павінны брацъ акуні, а вышэй, у далёкай траве, летась я выпудзіў дзікіх качак. Успомнілася Ніягара, дзе я захоплена падумаў і, здаецца, запісаў: «І так жа тут вечна!» І ўспомніўся Лермантаў, ужо зямны, лугавы: «...и вода с водою говорит...»

А потым яшчэ ён, праходзячы пад цёмнымі дубамі.

Учора, калі Света, з усёй сур'ёзнасцю дзевяцігадовай гаспадынькі, расказвала, як той хлопец утапіўся пазаўчора вечарам, а знайшлі яго толькі ўчора апоўдні (мы і не ведалі нічога), як «два хлопцы і адна дзеўка», што былі ў іх кампаніі і нават адзін з іх штурхануў таго хлопца, «селі ў сваю «Волгу» і ўцяклі», а другія, «з другое «Волгі» павязуць таго хлопца да яго маці,— слухаючы гэта і канстатуючы гэты нейчы жах разумова, падумаў, а сёння вось успомніў, што раўнадушная не толькі прырода... Як прывыкаў і я — так жа хутка! — да трупаў і на фронце, і ў партызанах, як неглыбока я думаю і пра тых, што сёння... Зрэшты, і блізкіх так многа ўжо адышло, і боль не паўтараецца.

Паміж магутным надрэчным алешнікам і саджаным гайком ужо трыццацігадовых дубкоў, у буйнай расе, неабтрэсенан ветрам, якога і звання няма, і не абсушанай сонцам, якое хоць і высакавата ўжо, але ў імгле,— стаіць духмяная капіца сена... «Ах, як прыгожа!» — можна і папікнуць сябе пасля тых думак пра абыякавасць. Што ж, і прыгожа, і будзе прыгожа, калі і нас не будзе. Дарэчы, учора, гледзячы на Вялікую Мядзведзіцу, успомніў Мележа, як аднаго з тых, каго ўжо няма, а каля свежай, удала высушанай (пасля доўгіх дажджоў — пагода) і сапраўды духмянай капы — Твардоўскага прыгадаў: «калі арыгінал — расквітнелы луг, дык пераклад — сена». Не зусім дакладна, але блізка.

Калі ўжо бэрсаць далей, дык — у сувязі з неабходнай нашаму брату дакладнасцю,— панюхаўшы капу, успомніў абмеркаванне «Пушчы» Віці Карамазава: як студэнты-леснікі (у тэхналагічным інстытуце) папраўілі яго,— ласі, аказваецца, сена не ядуць, а ён ім настаўляў (на паперы) стажкоў.

...Дануся соладка спіць, а на дроце, дзе ўчора сох яе купальнічак, павук сплёў, падвесіў цудоўную сетку. А на ганачку, каля збуялага бульбоўніку і адной яркай вяргіні, цярпліва сумуе пярэсты сябар — каток, якому яна выносіць малако.

Гаспадыня здзіўлялася, як пяшчотна Грыша развітваўся з Данусяй. А ўчора, калі мы гулялі ў карты і Света прытулілася да яе, яна — нібы між іншым — пацалавала далоньку малое, што ляжала на загарэлай, ад працы моцнай, поўнай мамінай руцэ.

«...Ён якраз снедаць садзіўся. Наліў чарку гарэлкі, выпіў і пачаў есці».

Пры Польшчы ў нас гаварылі пра старога К., які з гаспадаркі і з працэнтаў за даўгі сабраў «шмат золата»: «Без чаркі есці не сядзе. А чай п'е з шакаладнымі цукеркамі». Падлетку-ўнуку мужчыны з усёй каравасцю тлумачылі, чаго толькі не хапае для поўнага шчасця ягонаму дзеду-ўдаўцу...

Цяпер той узровень шчасця, пра які пераважная большасць магла толькі марыць, дасягнуты і перасягнуты ўсімі, хто гэтага хоча. Маласельская крама, напрыклад, прадае ў сярэднім чатыры скрынкі гарэлкі і віна за дзень. З праблемы п'янства вырастае другая праблема — дэбілы...

...Чытаю Хайноўскага.

Успомнілася, як я збіраў матэрыял для «Граніцы», шукаючы ў Ленінскай бібліятэцы, у фондзе Урублеўскіх у Вільні, у архівах Гродна, Брэста, у Слонімскім музеі, у Маладзечне... Наколькі лягчэй усё такое праходзіла б сёння. А што я меў бы, каб не шукаў, дзе мог, а чакаў? Не «Граніцу» маючы на ўвазе, а ўсё, што ў мяне звязана з даваенным часам.

...Ляснікоў сын: «Грыбоў у гэтым годзе мала, бо, старыя людзі казалі, зорак на куццю не было». Няхай наіўна, але ж паэзія.

*

Да таго, чым кончыў папярэдні запіс, учора, позна ўвечары хацелася дадаць пачутае ад С.: «Маці мая тыя разы казала: на Барыса — сцеражыся». Снапоў у гэты дзень (сёння) не вазілі, каб не было пажару. Зноў жа тут уражвае не «цемра», а народная любоў да слова.

...Дзед з бабай маглі сабе ўчора ныць і ледзь не сварыцца з нуды, у парна-душна-хмарны дзень, а ў Данусі дзень гэты быў такі змястоўны. Пайшла па чабор, а там, на ячменным полі, да лесу яшчэ не дайшоўшы, атрымала цудоўнае запрашэнне: праехацца са Светай у кабіне грузавіка з ячменем ад камбайна ажно ў Любна — пяць кіламетраў полем і лесам. Шафёр, добры і вясёлы чалавек, яшчэ і «морсам з мёду» напаіў іх, сустрэўшы тую цётку, што везла камбайнерам абед. А такое: адзін дзядзька сядзеў у кузаве, на ячмені, і, калі праязджалі ў вёсцы пад вішнямі, застукаў па кабіне: «Стой, вішаньку сарву!..» І такое: вясёлы дзядзька-брыгадзір пытаўся ў

Данусі, як ёй тут з дзедам і бабай жывецца, хто яе тата і мама, і прачытаў ёй Броўкаў верш «Пахне чабор»,— не ўвесь, вядома, а трохі. І сказаў, што гэтага паэта ўжо няма, памёр.

Напішы апавяданне — будзе сентыментальна, асабліва калі па радыё якая-небудзь «цёця» дадасць сюды і свайго яшчэ соладу.

...Паснедаўшы, буду дачытваць Жукроўскага[1] шукаючы цікавага для кнігі маіх любімых апавяданняў, якую ўсё-такі зраблю, колькі ўжо разоў ні заракаўся займацца перакладамі. Зраблю тым больш, што палавіна кнігі ўжо зроблена.

*

Перапіска Леаніда Першамайскага з Мікалаем Чукоўскім нагадала — як сумнае дакрананне гісторыі — 1965 год, ліпень у Кактэбелі, калі я амаль штодня бачыў Чукоўскага-сыпа, зусім не ведаючы яго як пісьменніка і чалавека, а таксама і 1969 год нагадала, верасень у Ерэване, калі я пазнаёміўся з Першамайскім і мы нават трохі зблізіліся, абмяняўшыся кнігамі — «Дзікі мёд» і «Жменя сонечных промняў»,— а потым і пісьмамі пра кнігі.

*

Учора быў на Ваганькаўскім і пастаяць каля яго магілы даўжэй... проста не змог. Знаёмае па іншых блізкіх адчуванне,— ён, у гэтым выпадку Дзіма[2], не тут.

*

Калі мы пазаўчора ехалі з Прагі сюды[3] любуючыся культурнымі палямі, падумаў і сказаў: «Вось чаму мне так сумна бывала часамі ў Крынічным, як там ні хораша,— няма руху ў вялікай прасторы, няма новага-повага-новага, да чаго я прывык, многа
ездзячы калісьці дома і за мяжой».

*

Тут, блізка ад Баварыі, месца дзеяння другой палавіны майго рамана, добра думаецца пра яго, як пра маё сапраўднае. Што думалася і дома, калі чытаў карэктуру.

*

---

[1] Жукроўскі Войцех (нар. у 1916) — польскі пісьменнік.

[2] Тут і скрозь далей Дзіма — рускі паэт Дзмітрый Кавалёў (1915-1977), сябар Я. Брыля.

[3] Гэты і сем наступных запісаў зроблены ў Карлавых Варах.

Пасля чэшскіх апавяданняў бяруся за зусім невядомага Сараяна, і здаецца, што гэта будзе падобна да працы, вучобы... (Пішу і з'едліва думаецца: добра хавацца за зробленае іншымі?)

Арменія маленькая, а колькі людзей за межамі так добра працуе на яе славу. І ў гэтым сіла народа.

А беларусы здаўна ішлі з дому толькі ўзбагачаць іншых.

...М., калі мы абедалі і я сказаў, што чытаю Сараяна, расказала, як ён гасцяваў у Празе. Далі яму зацішны гатэль, каб старога нішто не трывожыла, а потым яна даведалася, што на мосце каля гатэля вакол Сараяпа сабраўся натоўп. Стары сам расказаў ёй, што гэта немцы з ФРГ папрасілі яго папазіраваць ім перад кінаапаратам, бо ў яго... «вельмі характэрнае аблічча чэшскага селяніна».

Так бы свабодна пісаць, як ён піша!

«Мир слишком прекрасен для смерти. Слишком благодатен для убийства. Дышать — это радостно, видеть — так чудесно. Люди не должны убивать друг друга. Они должны ждать, пока бог возьмет каждого в положенный срок».

Часамі, у апавяданнях, ён бачыцца неглыбокім, толькі добрым, людскім, светлым. Аднак жа, дзе яна, большая глыбіня, чым у апошнім, працытаваным вышэй, абзацы яго рамана?[1]

*

«Niebo w płomieniach»[2], пасляслоўе:

«Што ні скажаш пра генія, пра шырыню інтэлекту або сілу ўяўлення пісьменніка, ён, таксама як і кожны чалавек, асуджаны на пажыццёвае зняволенне ў сваім свеце і ніколі не высунецца за ягоныя межы. У гэтым сэнсе кожны твор, найбольш безасабісты, будзе ўрыўкам аўтабіяграфіі».

І там жа пра шчырасць:

«Пісьменнік, які ўсведамляе ўсю сур'ёзнасць свайго прызвання, не зможа адрачыся ад яе за любую цану. Зрэшты, сапраўдны мастак нават не зможа гэтага зрабіць.

*

Великолепный Тургенев («Стук... Стук... Стук!..», «После смерти», «Вешние воды» і іншае), з такім вось, у «Вешних водах», «прарочым» выказваннем:

---

[1] Маецца на ўвазе раман У. Саранка «Прыгоды Веслі Джэксана».

[2] «Неба ў агні» — аповесць польскага пісьменніка Яна Парандоўскага (1895-1978).

«То было одно из многочисленных доморощенных произведений, в которых начитанные (а ў нас і не начытаныя ў добрым сэнсе слова), не бездарные авторы отборным (і далека не адборным), не мертвенным языком, прилежно, не неуклюже проводили какую-нибудь «глубокую» или «животрепещущую» идею, представляли так называемый трагический конфликт и наводили скуку... азиатскую, как бывает азиатская холера».

Учора, з Парандоўскага, выпісваў-перакладаў «на ўсякі выпадак», «на патрэбу», а сёння гэта — як быццам толькі для задавальнення.

Дождж зноў і зноў шуміць, гамоніць за нашымі балконнымі дзвярмі, і як ні напрыкрыла ўжо такое надвор'е, як ні шкодзіць яно і тут (учора па тэле перадавалі, што 50 % збажыны яшчэ стаіць), залюбаваўся з нашай верхатуры (чацвёрты паверх, а віла на гары), як на зялёную яміну горада, з мноствам высокіх рознакаляровых вілаў-санаторыяў і жылых дамоў, з нізкіх хмараў да зямлі рухома прашывае дождж.

Падумаў, што варта запісаць, з якой цеплынёй думаў днямі пра тое, як я люблю сваю справу «і ў такім аспекце»: старонкі кнігі, табой напісанай,— з задумы, з пакут, з чарнавікоў — стройная, чыстая, жывая...

Зноў Тургенеў, «Пунін і Бабурын». Як хороша чытаецца.

І ўспамінаецца той Прус, «Grzechy dzieciństwa»[1] які будзе беларускай кнігай.

Ці запісаў дзе-небудзь, што Бэнда, гроза дваццатых — трыццатых гадоў, сказаў мне ў сорак сёмым, на калідоры «ЛіМа»: «На каком языке вы пишете? Я до вас доберусь!..» А мог жа і дабрацца, каб я пачаў друкавацца раней. Пасля мы з ім сутыкнуліся на вузкай сцежцы, у пяцьдзесят восьмым, калі ён рэдагаваў мяне ў Ленінградзе. Я саштурхнуў яго з той сцежкі, а ён, сустрэўшыся пасля ў Мінску, да агіды здзівіў мяне сваім: «Чем еще порадуете читателя?» Хоць і гаварыў перад гэтым, у Ленінградзе, што я — «от, начинающий писатель»...

*

Цудоўная паездка з Вацлавам[2] у Хэб і ў Мар'яньске Лазне (зусім на подступах да Байдана[3]). Сонечная краса Судэтаў. Наведанне яго дваюраднага брата ў саўгасным пасёлку. На кніжнай паліцы (у адным

---

[1] «Грахі маленства» — выбраныя апавяданні Б. Пруса выйшлі ў перакладзе Я. Брыля ў 1981 г.

[2] Вацлаў Жыдліцкі (нар. у 1931) — чэшскі літаратуразнаўца і перакладчык беларускай літаратуры.

[3] У горадзе Вайдэн Я. Брыль быў у 1940—1941 гг. у нямецкім палоне.

з пяці пакояў — у трактарыста!), побач з Ірасекам, Дзюма, Дастаеўскім — Караткевіч. Таксама па-чэшску, у перакладзе Вацлава.

Едучы адтуль, з пасёлка далей, весела ўспамінаў Бранеўскага, з якім у Валодзі ёсць падобнае ў характарах.

Уладзіслаў, спыніўшыся позным вечарам каля вясковай карчмы, заказаў сабе літр гарэлкі і яечню з трыццаці двух яек, сеў, выпіў адзін кілішак, з'еў адно яйка, расплаціўся за ўсё, з «чаявымі», галантна падзякаваў і паехаў далей.

А наш Валодзя пачаставаў у маскоўскім рэстаране вялікую групу незнаёмых неграў — на ўсе грошы ў першы дзень камандзіроўкі,— «хай ведаюць, што такое Беларусь!..».

*

Прышвін («Кащеева цепь»):

«Знаю очень хорошо, что если бы я вслух сказал среди поэтов и художников о каком-то поведении, то все бы смеялись. Я это знаю и таю про себя мысль о том, что в художественном произведении есть какое-то настоящее творческое поведение».

У пачатку пяцьдзесят першага года я слухаў яго на нарадзе маладых пісьменнікаў, ён гаварыў там пра «поведение» і — ніхто не смяяўся. Не памятаю, ці я тады добра яго разумеў, аднак сутнасць гэтага, чым далей, то ўсё больш і мая таксама.

І далей у яго:

«Грибоедов чудесно сказал: «Пишу, как живу, и живу, как пишу».

...Мне бы хотелось понимать форму свободного труда, как об этом говорит Грибоедов, а творческое поведение я понимаю как усилие в поисках своего места в общем человеческом деле и как долг в этом общем деле оставаться самим собой».

*

Прага.

Старадаўнія яўрэйскія могілкі, на якіх ужо дзвесце год не хаваюць. Камень пры камені, вусцішная бібліятэка з «кніг» на безнадзейна невядомай мове, яшчэ па-новаму memento mori.

Хто тут асмельваецца гаварыць пра вечнасць?..

Толькі б маленькі ўдзел у вечнай справе. У гэтым і сапраўдная сучаснасць.

...Чэшскі стол, мангольская гарэлка і — дзякуючы мілай гаспадыні, вопытнай кітаістцы — дакрананне да Кітая, другой, да сцішнаты бяздоннай вечнасці.

Ці дойдзем мы калі-небудзь да сапраўднай агульналюдскай еднасці? У кожнага свой горб гісторыі, таго, што называецца нацыяналізмам. А яшчэ ж і новы, ды такі вялізны, мех развязаны — Афрыка!..

*

На адным з нашых з'ездаў ці пленумаў К. пачуў, як другі К., маскоўскі, казаў камусьці, што беларуская літаратура — «детский лепет». Расказваў мне наш таварыш пра гэта абурана, а я вось, чытаючы А. Лебедзева пра Грыбаедава, думаю, што ёсць не толькі «Горе от ума», адзін з твораў вялікай рускай літаратуры, але ж і многа глыбокіх даследаванняў пра яго. І як гэта, на жаль, пакуль што аб'ектыўна правільна — пра «детский лепет», і нічога тут няма абразлівага.

*

Думаў учора, што трэба будзе перачытаць Караткевіча, якога я чытаў найбольш у першых рукапісных варыянтах. І гэта па-свойму гаворыць мне пра яго значнасць. У нейкай залежнасці ад яго юбілею.

*

Зноў жалобнае развітанне, па тэлевізары[1]

Каля труны Пятра Міронавіча, у галавах, стаяць яго жонка, партызанскі лекар, а сёння прыбітая горам жанчына, і брат яго, прыгорблены, сівы генерал. Калісьці расонскія юнакі, яны, браты Машэравы, далёка не адразу пасля вайны знайшлі, дзе пахавана іх маці, расстраляная за сыноў, партызана і франтавіка, і, як расказвалі іх землякі, убачылі, што косці рук яе звязаны калючым дротам...

Дождж, дождж на могілках, а потым, зусім нечакана, пасля ўсяго, на тэлеэкране — пад яго маладую, прыгожую ўсмешку на жалобным партрэце, над процьмай вянкоў і букетаў — развітальны лёгкі і чоткі праход воінскага ганаровага эскорта,— моладзь пад гукі вясёлага, непераможнага марша.

Як быццам сам ён, Пётр Міронавіч, сваёй усмешкай гаворыць, што ёсць і вышэйшае, трывалейшае за смерць.

*

Сярод тых зборнікаў апавяданняў, што прысланы мне на выбар у польскую анталогію, нейкі зусім незнаёмы К. У апавяданні яго — верасень трыццаць дзевятага. Уланы апынуліся паміж нямецкім насту-

---

[1] Гаворка пра пахаванне П. М. Машэрава (1918— 1980).

пленнем і нашым вызваленчым паходам. А тут яшчэ супраць уланаў, добра знаёмых мясцоваму насельніцтву па славутых «пацыфікацыях»[1], выступілі і сяляне-ўкраінцы. «Шаржа»-атака на гэтых безабаронных людзей,— штосьці з «Агнём і мечам». І як было там, у Сянкевіча,— «чэрнь», «морда», так і тут: «З каменным, адутлаватым тварам палкоўнік свіснуў шпіцрутэнам па мужыцкай мордзе». А потым яшчэ і шакалам назваў. А вышэй, калі ідзе тая, ледзь не легендарная атака: «Пазбаўленыя ініцыятывы, атуманеныя нацыяналістычнымі лозунгамі мужыкі заўважылі атаку, але было ўжо запозна на абарону і на ўцёкі. Тых, што ўцякалі палямі, уланы секлі шаблямі, даганяючы. Тых, што пахаваліся ў равах, бралі на пікі...»

Такое выдаецца ў сямідзесятым годзе. Трымаецца на смярдзючым «гістарызме». Як і два «дыскусійныя» артыкулы ў «Kulturze» пра Дырлевангера XVII стагоддзя, «гразу казацтва» Ярэму Вішнявецкага,— вялікія, з «вялікай эрудыцыяй» напісаныя артыкулы, у якіх ані крышку сучаснага разумення гісторыі.

Учора з цікавасцю чытаў даклад на пленуме ПАРП, з квінтэсенцыяй у адным сказе: «Трыццаціпяцімільённы народ ніхто не возьме на сваё ўтрыманне». Якая складанасць там у іх, і як моцна акумулюеце гэты народ сваімі спрадвечнымі недахопамі і сам, і пры шчодрай дапамозе «сяброў»...

К., пасля прачытання закінуты на антрэсолі, так муляў гэтымі днямі, што я яго зняў, нарэшце, адтуль, каб запісаць. Як пра штосьці ў значнай меры не прыватнае, а характэрнае для спраў шырэйшых і глыбейшых.

*

Дачытаў лебедзеўскага «Грыбаедава». Прачытаў (каторы ўжо раз!) лермантаўскае «Памяти А. И. Одоевского», з цудоўным заключным радком, што так заўсёды хваляваў мяне:

...А море Черное шумит не умолкая.

І ўспомнілася нядаўняя сустрэча з Кайсынам Куліевым. От сабе, так сабе маё пытанне: «Как там Эльбрус?» І ягоны, таксама так сабе, адказ: «Сияет и ждет тебя!» А ўспамінаецца прыемна.

*

У мінскім аэрапорце — твары, прыкметы, біяграфіі злачынцаў, якіх шукае міліцыя. Сярод маладых крымінальнікаў — зладзеяў,

---

[1] Пацыфікацыя — уціхамірванне, карныя экспедыцыі для падаўлення рэвалюцыйных настрояў.

забойцаў, растратчыкаў і аферыстак — фотаздымак, як з таго свету, таксама чалавека, якому ўжо за семдзесят шэсць гадоў і якога яшчэ ўсё шукаюць на нашай неабсяжнасці. Каб не проста затрымаць, а яшчэ і доўга «расколваць» ды судзіць за нешта страшнае, можа, жахлівае, што ён рабіў у дні фашысцкай акупацыі.

Перад партрэтам гэтай агіднай старасці ўспамінаў (а можа, цяпер, запісваючы, успамінаю), як у Карлавых Варах, зусім побач з ФРГ, думаў, наколькі гэта балюча наша, унутраная справа — усе тыя, што супрацоўнічалі з ворагам...[1]

*

Няўжо заўсёды будзе так: «адзін пішу, два запамінаю»? Колькі ўжо яго, такога «запамінаю», пайшло ў нябыт, ідзе туды і будзе ісці!..

*

Неяк дзіўна быць з сабою сам-насам, аднаму, як быццам я да гэтага не прывык. Стала рабочага, пісьмовага няма. Нешта курортна-вузкае, каля сцяны, з шуфлядамі, з тэлевізарам збоку і з вялікім люстрам на сцяне. Пішу і няёмка: нібы хтосьці за мной назірае. А гэта я сам, і мне самому, аднаму ў пакоі, смешна і няёмка...

*

Толькі прачнуўся (у сне гладзіў аўчарку) — адразу шчодра чарпануў самога сябе найгоршага і — хоць вый... А жыць жа трэба. І ніколі не ўведаеш на ўсю глыбіню, ці і другія, каго ты паважаеш, таксама горкія бываюць кожны сам сабе?..

*

А ўдар, апошні ўдар сямітоннай махіны ў жалезны лоб яшчэ цяжэйшай, узаемны ўдар сучаснай, так «неабходнай» нам вялікай хуткасці — зноў і зноў вяртаецца да мяне...[2]

*

За морам, за горамі, стэпамі і лясамі ёсць дзяўчынка, якой споўнілася дзесяць год, і з усіх падарункаў, якія яна атрымала, найбольш радасці ёй прынесла новая клетка з вясёлымі папугайчыкамі.

Пра гэта мне хораша было думаць учора, калі пазваніў дахаты і даведаўся, што ўсе нашы былі ў Данусі.

---

[1] Гэты і васемнаццаць наступных запісаў зроблены ў Сочы.

[2] Маецца на ўвазе трагічная смерць П. М. Машэрава.

А днямі, убачыўшы на тэлеэкране поўненькага, вясёлага немаўлёнка, сказаў: «Падумаеш! І ў нас ёсць недзе такія шчокі». Гэта — пра Міхася, які ўсё больш ды больш ачалавечваецца.

Добра, калі ёсць такія «дробязі».

*

Ніна[1] ўчора па тэлефоне сказала: дурны, што працую. А я яшчэ і грызу сябе трохі, што не сваё раблю, а перакладаю.

Устаўшы ад стала, каб ісці на снеданне, успомніў N., які калісьці, забраўшыся ў вежу нясвіжскага замка, напісаў за месяц адпачынку даўжэзную «лезэдраму», тры ці чатыры апавяданні, цыкл вершаў, а потым, каб не выбіцца з рабочага настрою, яшчэ перапісаў (ад рукі, прыгожым дробным почыркам) шэсць нумароў газеты — ад першага і да апошняга слова ці лічбы...

Так рагатаў калісьці X., і сам ніколі не гультай.

Нядрэнна і я працаваў у тым самым замку ў лістападзе шэсцьдзесят шостага. «Ты жывеш», «Шэрань», «Думкі звычайныя», дапрацоўка «Апошняй сустрэчы» і «На Быстранцы», запісы... Больш бы такога! Каб жыццё было поўнае зместу, каб не было тугі і сораму, што злёгку ўсё точаць ды точаць.

*

Падвечар, слухаючы мора, зноў успомніў Машэрава,— як ён тут, летась і пазалетась, кожнай раніцы пралятаў на водных лыжах. І да сумнага «не паляціць», нібы ўжо стомлена, нібы ад чалавечай мудрасці падумалася: колькі пад гэтай сонечнай, гаманлівай вадой трагічна схавалася без пары... Ну, хоць бы каля Малой зямлі, дзе, як нам з Дзімам расказваў інвалід, удзельнік тых баёў, на штурм ішлі камсамольскія часці і крыкі «мама» перакрывалі кулямётна-гарматны агонь...

*

Добра відаць чужыя памылкі. Стары Гаўрук спяшаўся перакладаць балады Шылера, а тое, што за яго ніхто не зробіць — успаміны пра Гарэцкага — усё адкладаў...

*

Раскоша чытання,— гэта ўсё-такі Герман Кант з яго «Остановкой в пути», раманам, які спачатку трохі дакучаў сваёй «нямецкай» грунтоў-

---

[1] Тут і скрозь далей Ніна — жонка Я. Брыля.

насцю, а потым так, нарэшце, узяў, што я адчуў даўно знаёмы, шчаслівы «запой».

*

Чартова[1] — пра бацьку, пра сваё маленства. Хараша, мудра — з дыстанцыі. І тое, як брат-рэаліст пайшоў з белымі,— праўда, з якою ёй больш не трэба хавацца.

Калісьці, у пачатку пяцідзесятых, я знаёміўся з гэтай жанчынай, нічога ў яе не ведаў, лічыў нават «з маладым размахам», што от сабе старая — каля выдавецтва, то рэцэнзуючы рукапісы, то перакладаючы па славутых падрадкоўніках. А цяпер — з павагай і ўдзячнасцю прачытаў. Ціхае шчасце «общения» з людзьмі і часам, якія і сапраўды не павінны былі пайсці ў нябыт.

Двойчы Талстой: «прожил жизнь — расскажи» і другое: «и у малых писателей бывают вещи значительные» (штосьці так). Не ад старасці, не ад слабасці, не ад няздзейсненых надзей, а ад сапраўднай сталасці думаецца пра тое, што літаратуру робяць не толькі вялікія, што найбольш трывалае шчасце — у сумленным выконванні абавязку.

*

«Адхіленні ў чалавечнасць».

Адно з іх успомнілася,— у выступленні Фадзеева, здаецца, на з'ездзе ў пяцьдзесят чацвёртым годзе. Пра хлопца з яго юнацтва, паповіча, якому жылося нясоладка. Ці правяраў я гэта ў кнізе пра той з'езд? Можа, пачысцілі тое адхіленне ў парадку «карыснага» ў многіх выпадках скарачэння стэнаграмы? А то і сам ён «разумна» зняў, як гэта ў нас часта рабілася і робіцца? «Правільна гэта, добра, але цяпер не трэба». А калі будзе трэба?

*

За балконам майго трэцяга паверха, за кронамі грады высокіх і яшчэ зялёных дрэў — мора і неба. Днямі, з акна нашага «мацэсцінскага» аўтобуса ледзь не радасна ўбачыў многа невялікіх белых ветразяў і ўспомніў маё юнацкае, салдацкае, з Гдыні:

... Ветразі лодак рыбацкіх сям-там, Быццам капусныя спяць матылі...

А цяпер у сіняй воддалі відаць белыя дзяжкі глісераў,— меншыя, нерухомыя, і даўнейшыя, з пенаю за кармой.

[1] Н. В. Чартова (нар. у 1903) — руская пісьменніца.

Ні я купацца, ні загараць, ні на рыбалку... Сумная мудрасць рэжыму, асцярогі. І работа. Нічога тут не параіш, калі трэба выбіраць, лічыцца з магчымасцямі. Хопіць і таго, што можна.

*

Сустрэлася Блокава: «У поэта нет карьеры — у него есть судьба».

Думаў днямі і зноў вось думаю, колькі я за апошнія дзесяць — пятнаццаць год рабіў на шкоду сам сабе, можа, і не заўсёды вельмі абавязкова, аднак, як здавалася ў той час, такога, а не іншага таму, што інакш я не мог.

*

А. Эйнштэйн:

«...Моя религиозность состоит в смиренном восхищении безмерно величественным духом, который приоткрывается нам в том немногом, что мы, с нашей слабой и скоропреходящей способностью понимания, постигаем в окружающей действительности. Нравственность имеет громадное значение для нас, а не для бога.

...Люди моего склада считают мораль чисто земным делом, хотя и наиболее важным в области человеческих отношений».

*

«З 1300 даваенных ксяндзоў 248 актыўна супрацоўнічалі з фашысцкімі акупантамі, а яшчэ 250 — з буржуазна-нацыяналістычным падполлем і яго ўзброенымі бандамі, сярод верхаводаў якіх, дарэчы, было больш за 50 ксяндзоў».

Гаворка — пра ксяндзоў літоўскіх. А мне ўспомніўся сонечны Гюстраў і пані З., што гаварыла мне там, якую выдатную гістарычную ролю ў захаванні нацыянальнага духу іграў у гады больш чым векавой няволі і разарванасці Польшчы польскі касцёл...

Мы, беларусы, можам гаварыць пра яго з іншага боку,— пра магутную і жывучую сілу асіміляцыі гэтым касцёлам нашага народа, ад чаго нейкая частка землякоў і яшчэ ўсё ніяк не ачухаецца.

*

Яшчэ раз пра аўтабіяграфічнасць.

І. Ганчароў («Лучше поздно, чем никогда»):

«Что не выросло и не созрело во мне самом, чем я сам не жил, то недоступно моему перу: я писал свою жизнь и то, что к пей пристало».

*

Учора глядзеў тэлефільм па «Нісо» П. Лукніцкага, і ў сцэне, дзе таджыкскі і рускі юнакі селі вячэраць (маці таджыка корміць іх), паўтарылася адчуванне, якое варта перажыць, запомніць і выказаць — для збліжэння людзей, так, як яны тут збліжаюцца, гэтыя чыстыя, гатовыя на ўсё добрае, закліканыя на гэта рэвалюцыяй юнакі.

Што перажывае малады таджык, ад душы частуючы рускага, чым хата багата,— і заробленай цяжкаю працай, і такой незвычайнай для далёкага госця, і беднай ядой, якой не трэба саромецца, а ўсё ж... Усё ж так хацелася б, каб госцю спадабалася!

Не абышлося тут у мяне і без сына: праз яго прапусціў і гэтага таджыка, і абодвух хлопцаў з іх прыгожай дружбай.

*

Узяўся за Б'ёрнсана, падахвочаны словамі Л. Талстога, працытаванымі ў прадмове: «Он во всем верен себе, искренне любит добро и потому имеет что сказать и говорит сильно. И я все, что он пишет, читаю и люблю, и его самого тоже». Трэба такія рэкамендацыі, каб лепш арыентавацца. Трэба такая далёкая пераклічка сапраўднага. І Нарвегія прыгадалася, і запісаць пра ўражанне захацелася.

Чытаю (у аповесці «Арне»), як ён — малады, да трыццаці — апісвае прыроду, персаніфікуючы яе, нібы ў казцы, і ўжо не ўпершыню апошнімі месяцамі (ці гадамі?) падумаў:

Няўжо тады, калі ўжо будзе позна на ўсё, я і сапраўды заплачу, што зрабіў значна менш, чым мог бы?..

...Трэба расказваць людзям пра свой народ.

Сапраўдныя, калі яны не думалі так, дык адчувалі такі абавязак падсвядома.

...«В душе каждого человека живет дитя — вечно юное, нежное существо, готовое и играть, и плакать, и вот его-то мы и должны в себе убить, чтобы «подготовиться к жизни», или как это там называется? Нет, говорю я, тысячу раз нет! Именно это существо мы и обязаны сохранить в своей душе, иначе для чего же оно нам дано?»

Проза яго, пры знешнім падабенстве сітуацый (усе ў аповесцях шчаслівa жэняцца) і пратэстанцкай сентыментальнасці, цікавая, праўдзівая, высакародная. А драмы чытаюцца нават як быццам яшчэ цікавей. Паэзія (тут, можа, вінаваты пераклад) даходзіць не так, без прозы і п'ес яна не зрабіла б уражання, не дала б мне яшчэ аднаго цудоўнага знаёмства.

*

Для бацькі жонка — можа быць і гэтая, магла б і не гэтая быць, а для сына маці — адна. Якая гэта трагедыя — чыстаму юнаку, які хацеў бы і бацьку любіць, шанаваць, прыйшлося кінуцца да яго з адчайным крыкам: «Не смей біць маму!..» Балюча адчуў гэта як сітуацыю. Але не так, відаць, моцна адчуў, каб сесці пісаць,— адразу думка: і такое было ўжо ў літаратуры...

*

Юбілей сатырыка. Напал сатырычнай славы — і ў выступаючых, і ў самога юбіляра — амаль да поўнай страты адчування гумару.

*

Стары настаўнік, светлы чалавек, расказваючы пра нядрэннага, прагрэсіўнага пана ў іхняй аколіцы, зусім сур'ёзна падкрэсліваючы гэта, гаворыць: «Ён выводзіў свой род ажно ад Данілы Галіцкага». І ў адказ яму я спытаўся, зусім па-сучаснаму абыякава: «Ну і што?»

У семдзесят пятым годзе ў Кракаве з гарадской газеты ў гасцініцу прыйшоў да мяне от сабе журналіст, каб узяць інтэрв'ю, і за чвэртку гадзіны разоў з пяток паўтарыў: «Естэм Б.!» «Естэм Б.!» Таксама хацелася сказаць: «Ну і што?»

Нават і ў камуніста Е. Путраманта, які свой шматтомны жыццяпіс пачаў з устанаўлення радавога герба, трэба было б, з яшчэ большым падтэкстам, спытацца: «Ну і што?»

*

На думкі такія трэба белы дзень і штодзённы канвеер, бо ноччу думаць пра ўсё гэта — цяжка...

*

«Гедунгенэ кадэйшым» — гэта ў яўрэяў той, хто адпявае нябожчыка, плача або чытае над ім — наняты.

Старэнькая маці ціхага N. так гаворыць пра некаторых, што выступаюць па тэлевізары.

*

Мележ з усмешкай расказваў мне незадоўга да смерці, як ён здаваў бандэроль і маладая, незнаёмая паштарка зрабіла яму заўвагу:

— Мозырь надо писать с мягким знаком.

— Гэта ў мяне па-беларуску.

— Ну и что же? Все равно с мягким знаком.

І паставіла знак сама.

1981

Чытаючы казку Паўстоўскага «Цёплы хлеб», ад яго абаяльнай прастаты, ці што, успомніў, як я ў пачатку трыццаць трэцяга года апісваў ад'езд нашага Колі[1] ў войска. Яго апошні дзень дома. Як на небе, да сонца, была зара, як снег рыпеў ад марозу. Пакуль дайшоў я да галоўнага, да гора нашай сям'і. Пра зару і пра снег пісаў з хваляваннем, якое цяпер вось паўтарылася ўспамінам. Смак і краса прастаты. І, відаць, прадчуванне творчага шчасця ў будучыні.

*

Няўжо ў гэтым ёсць заканамернасць, што я — каторы ўжо раз! — прыдрамнуўшы прыцемкам у крэсле і прачнуўшыся, здзівіўся ад думкі, што я — чалавек, асоба, нейкі згустак, аднекуль узяўся і некуды пайду, а пакуль што павінен рабіць штосьці з як найбольшым, найглыбейшым сэнсам?..

*

Да выступлення па вечары Мележа рыхтаваўся сур'ёзна, аднак не напісаў яго, а гаварыў «па тэзісах».

Горкі: «Много сердца — лучшее средство писать хорошо». «Людзі на балоце» і трымаюцца на аўтаравай сардэчнасці, любові да роднай зямлі, да чалавека, да справядлівасці.

Мележ — сам пра сябе: «Няпроста, няроўна ішла дарога...» Да поспеху з «Людзьмі на балоце» яму, на працягу гадоў, нялёгка было шукаць самога сябе, свайго запаветнага. І пасля заслужанага поспеху было не лягчэй. Можа, нават цяжэй, бо, па-першае, узмацнілася адчуванне адказнасці і, па-другое, не было ўжо маладосці з яе ўпэўненасцю, што хопіць часу і сілы на ўсё.

Не трэба сёння ў юбілейным экстазе або звышлагоднасці забывацца, што і ў Мележа былі не толькі ўдачы. Ён і сам гэта ведаў. Інакш не дапрацоўваў бы бясконца свой «Мінскі напрамак», супакоіўся б на тым поспеху, што раман гэты меў. А былі ж яшчэ спробы ў драматургіі...

Адносныя няўдачы былі нават у Талстога («Семейное счастье», «Нигилист») і ў Дастаеўскага (успомнім спачатку захапленне, а потым рэзкую крытыку Бялінскага) — у самых вялікіх і маналітных пісьменнікаў.

---

[1] Брат Я. Брыля Мікалай (1910—1970) — калгасны брыгадзір.

...Мы, літаратары, па прыродзе сваёй самотнікі. Мы ўмеем знаходзіць шчасце ў сваёй самотнасці, мы нікуды не можам падзецца ад нашага болю, нашага роздуму, нашых сумненняў. Цяжка? І не паскардзішся, бо нехта можа спакойна сказаць: «Цяжка — пакінь». Дарэчы, так і раіў суровы Талстой. Справа ў тым, што і пакінуць нельга, нельга стаць раптам не самім сабой.

...Колькі сяброў адышло беззваротна! Мележ, Куляшоў, Дзяргай... І мы цяпер думаем горка, што не паспелі чамусьці, а то як быццам і не змаглі сказаць ім тое, чаго яны заслужылі.

Тое, што мы гаворым сёння пра Мележа — гэта ўжо не для яго гаворыцца, ён ужо не суцешыцца цяплом нашай шчырасці. Гэта мы гаворым для саміх сябе і для тых, якія прыйдуць пасля і па-свойму паўтораць тое, што мы гаворым пра значнасць зробленага ім, пра сапраўднасць яго як пісьменніка.

...Ад смеху ў зале пасля непрыдуманага анекдота пра «на втором месте» я не сказаў, як думаў раней, што не пра другое, не пра пяцьсот другое месца «пасля Пушкіна» трэба было думаць і думалася тады, у пачатку нашай дарогі, а пра месца сваё, да якога было яшчэ так далёка. Зрэшты, здаецца, я і гэта неяк сказаў. А не сказаў таго, што трэба было, відаць, сказаць:

Не чапайце ўжо толькі Купалу і Коласа, бо хто ж вас упаўнаважыў саджаць, рассаджваць каля іх ды паміж імі новых класікаў. Тым больш што і тут выразна бачыцца меркантыльны разлік: Мележ побач з Купалам і Коласам, а я — побач або зусім побач з Мележам... Словам, і маладосці ў нас зашмат, і правінцыялізму.

*

Слухаючы спецыялістаў па хіміі, думаў: «Каб я запомніў усё, што чуў на ўсіх тых вялікіх заводах, дзе быў, дык быў бы вельмі разумны». Галоўнае — ведаць сваё, заўсёды і ўсюды вучыцца бачыць усё. Адчуванне павагі да тых, што ведаюць і працуюць — гэта было ў мяне заўсёды. На такім фоне бачыш, правяраеш сябе — ці тое, што трэба, ці на ўсю сілу робіш сваё.

...Які агромністы апарат, як многа моладзі ў розных камандзіроўках, як многа ў нас людзей, што не працуюць або «працуюць», не робячы галоўнага, неабходнага. Колькі б адпала правяральшчыкаў, каб людзі працавалі хоць больш-менш сумленна.

...Калі мы выйшлі з грандыёзнага ды мудронага цэха, падумаў, што якраз цяпер — па ўсёй рэспубліцы — ідзе тэлеперадача пра маю

работу. Адчуванне законнай гордасці, патрэбнасці? Ці, можа, штосьці ад жадання апраўдацца?..[1]

*

«За ім кабыла Мышатка з танканогім жарабём ляніва члапае па сівым, пытляваным пыле палявой дарогі». Гэта калісьці — пытляваны пыл — у «Маім земляку» смакаваў незабыўны Валя Таўлай.

Успомніў — чытаючы карэктуру.

*

Дастаеўскі («Дневник писателя», 1873):

«Выше всего ценя разум, науку и реализм, он (Бялінскі.— Я. Б.) в то же время понимал глубже всех, что один разум, наука и реализм могут создать лишь муравейник, а не социальную «гармонию», в которой бы можно было ужиться человеку. Он знал, что основа всему — начала нравственные».

Як гэта сучасна праз сотню з гакам гадоў! Днямі адзін разумны старшыня калгаса, выступаючы па тэлебачанні, гаварыў, што ў нас ва ўсіх ёсць усё, каб быць заможнымі, не хапае толькі самага простага — сумленнай працы.

*

Доктар філалогіі з Адэскага універсітэта, разам са мной у гасцях у кіеўскага доктара філалогіі. Ветліва пытаецца ў мяне:

— Ваше справжне призвішчэ Панченко?

Дружба народаў — дружба літаратур...

*

Улетку сорак пятага года Таўлай расказваў, як на абедзе ў Купаліхі выпадковы госць — Бэнда ўсё даводзіў ёй, што ён ужо не той, зусім не той, які быў перад вайною. А яна, гасцінная і адкрытая цётка Уладзя:

— От еш. Сабака быў, сабака і застаўся, але еш!

*

Даволі часта апошнім часам успамінаю восень трыццаць восьмага года,— Мюнхен, Чэхаславакію, той страх і смутак... Успомнілася, што ў апавяданні «Кулікі», якое загінула, не проста кулікі на водмелі, да

---

[1] Запісана ў Гродне.

якіх я падпоўз, якіхназіраў,— не толькі гэтая радасць, а іменна як кантраст да мірнай красы прыроды, той страх і смутак перад зусім магчымым пачаткам вайны.

І сёння зноў,— што ж будзе з Польшчай?..

*

Юрыя Трыфанава памянуў чытаннем яго «Другой жизни».

Залыгін: «Очень большой русский писатель». У некралогу — высокая ўзнагарода: «Знак пашаны».

Усё, што я чытаў ягонага, чыталася з адчуваннем сапраўднага, а прачытаўшы — амаль адразу забываешся. Што гэта?

*

Алу Тарасаву я ўпершыню ўбачыў у «Трох сёстрах». Калі яна ўзяла падушку і пайшла за сцэну — колькі мужчын, і я таксама, пайшло б за ёю следам!..

Улетку семдзесят шостага года, калі мы з Л. ішлі па Нямецкіх могілках, я здалёк убачыў у зяляніне вялікі фотапартрэт магутнай рускай красуні, пазнаў Тарасаву і нібы толькі ў той момант усвядоміў, што яна — ужо ў зямлі...

Успомнілася гэта — два яркія кадры,— калі прачытаў у дзённіку Паўла Тычыны, як ён у Баньскай Быстрыцы, пад парасонам ад дажджу, заплакаў, слухаючы «Вы жертвою пали» і, нібы апраўдваючыся, запісаў пасля:

«У Алли Костівні Тарасовоі теж сльози...»

*

«Коріння» Грыгіра Цюцюнніка. Кніга, чытаючы якую не працуеш, заўважаючы шмат непатрэбнага ці дрэннага, але адпачываеш душой, падмацоўваешся сапраўдным словам.

І чаго ж ты, хлопча, узяў ды самахоць пайшоў з жыцця?..

Той, з кім цябе параўноўваюць, Шукшын, вельмі хацеў пажыць, папрацаваць, а ты...

*

Даўшы запісы ў пятым томе,— якія на думку некаторых павінны публікавацца пасля аўтаравай смерці,— я нібы апярэдзіў самога сябе, і вось, як мёртвы, маўчу...

*

Маскоўская спёка. Сяджу, чакаючы таварыша, на дворыку Саюза пісьменнікаў. Побач прыселі дзве паэтэсы, спачатку адна, потым другая. Сімпатычныя маладзічкі з далёкага поўдня, якім выразна не горача. У той, што прысела першая, вялікая сумка сваіх, свежаспечаных зборнікаў, якіх многа, аж сумка не зачыняецца. Другая, міла павітаўшыся ды прысеўшы, адразу і папрасіла даць ёй адзін з аўтографам.

— Я не могу теперь. Они уже распределены. Я вам потом. А посмотреть — пожалуйста.

Слова за словам і пачалася паэтычная гульня:

— Раскройте на... ну, пусть на сорок второй страничке и прочтите третью строчку сверху. Хорошо! А теперь... ну, на семнадцатой, восьмую снизу... А?

І смакаванне, і эрудыцыя.

*

Крытык адчувае сябе паміж Парнасам і пісьменнікам, а месца яго — паміж пісьменнікам і чытачом.

*

Ідзе і сее перад сабой, здаецца, толькі прозвішчы ды назвы.

Што з гэтага крытычнага насення вырасце?

*

У літаратуры ён — адно панылае недаўменне. Толькі пасады значныя займаў. Яшчэ і здаровы, румяны, а ўжо, аказваецца, падрыхтаваў на выпадак смерці пісьмо кіраўніцтву Саюза пісьменнікаў, каб яго «пахавалі сціпла». І на той свет збіраецца з упэўненасцю ў сваёй не абы-якой літаратурнай значнасці.

*

Пісьменнік малады і здольны памяняў многа прафесій. Хваляць за гэта: веданне, вывучэнне жыцця. А можа, проста лайдак, лятун, нідзе не мог прыжыцца, не хацелася працаваць?

*

Сустрэча з Траяпольскім.

«...Не кампазітар, не дырыжор, не літаратар, а чалавек, вобраз! Месцамі я чытаў са слязьмі на вачах. І не там, вядома, дзе ты цытуеш мае пісьмы... Я вінаваты, што не напісаў табе...»

Гэта — на мае ўспаміны пра нашага Рыгора Раманавіча.

Мы стаялі, абняўшыся, па праходзе, ужо па вачах прэзідыума, які заняў свае месцы, і трэба было разысціся, а гутарка — не закончана...

*

«Дамоклаў меч вайны»... Сам ён — з трыбуны, у друку — гарачы змагар супраць яе, вырашальны глабальных спраў і, адначасна, як аказалася, дрыжыць і пошла клапоціцца за месца ў прэзідыуме з'езда, у сакратарыяце Саюза, у праўленні... Дзве лініі. Якая ж з іх галоўная?

*

З выступлення Айтматава: «Великая сытость — великое высокомерие». Кіргізская прыказка.

*

Прыехаў сюды[1] як і планавалася, з кінадакументалістамі.

«Niemnie, domowa rzeko moja» і «Гой ты, Нёман, быстры Нёман, колькі дум ты мне нагнаў!..»[2] «Пан Тадэуш» і «Новая зямля»,— пра народнасць нашай эпапеі, народнасць Коласа і трохі пра сустрэчы з ім.

Стаміўся ад сонца і дубляў, ажно плесці пачаў пад канец. Тады ўжо, калі рэжысёр папрасіў нагаварыць ім «у запас» — пра запісы мае, пра гэты жанр наогул. Папрасіў, каб паклікалі на чарнавы прагляд,— не дапушчу да лішніх недарэчнасцей.

*

І хата, і бульба ў агародзе, і Нёман, і лес, і сцежка ў жыце, і буслы на тэлеграфных слупах — многае нагадвае перажытае тут. А ўчора яшчэ і святы нёманскі вечар — на маторцы, свежы позірк на родную красу.

...Разумная згода з тым, што сяму-таму (Айтматаву, Распуціну) дадзена больш таленту, і ён у гэтым не вінават, і дзіка гэта — крыўдзіцца на ягоную славу. Тым больш памятаючы, як многа ён працуе, шукае, знаходзіць, не марнуючы свой дар.

...Дома, чытаючы Шагінян («Новый мир», № 6), светла ўспомніў, як я зімой трыццаць сёмага — трыццаць восьмага года хварэў і, шчаслівы маючы многа вольнага часу, чытаў «Давіда Каперфільда».

Успомніў таксама, як увосень трыццаць дзевятага, у вёсцы на арбайтскамандзе, Валодзя Васілеўскі[1] хварэючы, залез у маю торбу ад

---

[1] Гэты і дваццаць два наступных запісы зроблены ў пасёлку Крынічным.

[2] Радкі з санета А. Міцкевіча «Да Нёмана» і верша Я. Коласа «Нёман», дарэчы, добра вядомага ў былой Заходняй Беларусі перш за Усё як песня.

процівагаза і напісаў у маім наіўна-смелым блокноце: «Собрание сочинений, том четвертый. Из цыганской жизни». Штосьці больш яшчэ, але толькі гэта запомнілася. Пра маю будучыню па Савецкай радзіме, куды нас абяцалі адпусціць,— як прароцтва якое. Тады мяне, здаецца, і Цыганом празвалі, калі адрасла чупрына, якое ў казармах, на стрыжаным пад машынку, не бачылі.

...Застаўшыся за дзеда і за бабу, з прыемнасцю накарміў унучку, напаіў яе ліпавым цветам, нагрэў вады, памыць ногі, і палажыў спаць (трохі тэмпературыць), а сам — толькі ў дзесяць — пайшоў прайсціся.

Зноў, як у семдзесят восьмым, сцежка ў добрым жыце, тады кладка на Нёмане, стагі над пакошай, любая свежасць пасля пакутлівай спёкі і вялікая, заслужаная стомленасць сонца над самым лясным даляглядам.

Успомніўся Якуб[2] Восьмага быў у яго амаль дзве гадзіны. Наш аптымізм і гумар, як маленькая надводная частка панурага айсберга, што страшна больш хавае ў глыбінях адзіноты... (Якая неадпаведнасць «прыгожага» параўнання!) Падумаў цяпер пра мудрасць апошняга развітання з жыццём. За кагосьці падумаў, без болю свайго, нібы і гэтым любуючыся — збоку...

*

Дурнота гэта была ці чысціня — мая наіўнасць, што так нямала пахадзіла па самым краёчку смяротных небяспек? Скажам, блакнот-дзённік у войску, у палоне, у акупацыю?..

Днямі думаў, што варта расказаць пра гэта, напісаць — апошні раз, найясней. Ды нешта ўсё-такі як быццам раіць пачакаць, знайсці найбольш дакладныя, аб'ектыўныя словы.

*

Пісьменны, начытаны, добры, а ўзяў ды даў мае «Байдуны» пачытаць аднаму з нашай вёскі,— каб выявіць, каго за кім трэба бачыць...

— Навошта ж ты так? Людзі ж будуць злаваць,— кажу яму збянтэжана, а ён, у адказ, прастадушна, з усмешкай:

— Але, брацe, будуць...

Усюды дзеці — унукі майго пакалення, з якімі трэба быць бліжэй, асвяжаючы душу.

І кнігі, да якіх ад мінусаў сучаснасці цягне, нібы да верных сяброў.

---

[1] Зямляк і аднапалчанін Я. Брыля. Памёр у шпіталі для ваеннапалонных вясной 1940 г.

[2] Тут і скрозь далей —Якуб Міско (1911—1981) — журналіст, сябар Я. Брыля, у той час цяжка хворы.

У братавай, перад сном, падмацаваўся першымі раздзеламі «Анны Карениной», зноў смакуючы Яго мудрую прастату. А ў мірскай кнігарні купіў маленькую, хораша выдадзеную аповесць невядомага Цібара Дзеры і тут ужо, даючы нагам адпачынак, з прыемнасцю прачытаў.

Праўда, і купляючы, і чытаючы гэтага венгра, светла помніў, што недзе ў Гданьску перакладаецца, а ў Кракаве будзе выдадзены мой «Золак», таксама ў «мініяцюрнай серыі»...

*

Учора вельмі хороша ўзыходзіў пад садам і лесам поўны, цяжкі, барвовы месяц. Памытая бабуляй унучка прычэсвалася перад трумо, і я, увайшоўшы з двара, сказаў ёй зірнуць у акно.

А сёння распасцёрся спорны дождж. За бульбай, што застракацела цветам, маё мілае, каласістае жыта і лес. «Як хораша!» — падумалася, а потым і сказаў Ніне, што паездка па родным наваколлі патрэбна мне была, як адчуваю цяпер, для таго, каб вярнуцца сюды, у Крынічнае, як дахаты, каб супакоіцца тут на даўжэй і, можа, папрацаваць.

Днямі ў бульбе, воддаль ад нашых вокан, зацвіла адна кветка маку. А цяпер ужо іх, як ад першай іскры, успыхнула цэлая кароценькая градка, і я ўявіў такое ў мультфільме, толькі ў казачнай хуткасці, і радасць дзяцей уявіў, якім так уласціва лічыць казачнае натуральным.

...Падвечар.

Спорны дождж ішоў ад ранку да позняга поўдня, потым аціх і перастаў. Старая ліпа мокрая, аднак, праходзячы каля яе, спыніўся ад ціхага гулу. Пчолы. Здаецца, пад кожным лісточкам, як пад парасонам. Агромністы зялёны вулей.

*

У маленстве і пазней я ведаў тугу па кнізе. Пасля ў мяне, а потым і ў маіх дзяцей такога не было. Халодная, туманна-непраглядная туга...

*

У шэсцьдзесят дзевятым годзе, на парадзе ў Кіеве, Платон Варанько гаварыў, як сорак першы год тых людзей, якія сталі неўзабаве партызанамі, адкінуў ледзь не ў зусім першабытную дзікасць,— ні радыё, ні газет, ні кніг, а навокал — поўнае варожае бяспраўе...

*

Гады ўжо са тры прайшло пасля прачытання «Славы і хвалы»[1] а ўсё яшчэ помніцца, як традыцыйна па-панску аўтар глядзеў на падзеі грамадзянскай вайны на Украіне. Верны «малоец» выручыў, данёс добрым папам, што трэба ўцякаць, дапамог... Штосьці так: не факт, а дух памятаю. Для гэтага і спатрэбіўся прадстаўнік народа, сялянства, перад якім адкрылася свабода. Для сваіх ён, той «малоец»,— здраднік, а папам ён патрэбен — толькі для саміх сябе...

*

Я стаміўся ад запасу сваіх успамінаў, але ж і іншых у мяне няма.

*

Падбіраю, мяняю, прыдумваю, каб у выніку атрымалася як найбольш натуральна, праўдзіва, а потым крытыка лічыць такое ледзь не проста ўспамінам.

Гаварыў жа N.— з усмешачкай маладое вышэйшасці, ці што,— чытаючы з трыбуны свой гадавы агляд: «Цяпер пайшла ў нас проза ўспамінальная...» Туды ж і мой «Золак» аднёс.

*

Андрэ[2] «Дитя-зеркало». Чытаў і думаў, што не аднаму мне захацелася напісаць свой «Золак». «Лета к суровой прозе клонят». Да роздуму, які — няхай сабе! — чытаецца нямногімі. Андрыч успамінаецца, яго «пасмяротныя» апавяданні. Такое хочацца пісаць. Такім хочацца бачыць тое, што цяпер раблю.

*

Сосны, бярозы, верас. Карычнева-жоўта-паласаты і тоўсты, як цукерка-падушачка, чмель. Дзве бусінкі-бруснічыны. І добрая кніга. Харчук[3], пра якога чуў добрае ад сяброў, якога ні разу не бачыў, а які прыслаў мне свой том выбранага з цёплым і, верыцца, шчырым аўтографам. Прыемна гэта, калі пісьменнік піша пісьменніку (пра што калісьці пісаў мне Паустоўскі), і трэба так рабіць.

Блакнот каля самай зямлі, як простая прылада працы. Згадваецца запіс для «Дажджлівага, сонечнага жніўня»: «Добра так пісаць, калі і блакнот і душа ў траве».

---

[1] Раман Я. Івашкевіча.

[2] Рабер Андрэ (нар. у 1921) — французскі пісьменнік.

[3] Барыс Харчук (пар. у 1931) — украінскі пісьменнік.

Няўжо прывыкну тут, у гэтых, амаль зусім родных мясцінах, і буду жыць ды працаваць, падзяліўшы дом на зямлі на два: Мінск і Крынічнае? Ёсць жа ў Танка Нарач, і ў іншых свае куты, яшчэ далей, чым будзе тут мой.

*

У трыццаць трэцім — трыццаць восьмым гадах, будучы ўжо дарослым, я слухаў расказы нашага суседа пра баі ў Маньчжурыі, і тады мне тое здавалася такім ужо далёкім, проста гістарычным. А было ж яно праз 29-34 гады пасля падзей, у якіх наш сусед, жывы чалавек, удзельнічаў.

А ўчора мы, выпадкова сустрэўшыся з В. Ш. на яго зацішным, цёплым хутары, жыва для нас успаміналі верасень трыццаць дзевятага года, вайну, і хутка вось будзе ўжо... сорак два гады, як тое адбывалася, тое, у чым мы бралі ўдзел.

Як шмат пражыла, пражыта. Аж сцішнавата часам заглянуць у глыбіню мінулага, якое — і тваё...

*

Учарашняе, вячэрняе.

Прайшлі, прагулі камбайны, агалілася і смачна запахла вільготнатравяністае ржышча. І адразу — буслы, бо жыта было каля лугу, адкуль сюды хаваліся жабы.

Два хлопчыкі пад'язджалі ў кузаве грузавіка, які браў ад камбайна жыта. Як толькі яно шухне з трубы ў кузаў, малыя лезуць пад зерневы вадаспад, як пад душ, і крычаць ды смяюцца. А што і пыл, і горача — нічога: блізка Нёман!..

А цяпер вось ранішні туман не знізу падняўся, а спусціўся зверху, з невысокай, лёгкай хмарнасці. Ён захапіў верх лясное «пілы», а пад ім, на цёмным фоне недалёкага лесу, хораша бачыцца і недажатае ўчора жыта, і ржышча з торбамі саломы, і два камбайны, што пазней дакончаць учарашняе, і сад з «сілпымі» яблынямі ў бульбе. Восем градусаў. Росна. Азяблыя вяргіні і драбнейшыя, але вышэйшыя, для нас і для самой гаспадыні безымянныя кветкі, бледна-ружовыя, у якіх учора, у апошнім сонцы, працавалі пчолы, чым я палюбаваўся на ганку зблізку.

Р. абураецца ў пісьме, перадаючы мне пачутую на аўтобусным прыпынку ў Карэлічах гутарку двух «інтэлігентаў»:

«Кто теперь не ворует? А тот, кто не ворует, тот грабит свою семью».

«Хачу, каб балела, хачу, каб балела...» Так паўтараў я ў душы калісьці, перад якім-небудзь болем. Скажам, у дантыста.

І да смерці так ставіцца? Будзе лягчэй?

Карандашная ці чарнільная рыса на чыстай паперы, на полі кнігі ці часопіса — як гэта хораша, вельмі па-свойму адчуваецца ў прыродзе. Нават калі ты не ў лесе, не па траве, а калі прырода так вось — за сонечным акном.

Пысін усё-такі памёр[1].

Ад гэтай весткі — другой, канчатковай — уражанне такое, як быццам уся наша паэзія патроху памірае. Адзін за адным. А хто ж застаецца?..

Захацелася штосьці рабіць. Каб не спазніцца. Аднак чытаў далей. На выбар — раздзелы з купленых учора ўспамінаў Дастаеўскага Потым — жнівеньскі пумар «Полымя». Танкавы вершы, дзе роздум, яшчэ сталейшы, і спеласць, яшчэ ўсё ранейшая. Пасля, напрасткі перабрыўшы цераз вялізнае празаічнае поле, раптам — Пысін. Як развітанне!..

У вершы пра Сурначова я спачатку яшчэ раз светла адчуў даўняе, лясное ўраяіанне ад паэзіі, з якою доўга не сустракаўся: «Ля хаціны тваёй сасновай...» Штосьці сапраўднае, як і ад першага для мяне, таксама ў партызанах, верша Куляшова: «А як след тваіх ботаў пабачу — пацалую яго і, як баба старая, заплачу...»

У канцы таго верша пра Сурначова — так коратка і так многа — пра Мележа, Барадуліна і мяне.

Абняў бы цябе, Алёша, ды ўжо не абніму...

*

Чалавечкі мае цудоўныя. Волечка «танцуе» пад усялякую музыку. Апроч тое, што з праігрывальніка, калі яны сядзяць з бацькам на дыване адно перад адным і трасуцца ў нейкім арыентальным падабенстве танца, яна можа і хоча танцаваць пад шум бабулінай швейнай машыны, нават пад кавамолку і электрабрытву. А Міхась, у гасцях, любіць паесці. Суп спачатку лыжкай, а потым місачкай дапіў і не пасмеў, на жаль, як дома — надзець тую міску на галаву.

Успомнілася, пішучы гэта, як Пысін не застаўся на канцэрце пасля ўрачыстай часткі юбілейнага вечара Зарыцкага, дзе ён выступаў з дакладам (са сшытка чытаў), а на маё недаўменне сказаў:

— Да ўнукаў хочацца.

---

[1] Гэтая вестка з Магілёва ў Мінск прыходзіла двойчы.

Яны ў яго не ў Магілёве, а тут. А дзед бываў у Мінску не надта часта.

*

За два дні — успаміны А. Цвятаевай. Спачатку залішне расчуленыя над мінулым, маладецтвам і пачаткам маладосці, залішне захопленыя «бабскай» дробязнасцю і сямейным самалюбаваннем, а потым, чым далей, то ўсё больш сур'ёзна.

Закончыў апоўначы, «бяздумна» парушаючы хатні рэжым такім штодзённым тут чытаннем — лежачы, пры святле[1]

*

З бойкай, амаль мужчынскай суровасцю, нейкім нават пракураным баском яна пра кагосьці сказала: «Он свои мысли выковыривает из зада». Сталічная пісьменніца, у Доме творчасці, «ничтоже сумняшася», што гаворыць такое дзвюм іншым жанчынам, а чуюць не адны яны. Можа, гэта і справядліва было сказана, аднак я — вось ужо больш за дзесяць гадоў,— сустрэўшы ў друку імя гэтай пісьменніцы, успамінаю перш за ўсё той басок і... чытаць яе не хочацца.

А тут яна, у новай газетнай публікацыі, дала яшчэ і партрэт. Зусім пад жаночую кволасць, пяшчотнасць, з вялікімі завушніцамі, у пераможны профіль колішняй маладосці. Не бярэ.

*

Наша Зямля ў сусвеце, і канвеер мноста знаёмых і блізкіх, якіх нядаўна, даўно і яшчэ даўней не стала, і тых, што прыйдуць — пры мне, пасля мяне... Самыя блізкія, адзіныя. На нешта ж некаму яно патрэбна?! Калі казаць пра гэта найпрасцей. Пытанні, над якімі біліся вялікія, з якіх найбліжэйшы Леў Мікалаевіч. Пытанні, якія і мяне пачалі хваляваць, як цяпер, здалёк паглядзіш, вельмі рана.

*

Перад маім акном на шостым паверсе, у кронах соснаў і шматфарбных клёнаў — цагляная вежа старога, запушчанага касцёла. Спічасты дах і крыж — трохі вышэй за маё акно. А ноччу, пад раніцу, калі яшчэ цёмна, там, дзе касцёл, блішчыць толькі зыркі, бяссонны агеньчык, вартуючы нейкі архіў.

---

[1] Гэты і сем наступных запісаў зроблены ў Юрмале.

*

Удзень па тэлевізары — пісьмы з многіх краін супраць нейтроннага шаленства.

З пісьма французскай маці:

«Загінуць нашы дзеці, а застануцца іхнія цацкі!..»

*

Выйшаў у 8.15, пазней, чым заўсёды, бо нарэшце добра паспаў.

Імгла. Пад дрэвамі здаецца, што дождж пачынаецца або канчаецца, а гэта з лісця на лісце ападаюць цёплыя кроплі дажджу.

Над шырокай і ў абодва бакі бясконцай паласой пустога пляжа і над ціхім морам нізкі туман. У мора, модна кажучы, поўны рэлакс,— толькі размеранае, як подыхі, прыхлёбванне. І зусім нечаканае — медузы на самым краёчку вады. Невялікія, ружаватыя, падобныя да сыраежак.

*

Крытык Ігар Дзядкоў у пасляслоўі да аднатомніка Віталія Сёміна цытуе аўтара:

«Он умел думать против себя. Правильным для него было совсем не то, что приятнее и легче».

Грунтоўнасць, глыбіня, сумленнасць — гэта ў Сёміна адчуваецца. Трэба яго прачытаць усяго, з тым томам выдавецкіх рэцэнзій, якія, здаецца, павінен выйсці, а мо ўжо і выйшаў.

І як шкада, што наша з ім дружба, якая выпадкова і хораша пачалася ў маі семдзесят шостага, так хутка і нечакана абарвалася.

*

Гартаючы адзін з тамоў «60 лет советской поэзии», мінаю многае, як нецікавае, прыблізнае, сухое ды глухое чаргаванне таго, што з многіх моў нацменшасцей не даносіць, а толькі рэгіструе так званы пераклад з падрадкоўніка.

Потым — Рыльскі. Пасля Тычыны спыніўся на ім.

Колькі ж было Максіму Тадэевічу ў пяцьдзесят восьмым, калі ён гасцяваў у нас на Свіцязі? Толькі шэсцьдзесят тры! А ў маі пяцьдзесят трэцяга, калі ён сустракаў пашу дэлегацыю ў кіеўскім аэрапорце і ўзяў нас я Вялюгіным у сваю машыну, упершыню наблізіўшыся ўважліва ды прыязна? Яшчэ па пяць год менш. Як дзіўна і як прыемна глядзецца ў такое люстра, прымервацца ўзростам да ўзросту. Чамусьці без суму, з адчуваннем абавязку, думаючы, а ці так ты наводзіш сябе — і наогул, і ў адносінах з маладзейшымі.

...І нікуды не дзенешся ад таго, што — па Талстому — «стихи тогда лишь хороши, когда они очень хороши». Запісваю пасля добрага верша Барыса Алейніка «Память о матери».

...З усіх бакоў аднагодкі дый маладзейшыя нагадваюць, што ты ўжо стары.

Падумаў гэта, чытаючы верш Гафура Гуляма «К нам приезжайте погостить, друзья». Я пазнаёміўся з Гафурам у канцы сорак сёмага года, вяртаючыся з Таджыкістана. Тады яму было толькі... сорак чатыры. У Ташкенце ён прыйшоў у наш вагон і «в приливе нежных чувств» памяняўся з Ніліным галаўнымі ўборамі: даў госцю сваю цюбецейку, а забраў яго парыжскі капялюш. Павел Піліпавіч доўга стагнаў пасля ад такога абмену, а развітваючыся з Гафурам, запрашаў: «Будешь в Москве — милости прошу. Жена зарежет стакан чая»...

Добра гэта ў Гафура, па-ўсходняму:

Я растопил в чернильнице звезду,
чтоб написать лучистые стихи.

...Зульфія.

Госці таджыкскага з'езда пісьменнікаў, тады ж, у снежні сорак сёмага, пасля заключнага прыёму, у падораных нам халатах і цюбецейках, на досвітку, яшчэ не нагаварыўшыся, мы, некалькі мужчын, гулялі на садзе дачнага пасёлка, дзе жылі, і падышлі да акна таго доміка, дзе ўжо напэўна ж адпачывала яна, Зульфія. Нілін, Лукніцкі, Вялюгін, Кірэенка, я — мы затаіліся над дрэвам, а Барадзін пачаў, усходнім стылем, прасіцца:

— О Зульфия, о лучезарная звезда великолепного Ташкента! Яви свой светлый лик твоим рабам, открой!..

І далей, і больш. А яна на ўсё гэта спакойна адказвала з ашклёнай цемры:

— Сергей Петрович, идите, пожалуйста, спать.

А ёй было тады трыццаць два, і было гэта праз тры гады пасля трагічнай смерці яе мужа, Хаміда Алімджана, якому яна, аўдавеўшы, пісала гэтыя — сёння чытаю — словы:

Горжусь, что ты писал при мне.
Пусть каждая строка твоя
Давно завещана стране,
не первой слушала их я.

*

Учора ўвечары, у аўтобусе з Карэліч.

Салідны, відаць, талковы дзядзька з-пад Шчорсаў:

— Ну, няхай ужо мужчыны п'юць. А то ж і жэнскі персанал шатнуўся. Ды яшчэ як! Прыйшоў чалавек дахаты, а баба на печы нежывая. Адна бутэлька ляжыць каля яе пустая, а другая стаіць недапітая. Сем бабаў ужо адправілі ад алкаголю лячыцца. Адной зашылі ампулу.

Бог мой — якая культурнасць: і ў вёсцы ўжо ампулы, у жанчын!..

Вясёлая, дабрадушная Т., загадчыца сельмага, расказвае:

— ...Чувашку з арміі прывёз. Красівая, але неакуратная. І вельмі ж п'е. Іду я з работы, а яна сядзіць на лаўцы і галава ўжо целяпаецца. «Галя, хадзем дадому»,— кажу ёй, а яна як пачала мяне церабіць... Ой, і мужчына не кожны такое скажа! Бабы ёй: «Галя, ты на каго гэта?» — «На яе». І зноў мяне чысціць! А потым, як працверазілася, дык сустрэцца саромеецца, на чужы двор з вуліцы, калі я іду...

Маладзенькія хлопцы, студэнты. Ужо ў Карэлічах відно было, што п'яныя, а яшчэ і ў Міры, і ў Стоўбцах, і ў Дзяржынску выходзілі на прыпынках і прыносілі, што пападалася. Накрыўку тую зубамі здзярэ, набулькае шклянку, а то і з бутэлькі, вып'юць новую рату і ляжаць на задніх месцах моўчкі.

Успомніўся — каторы ўжо раз? — год сорак сёмы ці сорак восьмы, магазін у драўлянай развалюсе на камароўскай развілцы, якое ўжо даўно няма, гастраном ці, хутчэй, карчма. Праезджыя шафёры (тады гэта не так каралася), спыніўшыся калонай грузавікоў, п'юць гарэлку піўнымі кухлямі. Хлапчук, можа, і не шафёр яшчэ, а стажор, якому так хочацца і так нялёгка тут выглядаць дарослым. Паўкухля яшчэ недапіта, а ногі ўжо не стаяць, а вочы так расчулена, захоплена атарапелыя, толькі ўсміхаецца, слухаючы гром старэйшых.

Учарашнія хлапчукі — ужо з поўнай кваліфікацыяй...

Якое гэта шчасце — у каго цвярозы сын.

*

Калі ён заціхаў побач са мной, соладка пераходзячы на соннае дыханне, я ўпершыню пазваў яго Светлячком.

І ўспомніўся Сяржант[1], высакародны Рафаіл Іванавіч — у такім жа становішчы дзеда-няньکі. Жыва ўявілася, як ён сказаў бы, смеючыся, пра сябе: што дзед заснуў раней за ўнука.

Скупое праяўленне радасці ў чалавека, які сумленна прайшоў жыццё, зведаў мноства пакут і нялёгкай працы.

---

[1] Былы заходнебеларускі падпольшчык, герой нарыса Я. Брыля «Партрэт старэйшага таварыша».

А ён жа і памёр як адбываючы яшчэ адно выпрабаванне. Адзін у даччынай кватэры, на той час без унука (ці без унучкі, не памятаю),— стала дрэнна, устаў па лякарства, упаў... Так і знайшлі яго на падлозе, вярнуўшыся з працы — мёртвага.

Што ж, у апошні момант кожны allein[1]

І Мележ успомніўся. Ён папрасіў вады, а пакуль тая нянька ці сястра прынесла — вада ўжо была не патрэбна.

*

Учора ноччу не дапісаў да таго allein і пра Якуба,— яшчэ адно празаічна, страшна рэальнае[2].

Пагаварыць пра яго паперы: што з іх не павінна застацца, толькі ў сям'і. І ў выдавецтве прапанаваць сваю дапамогу.

Усе нашы дачы, машыны...

...І самому так мужна падрыхтавацца да адыходу. Пакінуўшы толькі патрэбнае.

*

Учора не дапісаў:

Вечнае недаўменне: няўжо гэта толькі так — пажыў, памёр, і ўсё?..

А сёння хочацца дадаць:

Ідэалізм не змог растлумачыць гэта, і матэрыялізм таксама не растлумачвае. Нібыта ясна, аднак — далёка не ўсё!..

*

Успомніў бедную хаціну на Гомельшчыне, у нашым падарожжы семдзесят першага года[3].

Старэнькая маці і старая, гарбатая дачка. Дачка ўпрыгожыла хату: абклеіла газетамі, а па газетах намалявала квачом мноства вялікіх, зіркатых кветак, як па-дзіцячы «прыдуманых». Не памятаю ўжо, хто ў іх сям'і закатаваны фашыстамі, у якім неверагодным горы яны, маці з дачкой, ратаваліся, як засталіся. Проста мне раптам і жыва ўявілася, як на парозе гэтай хаціны нехта — а можа, і сам я — зарыдаў. Ад крыўды за такое чалавечае жыццё...

*

Пазаўчора здаў Якубаў рукапіс. Толькі ім жыў гэтыя паўтара месяца.

---

[1] Адзін, самотны (нямец.). Намёк на раман Г. Фалады «Jeder stirbt für sich allein» — «Кожны памірае адзінока».

[2] Якуб Міско памёр 23 кастрычніка 1981 года.

[3] Маецца на ўвазе збор матэрыялу для кнігі «Я з вогненнай вёскі...»

Здам у архіў усё, што ў мяне з яго спадчыны. І буду лічыць, што для яго зрабіў усё магчымае? Не. Аднак не ведаю яшчэ, ці напішу штосьці большае за прадмову, ці толькі буду згадваць яго, як ужо згадваў, пішучы пра іншых,— скажам, пра Адамовіча,— або ў запісах.

...Выйшаў і пяты том. І, дзякуй богу, ёсць адчуванне, што яшчэ не ўсё, што трэба наладжвацца на новае.

1982

Чытаю ўспаміны пра Зошчанку. І яго нібы адкрываючы, і некаторых з тых, што пішуць пра яго, здзіўляючыся, колькі ў нас літаратараў — было і ёсць — малавядомых, а занятых вялікай справай сумленна і талкова.

Упершыню чытаў яго па-польску, школьнікам, апавяданне, якое цяпер пазнаў у двухтомніку,— «Собачий нюх».

Трэба яго пачытаць як найбольш, з ваенным «Октябрем» уключна.

Успомнілася, што Дзіма расказваў у сорак шостым годзе, вярнуўшыся з Куршчыны. Нехта хаміў у вагоне камусьці безабароннаму, другі нехта сказаў, што «такого в газете пропесочить бы», а той, што хаміў: «Пиши, пиши! Один уже дописался!..» І ўсім было зразумела, што гота — пра Зошчанку...

*

Учора ўвечары, вяртаючыся з Ленай Шырмянкай з Дома мастацтва, дзе мы невялікім гуртам адзначалі дзевяностагоддзе Рыгора Раманавіча, успаміналі Якуба.

— Я малая была яшчэ, пад сталом сядзела, калі бацька, вярнуўшыся з гімназіі, расказваў маме, як гэта Астроўскі з паліцыяй разганяў гімназістаў. «Як ён так мог! Ён іх, дзяцей! Ён растаптаў Міско!..» А дзён праз два я ўбачыла на вуліцы Якуба, убегла дадому, крычу ад радасці: «Міско жывы! Міско не растаптаны!»

Памаўчалі. А потым яна — зноў пра Якуба:

— Калі чалавеку самому дрэнна, дык ён робіцца такі добры. Так ён апошнімі днямі гаварыў са мною...

*

Уранні сеў вычытваць пасля машынкі «Гномаў»[1] Прыемна чытаецца тое, што калісьці (так ужо даўно!) з прыемнасцю перакладалася.

---

[1] Аповесць-казка М. Канапніцкай «Пра гномаў і сіротку Марысю». Перадрук — для перавыдання.

«Вершы пераклалі Анатоль Вялюгін і Сяргей Дзяргай». Успомніў мілага, слаўнага Сярожу, і тое, як мы з Бярозкіным ездзілі наведаць яго дома, невылечна хворага. І паўлітра ўзялі вульгарнага, але ж і хораша пасядзелі вечар за чаркай і нейкай там халасцяцкай закуссю.

Няма ўжо іх...

*

Танклявы, вусаценькі, лысаваты. А выйшаў да раяля, сціпла стаў, заспяваў «Прощай, радость, жизнь моя...» —ператварыўся са сваім сакавітым, мяккім, адухоўленым барытонам. Пасля яшчэ і раманс Чайкоўскага. Закончыўшы яго, пакланіўся хлопец хораша і, пад ляскат апладысментаў, пайшоў на месца, сеў побач са сваёй, таксама маладой і сціплай, сяброўкай.

І мне прыемна стала, што яны абое, калі я пасля выступаў, засмяяліся весела там, дзе трэба было.

*

Прыкра гэта і небяспечна — інтэрв'ю. Ты гаворыш^ а ён ці яна запісвае абы-абы, расшыфроўвае потым не з магнітафона, а з блакнота, затым і сам ці сама, і іншыя, хто над імі, правяць... І ў выніку тое, што табе ўкладвае ў вусны той ён ці яна, месцамі просіцца назад.

*

Ужо не першы раз гляджу-слухаю па тэлевізары маладую спявачку, што ўваходзіць у моду. Млявым галаском самазакаханай пястункі яна выводзіць:

Матушка возьмет ведро,
молча принесет воды...

Не вытрываў: «Сама, жаробка, не прынесла б?»

А гэта ж, як даведаўся ўвечары, словы таленавітага Рубцова. Аднак жа ў песні яно блага: у такім маральным кантэксце.

*

Бучму ва «Украдзеным шчасці» бачыў я ў Мінску, у канцы саракавых ці ў пачатку пяцідзесятых.

Часта ўспамінаецца тая паўза, калі Мікола Задарожны, вярнуўшыся з лесу, пакуль распранацца — вымае з-за раменя сякеру. Цішыня — і на сцэне, і ў зале, а потым стук кінутай на лаву сякеры... Можа, гэта і няправільна па-сялянску, што кінутай, але майстэрства — сапраўднае.

Вось і цяпер[1] знайшоўшы ў купленым учора энцыклапедычным даведніку «Київ» пра Бучму, зноў пачуў тую цішыню і той стук кінутай на дошку сякеры,— знак адчаю ці толькі вялікага гора...

*

Колішняе выступленне на двух Цвіркавых вечарах, увядзенне мяне ў савет па літоўскай літаратуры, цяпер — запрашэнне ў Вільнюс і Анікшчай, на свята Венуоліса,— гэта абавязвае лепш ведаць літаратуру братняга народа.

Калі мы аглядалі з Зуёнкам Віленскі універсітэт пасля рэстаўрацыі, купіў том «Истории литовской литературы». Падумалася цяпер, што вось і буду чытаць яе, можа, з такім жа задавальненнем, як у свой час чытаў Кшыжаноўскага[2].

Анікшчай будзе ўспамінацца. Венуоліс і Білюнас, якога таксама трэба чытаць, а яшчэ ж і Баранаўскас з яго «Борам»... Зайздросна, як людзі шануюць сваё.

...Чытаючы гісторыю якой-небудзь літаратуры (цяпер — літоўскай), як быццам недаўмяваю, нават і з сумам, што літаратура калісьці пачыналася, а не была вечна...

*

Весела — а чаму весела? — успомніўся той лагойскі калгасны брыгадзір, што ўцякаў ад нас верхам, з пасёлачка ў пасёлачак, а мы, на «газіку», не маглі яго дагнаць: мы акружнымі дарогамі, ён па сцежках. Быў дзень выбараў у мясцовыя саветы, многа п'яных, і ён думаў, відаць, што яго ловіць нейкае начальства.

Таму і няма ў кнізе «Я з вогненнай вёскі...» расказа пра тое, як ён уратаваўся. Малы яшчэ тады. Старэйшы брат, што спаў з ім у каморы, выкліканы на расстрэл, адкінуў коўдру на малога — і так яго не заўважылі... Расказала пра гэта цвярозая цётка.

*

У «Советской культуре» пра Ю. Марцінкявічуса:

«Самым сильным и неодолимым соблазном для него был (и, к счастью, остался) труд — каждодневный и изнурительный... Трудолюбие и выдержка, основательность и немногословность».

Штосьці падобна было (у «Истории литовской литературы») сказана і пра І. Авіжуса.

---

[1] Запісана ў Кіеве.

[2] Юльян Кшыжаноўскі (1892—1976) — польскі гісторык літаратуры.

Чаго не хапае мне.

*

Кніга, якую я хачу зрабіць, гэта па сутнасці адзін з варыянтаў таго, што я хацеў зрабіць у шасцідзесятых («Я іду»), і таго, што зрабіў (пяты том, «Сцежкі, дарогі, прастор»). Яшчэ адзін варыянт кнігі майго жыцця, майго бачання роднага.

*

Для Карэнінай у сямідзесятых гадах мінулага стагоддзя кінуцца пад цягнік было вельмі «сучасна». Скажам, як цяпер пад які-небудзь... ледзь не касмічны карабель.

А вечнае пры гэтым застаецца вечным — і ўчора, і сёння, і заўтра.

*

На вечары Галубка, любуючыся ігрой цымбалістак і імі самімі, раптам успомніў адну Мішыну карціну. Аднекуль ён капіраваў (ці не Паленава?), сам даючы колеры, як Хрыстос ідзе з вучнямі палявой дарогай, зрываючы і расціраючы каласы. (Дарэчы, і Мішына прывычка.) Карціна гэтая сваё ўжо аджыла, гадоў сорак павісеўшы ў сваяцкай хаце, пад канец свайго існавання выглядаючы даволі марна. А вось жа выбліснула ў намяці золатам жыта, блакітам неба, нашым юнацтвам... Я тады яму пазіраваў — рукамі, калі прадзьмухваецца расцёрты колас.

*

Добра гэта — народнае, свежае, скрамнаватае слова — і ў жыцці, і ў літаратуры.

Аднак вось ужо некалькі дзён з памяці не выходзіць п'яная, дзікая лаянка мужчын на вуліцы сучаснага сяла, якую ніяк не назавеш інакш, як толькі хамствам, цемрай...

*

Ка мне ў госці з прывітаннем шчырым
І з песнямі калгаснікі прыйшлі...

Далей тут просіцца рыфма «сырам». За даўнасцю гадоў і думалася, што сярод тых пачастункаў, якія госці прынеслі, быў і сыр, на які — у маім успаміне-ўяўленні — і націскаў неяк амаль урачыста Валя Таўлай.

Праверыў па кнізе. Сыру няма. Ён у іншым месцы («Як у госці сын прыехаў»):

Частавала белым сырам,
Хлебам сітным, мёдам пчолім...

Значыцца, з сырам памяць мяне не падвяла — ён быў, і ён нам добра бачыўся ў тыя галодныя пасляваенныя дні.

*

З самага ранку прычапілася мелодыя песні «Пайшоў Ясь наш на лужок» у выкананні аркестра пад кіраўніцтвам Жыновіча.

І яшчэ раз — каторы ўжо раз! — падумалася, якія людзі пайшлі з нашай культуры... І Жыновіч, і Шырма, і купалаўцы, і ад нас, літаратараў, колькі, дый якіх!.. А пакуль яны жылі — здавалася, што так і будзе заўсёды, нават яшчэ лепш...

*

Жах, адчуты на аўтобусным вакзале:

Увесь наш свет некуды ўсё едзе. З самага ранку да позняй ночы.

А хто ж працуе? Што будзе далей?..

*

Перагортваючы чарговую кніжную старонку, на якой будзе таксама надзейна добры, прыгожы і разумны змест, падумалася: як жа гэта прыемна!.. Такіх старонак было ўжо вельмі многа. Думаецца, што і будзе іх шмат.

*

У першай, якая трапіла ў яго рукі, лацінскай хрэстаматыі вялікі Пірагоў быў уражаны такім простым выслоўем: «Вселенная делится на две части — небо и землю».

Чытаю гэта і ўспомнілася, як у вясковай пачатковай школцы пажылы настаўнік тлумачыў нам, што такое вецер,— рух паветра.

Паўвека помніцца. Чаму?

«Парус» Лермантава. Што значыць адпаведная музыка! Убачыўшы першыя радкі верша, я не чытаю яго, а спяваю ў душы, захоплена ўздымаючы іх цудоўнай, сонечнай мелодыяй.

*

Паўло Тычына:

Товариство, яке мені діло,
Чи я перши поэт чи останні?..

І швейцарац Макс Фрыш:

«Неверно даже то, будто я всегда описываю только самого себя. Самого себя я никогда не описывал. Я себя только предавал».

*

Фрыш пераказвае Гейнэ:

«Он кажется себе двуличным — чувство, которое пристало бы столь многим поэтам. Гейне честен и постольку ценен. не следующий шаг, пожалуй,— стать еще честнее: не сочинять то, что предки в соответствии со своим сознанием принесли в поэзию, а действительно творить, воссоздавать наш мир».

А далей ён цытуе Брэхта:

«Что же это за времена, когда разговор о деревьях кажется преступлением, ибо в нем заключено молчание о зверствах!»

Фрыш пераказвае, цытуе, а я, чытач, удзячны яму, бо і я багацею.

І яшчэ адно,— калісьці я напісаў пра сваё нахабства: сам друкую свае запісы, не пакідаючы іх на вырашэнне нашчадкаў. Я там пытаўся: няўжо я першы так раблю? Аказваецца — не. І гэта таксама прыемна.

...І яшчэ адзін «дзённікавец» — Э. Калдуэл:

«Я собираюсь издать многочисленные автобиографические заметки в виде дневника, где, наряду с моими личными переживаниями, должны отразиться и настроения людей, живущих рядом со мной».

*

Патрык Д. Сміт:

«Если мои незатейливые романы могут тронуть всего лишь одно человеческое сердце в каком-нибудь отдаленном уголке мира и вызовут в читателе чувство братства, дружбы н понимания, тогда все разочарования, муки, которые испытываешь, работая над дорогой для тебя книгой, в конце концов не напрасны».

Ні ў літаратурнай, ні ў польскай энцыклапедыі гэтага Сміта няма, а думае чалавек як след. І хай бы ж ён ведаў, што слова яго «трогает сердце», як блізкае, і яшчэ аднаму!..

*

Кнігу апавяданняў не пішуць — яе складаюць з апавяданняў напісаных, з думкай пра кожнае з іх паасобку. Бачыць добры том апавяданняў,— як у Альгірдаса Поцюса, як у Зігфрыда Ленца,— гэта прыемна. І мне разоў колькі хацелася сабраць такі том, выдаць адразу вялікую кнігу апавяданняў, але пакуль што не змог.

*

Два месяцы прайшло, і ён сяды-тады вылушчваецца ў памяці жывым, усмешлівым, сур'ёзным хлопцам, паэтам, работнікам,— Грыша[1]. І боль паўтараецца...

*

Чамусьці захацелася перачытаць «Яна і я». І чытаў яе — як не адзін: з прысутнасцю Валі Таўлая і нашага Грышы. Упершыню здалася мне іхняя падобнасць — усмешлівай ціхасцю.

Яшчэ раз (пасля «Жалейкі» ў шэсцьдзесят шостым годзе) ясна стала, як нялёгка было Купалу, з яго талентам, прабівацца ў такой «нявырабленай» (як поле нявырабленае) мове. Адчувалася нават краса, прывабнасць ледзь не дзіцячай словатворчасці.

І прыгадалася даўно пачутае ад кагосьці, што Чорны хацеў перапісаць «Новую зямлю» прозай. Купалу прозай не перапішаш.

*

Л. Талстой («На каждый день», 24 лістапада):

«Радоваться! Радоваться! Назначение жизни — радость. Радуйся на небо, на солнце, на звезды, на траву, деревья, животных, людей. Нарушается эта радость, значит, ты ошибся где-нибудь, ищи эту ошибку и исправляй».

*

Аднойчы на нейкім большым пасяджэнні я выйшаў на трыбуну, пачаў гаварыць пра нашу паэзію, закрануў паэзію Панчанкі, і тады толькі заўважыў яго ў зале. Я сядзеў даволі далёка за ім, не бачыў яго, а праходзячы да трыбуны, не заўважыў. А ўбачыўшы зверху — не вытрываў, сказаў: «Здароў, Пімен!» У зале засмяяліся, ён — стрымана — таксама.

І я цяпер, праз пятнаццаць гадоў, засмяяўся, успомніўшы тое над добрым артыкулам Барадуліна пра Панчанку.

*

Услед за іншымі жанрамі расце і наша крытыка. Паасобныя прадстаўнікі яе ўсё смялей ды смялей дагаворваюцца да таго, што яна — жанр зусім сам па сабе. Праўда, яна — не прыдатак нейкі да іншых жанраў, несправядліва і нетактоўна так лічыць, аднак жа, пра

---

[1] Рыгор Семашкевіч трагічна загінуў 11. VI.1982

што ж яны, крытыкі, самастойна пісалі б, каб не было — уявім — прозы, паэзіі, драматургіі?

Гэта — яшчэ раз пра маладосць нашай літаратуры.

*

Адна калектыўная гутарка пра маладую паэзію, гутарка, што называецца, па высокім узроўні, звялася да скаргаў на тое, што вершы цяпер — які кашмар! — друкуюцца не па асобных старонках, а ў падборку...

*

— Я буду памятаць цябе да канца!

— Як гэта мала...

— А што я магу больш?!

*

На карце загараецца яшчэ адзін агеньчык таленту. І як гэта важна, што ў яго ёсць сваё месца на Зямлі, адкуль ён і сігналіць.

Учора, прачытаўшы аповесці Івана Яўсеенкі, «Крик коростеля» і «Шапку Мономаха», знайшоў на карце яго куток на паўночным усходзе Чарнігаўшчыны, дзе рэчка Сноў і няма вёскі Займішча, і нейкае асаблівае адчуванне літаратурнай абжытасці яшчэ і гэтых мясцін зацеплілася ў душы. Хоць ён, Яўсеенка, і жыве цяпер у Варонежы.

Чытаючы, успомніў сустрэчу з Траяпольскім у Маскве, на Кутузаўскім праспекце, светлай красавіцкай раніцай. Як ён па-народнаму проста і самавіта расправіў вусы, каб пацалавацца са мной, як я спытаўся ў яго пра Яўсеенку, ужо знаёмага тады па апавяданнях, і як Гаўрыла Мікалаевіч назваў яго «хорошим парнем» ці, нават зусім пабацькоўску, «хорошим мальчиком».

Як гэта важна, дарэчы,— добрае слова ў падтрымку, слова чалавека, які не проста старэйшы, а паважаны.

*

«Паэт у прозе» — няўжо гэта больш, чым проста добры пісьменнік?

*

Учора А. прымераў мае акуляры і сказаў: «Пасадзіў ты вочы!»

І праўда, яны ўжо часамі баляць ад чытання. А я ўсё чытаю. А кнігі ўсё новыя ды новыя, якія трэба, хочацца прачытаць і якія ўсе

ўсё роўна не прачытаеш. Так сказаў бы і кажа той, хто не любіць чытаць, каму гэта не здаецца патрэбным.

Сёння, устаўшы, падумаў пра сябе: «Што ні падсунуць — ты яго і давай!..»

Пазаўчора пошта падсунула мне кнігу ўспамінаў пра Турсуна-Задэ,— прыслаў таджыкскі настаўнік, які мне зрэдку піша. Паколькі я трэці дзень не выходжу, а пазаўчора наогул ляжаў, узяўся за гэтую кнігу адразу.

Успомніліся дзве сустрэчы з Мірзо ў ягоным Таджыкістане,— у канцы сорак сёмага і вясной семдзесят другога.

Першы раз, калі яму было трыццаць пяць, мне трыццаць, а Толю Вялюгіну яшчэ менш, мы ў адным, добра праверaным, «газіку» пераваліліі цераз Гісары, дабраліся да Тэрмеза. Іскрай гарыць у памяці агеньчык чайханы на перавале, дзе мы ноччу грэліся шурпой. Бачу буйныя зоркі, якіх да тое ночы і іншых начэй не бачыў так блізка. Чую, здаецца, і сёння чароўныя песні, якія доўга хвалявалі мяне дома.

Палез быў учора ў блакнот з семдзесят другога года, каб праверыць, ці запісаў хоць трохі што пра другое наведанне Душанбэ, калі мы з Мірзо ў адной машыне ездзілі па аколіцах і многа гутарылі пра найбліжэйшае, і ён мне бачыўся лепш, чым па розных — моднае слова — форумах у Маскве.

Толькі што, пасля апошніх у кнізе ўспамінаў, знайшоў у шафе маленькі зборнічак з аўтографам, амаль гістарычным, трыццаціпяцігадовай даўнасці,— «Індыйская балада»,— і зноў перачытаў яе. Талент. Нават праз сіта перакладу. Узяў і нядаўні нумар «ЛіМа», прачытаў Мірзо ў перакладзе Барадуліна, рабоце якога хочацца верыць.

Прыгадалася наша з Мірзо і Сяргеем Баруздзіным выступленнем па таджыкскім тэлебачанні, калі мне зусім зразумелым здалося, што паметкі ў сваім блакноце (план выступлення?) гэты, так шчодра праслаўлены пясняр дружбы народаў, рабіў... не сучасным, «рускім» алфавітам, а арабскім. Праверыў у «Литературной энциклопедии»: у 1928 годзе яму, Мірзо, было семнаццаць; пасля было дванаццаць год лацінскага шрыфта, тады ажно трыццаць два гады «рускага», а ён, як для душы, заставаўся ў арабскім.

Ды справа не ў шрыфце,— ён чалавек Усходу, сын свайго народа.

Час адшалушвае часовае, у чалавеку застаецца асноўнае, перад аблiччам вечнасці са шкадаваннем думаеш: чаму ж я не бачыў тое раней, што так выразна бачыцца цяпер?..

Аднак жа праўда і другое,— шмат, вельмі шмат было і ёсць таго, што перашкаджае бачыць у некаторых таленавітых іх сапраўдную, глыбінную сутнасць. Перашкаджае нудна-панылае праседжванне тво-

рчага жыцця ў прэзідыумах, перашкаджае і адштурхоўвае перазахвальванне, перакормліванне тых, што хораша пачыналі і значна больш ды лепш зрабілі б, каб не адышліся так далёка ад саміх сябе...

Думалася разам з тым і пра тое, як параўнальна мала я бываў у пісьменніцкіх паездках, у Дамах творчасці, дзякуючы чаму і няшмат у мяне знаёмых і сяброў сярод цікавых людзей літаратуры і мастацтва. Хоць, з другога боку, тады было б, можа, менш сувязі з простым, іржаным, надзейным, на чым трымаемся.

*

Пры выпадковай сустрэчы N., ціха ды ўсмешліва захоплены сваім замежным другам, паведаміў мне, што гэтаму бойкаму другу — да яго юбілею — «іхні ўрад даў ліцэнзію па адстрэл аднаго мядзведзя».

Бедны мядзведзь!..

*

Добра чытаць кнігі, над якімі добра думаецца. Не толькі пра тое, што чытаеш, але і пра сваё.

У Чорнага, у дзённіку, пра гэта сказана так:

«Кожная тая кніга добрая, калі яна ўзбівае чалавека на сталыя і важныя думкі».

*

Учора перад сном, у цемры слухаў з прыцішанага транзістара вершы Ісакоўскага і песні на яго словы, і добра было ад такога «общения» з сапраўднай паэзіяй, з тым, каго і я трохі ведаў.

Чакаў «Враги сожгли родную хату». На жаль, не перадалі.

*

Добрая мова ў паэме Зуёнка «Маўчанне травы». Словы, абароты новыя для мяне, нязвычна прыемныя.

Нашымі намаганнямі, з розных куткоў у адно, мы і зрабілі б багатую літаратурную мову.

*

У сваім добрым заключным слове Танк-юбіляр сказаў, што за шмат гадоў літаратурнай працы ён зразумеў найлепш адно: застаецца не тое, што напісана прыгожа, а што праўдзіва.

А каб адно з другім? Як у Чэхава, у Талстога, у іншых такіх? Гаварыў жа ён, Леў Мікалаевіч, адзін з найбольшых праўдалюбаў, што «не даром она — забота о форме»!

*

Шаўчэнкава «Наймичка» вельмі падабалася Льву Талстому. «За распрацоўку вечнай тэмы — самаадданасць мацярынскай любові».

Узяў з «украінскай паліцы» трохтомнік Тараса Рыгоравіча. Не ведаю, як сказаць: упершыню прачытаў ці перачытаў даўно чытанае, як зусім новае прачытаў гэтую паэму. І прыгадалася, чытаючы, не што-небудзь іншае ў Льва Мікалаевіча, а чамусьці «Карпей Васільеў». І тут, і там падобна проста і глыбока.

*

Сярод кніг, якія Міша прыдбаў перад вайной, за паўтара савецкага года, быў і Шаўчэнка. Адтуль памятаю чароўнае «Поставлю хату і кімнату, садок-райочок пасажу» і дзёрзкае «з багрениць онучі драти»... Яшчэ раней, пры Польшчы, мяне захапіла гэта:

Рабочим головам, рукам
На сій окраденій землі.
Свою ты силу ниспошли.
Мені ж, мій боже, на землі
Подай любов, сердечний рай
І більш нічого не давай!

Успрымалася гэта як найвышэйшае крэда, бо ў паняцце «любоў» укладвалася найглыбейшае — чалавечнасць.

Пра «Садок вишневий коло хати» Навічэнка піша: «С малолетства знает его на Украине каждая читающая душа, не не все помнят, что эту трогательную идиллию... написал Шевченко в тюрьме...» І я не ведаў. Няўжо не ведаў? А так жа прыемна ўведаць, так па-новаму — ад новай падсветкі — свеціцца гэты верш...

А што да «читающей души» (добра, нязвычна сказана) — ёсць засцярога. У нашых вёсках гэтую песню спявалі і «нечитающие души», непісьменныя, прычым захоплена, так дакранаючыся шчырым сэрцам да вялікай паэзіі.

*

«Чеховская обезоруживающая простота».

Гэта ўчора як быццам само выскачыла, калі мы гаварылі з N. пра веліч любімых — Талстога, Дастаеўскага і, цераз «великолепного» Буніна, дайшлі да непараўнанага Чэхава. «Обезоруживающая» — таму, што прастата гэтая так шчасліва нас панявольвае.

*

Трэба ўмець радавацца чужому поспеху. Думаючы пра поспех роднай літаратуры. Трэба не ўмець, а ўвесь час вучыцца гэтай радасці, змагаючыся з зайздрасцю старэйшага. І тады толькі возьмеш хоць тое, што можаш узяць з самога сябе, і аддасі яго другім.

*

Прачнуўшыся пасля шасці, успомніў пазаўчарашні Коласаў вечар у Маскве (па тэлевізары), выступленні Марцінкявічуса і Быкава, асабліва добрае ў Юсцінаса, і цяжка стала на душы, што і гэтыя хлопцы ўжо таксама на схіле...

А ўчора быў позні вечар са сцішнавата прыгожай поўняй, з белапенным гоманам хваль, з думкамі ўсё пра тое ж,— што ўсё гэта, можа, напярэдадні найгоршага, ужо не толькі для блізкіх, для паасобных, а для нас усіх...[1]

*

Гэта ўсё-такі надзейнае, гэта застаецца,— словы, абзацы, старонкі. Добра зробленыя, умацаваныя разумным сэрцам, якое іх само перажыло, адчула. Каб адчувалі, перажывалі і іншыя.

*

Радзішчаў («Путешествие...», раздзел «Пешки»):

«Первый раз обратил свое сердце к тому, что досоле па нем скользило».

*

У Карамзіна, якога чытаю пасля Радзішчава, згадваецца Штаргард.

У памяці ажыў той дажджлівы, халодны і галодны ранак 21 верасня трыццаць дзевятага года, калі нас у тым Штаргардзе выпусцілі з таварнякоў і пагналі праз увесь горад у лагер. Змрочна-суровыя гмахі ў ранішняй імглістасці, наша ацэпласць, хто без шынелі, як я, мокрая блакітна-шэрая форма канвою і нешматслоўная, рэзкая строгасць — орднунг!..[2]

Гэтай раніцы, сустрэчы з нямецкім тылам, я ў рамане не паказаў.

...Амаль ужо дзвесце год таму назад дваццацідвухгадовы Карамзін пісаў пра сваю гутарку з недзе там сустрэтым прускім афіцэрам:

---

[1] Гэты і васемнаццаць наступных запісаў зроблены ў Юрмале.

[2] Парадак (нямецк.).

«Ему крайне хотелось, чтобы королю мир наскучил.

— Пора снова драться,— говорил он,— солдаты наши пролежали бока, нам нужна экзерциция!

Миролюбивое сердце мое оскорбилось. Я вооружился против войны всем своим красноречием... Немилостивый мой капитан смеялся и кричал:

— Нам нужна экзерциция, экзерциция!»

Чым не сучаснасць?..

*

Зноў Карамзин:

«Солнце закатилось. Я пожал руку бедной старушки и возвратился в Париж».

Гэтая фраза помніцца мне з маленства. Найлепшы доказ, што і «Письма русского путешественника», няхай сабе і фрагменты, я чытаў. Запомнілася гэтае месца сваёй сентыментальнасцю. Шмат чаго я тады не разумеў, вядома, і ў яго, але здаровае адчуванне смешнага было.

Чытаючы пра «строгую честность» яго слугі, успомніў, як тыдні ўжо са два таму назад малады таксіст з рэдкім прозвішчам Варава даў мне доказ свабоднай сумленнасці. Завёз мяне з жонкай і дачкой на пахаванне В. Р., на далёкую ўскраіну, а мінут праз дзесяць ці нават і больш, пасля таго, як мы расплаціліся і ўвайшлі ў жалобную кватэру, ён зайшоў туды і, ветліва знайшоўшы мяне сярод людзей, шапнуў: «Прабачце, вы забыліся ў машыне парасон».

Як незвычайна сёння гэта звычайнае!..

*

Тры таміны на пяцьдзесят аркушаў — «Русские очерки», якія высока і, здаецца, някранута стаялі сабе ў бібліятэчнай шафе. Што перачытваю, а што чытаю ўпершыню. Учора быў Радзішчаў, потым Карамзін, а перад сном адзін з братоў Бястужавых — Марлінскі, з яго цікавымі, грунтоўнымі нарысамі пра Сібір. Цяпер чытаю зусім дагэтуль незнаёмага М. А. Воранава, спачатку вучня, потым сакратара Чарнышэўскага.

Думаў і думаю над гэтымі тамамі пра веліч рускай літаратуры яшчэ і з такога боку,— гледзячы на яе праз геніяў, не праз тых «сярэдніх», што ў іншых літаратурах лічыліся б вялікімі, а праз тых, што так і засталіся ў сваім часе, прыпаяныя да яго, прапусціўшы наперад, у вечнасць, вялікіх.

Ці варта было ім, «прыпаяным», думаць пра як найлепшую апрацаванасць, дабротнасць свайго слова? (Была, відаць, узнікала ў каго-небудзь і такая недарэчная думка?) І падумалася пра тых, чыя работа ў іншых галінах чалавечай дзейнасці таксама была дабротнай, і не магла не быць такой, нават калі яна не разлічвалася на вечнасць, а на пэўную даўгавечнасць, патрэбная была, перш за ўсё, у сваім часе. Былі ў іх, тых «прыпаяных», таксама і зародкавыя адчуванні, і абдумванне, і чарнавікі, і цэнзура, і хваляванні, і промахі, і ўдачы. І гэта зноў жа павінна вучыць нас, новых «прыпаяных», да свайго часу, сціпласці, адчуванню абавязку.

*

Кінафільм пра Леаніда Быкава, акцёра, рэжысёра, таварыша, якога ўжо няма.

Таленавіты чалавек, лепш — чалавечны талент коміка. Урыўкі з фільмаў, у якіх ён быў абаяльны ў сваёй разнавіднасці.

Там, дзе ён у ролі франтавога лейтэнанта дырыжыруе самадзейным афіцэрска-салдацкім хорам-аркестрам, я ледзь не падскочыў у крэсле, адчуўшы, нарэшце, што і мне пра свайго П. у новай рэчы трэба пісаць з усёй любоўю да яго, не саромеючыся яе, не абмалёўваючы. Так яно пойдзе!..

*

В. Канецкі, «Третий лишний»:

«Введение самого себя в книгу дело щекотливое и лишних хлопот получаешь полон рот, не если, черт возьми, чувствуешь, что так надо?!»

Знаёма гэта і мне.

Даўно забітая ці здохлая чайка,— а мо і варона, бо не пазнаць,— выкачана хвалямі на бераг. Два хлопцы і дзяўчына спыніліся каля яе. Хлопцы збоку гавораць пра нешта сваё, а хлопцападобная па вопратцы паненачка стаіць, нахіліўшыся над слізкай, агіднай «кансервай» і патэтычна песціцца:

— Встань! Да встань же!..

Младая поэтесса?

*

Успаміналі Ніліна. Я — між іншым і тое, як ён аднойчы казаў: «Калі мне з Саюза звоняць, што трэба прыйсці на пахаванне, я так і ведаю, што памёр хтосьці нязначны»...

«Злосны ён трохі быў».

«А ці проста злосны?,,»

*

Калісьці, яшчэ ў юнацтве, бывала сумна і прыкра ад мастацкай бездапаможнасці некаторых рэвалюцыйных песняў — самадзейных, складзеных на мясцовым матэрыяле, спяваных на мелодыі... нават модных у той час вальсаў. Выводзілася гэта часамі «хто ў лес, хто па дровы», а за гэтай шчырасцю стаялі і катаванні, і турма. Я гэта ведаў, аднак «эстэтычны скрыгат» у душы заставаўся. І помніцца.

Зусім іншая справа — светлая, звонкая радасць першай сустрэчы — у выкананні той самай моладзі — з песняй, якая і сёння хвалюе: «Там вдали за рекой...», і з іншымі песнямі, пачутымі па савецкім радыё ці таямніча прынесенымі з-за мяжы, прафесійнымі («Мы рождены, чтоб сказку сделать былью...») і народнымі.

Гэтая музыка маладосці спалучана ў памяці з вобразамі людзей, сярод якіх было добра.

*

Мора сёння ў 7.30 раніцы прысцёбвала лёгкай хваляй неяк нібы абыякава, з няроўнымі паўзамі, толькі для ліку, што яно не спіць. Падумалася ў паўзмроку, што гэта пены намыла на стыку хвалі з берагам, а праверыў — белая, крышталічная намаразь.

Над соснамі на абрывістайградзе — яшчэ далекаваты сонечны ўсход, зара. А высока на паўднёвым захадзе, у лёгкай марознай замурзанасці неба — асколак нядаўняй поўні.

Мама сказала б: «Схода месяца».

*

Шагінян пра Шаўчэнку. Грунтоўна аўтарытэтнае сцверджанне велічы Кабзара.

Прыемна прачытаць такое:

«Он никогда не выдумывал материала своей прозы. Фабулу он, конечно, сочинял, очень нехитрую и несложную, но его описания достоверны, как документ; в них нет и тени вымысла (кроме разве переноса положений)».

...«Брюллов приучил Шевченко к одному из прекраснейших занятий и лучшему способу выработки личной и бытовой культуры — к чтению вслух».

Гэтым і я займаўся нямала.

І свае новыя рэчы блізкім чытаў. Яшчэ і ў шэсцьдзесят шостым годзе, прыехаўшы з Каралішчавіч, чытаў Ніне, Калесніку і Янкоўскаму

свежанькія «Апоўначы» і «Глядзіце на траву». Сам хваляваўся і рад быў бачыць крадком хваляванне слухачоў.

Чаму цяпер не чытаю сябрам свежанапісанае, што адбіла ад гэтага?

...Дома трэба будзе, нарэшце, прачытаць усю прозу Шаўчэнкі. Толькі дзённік яго чытаў і перачытваў (пасля падарожжа па Волзе), а іншае і мне здавалася не на ўсю сілу ягоным.

Апошнім часам часта думаю (па-руску сказаў бы: с нежностью думаю) пра Якубаву кнігу. Як помнік яму, у нейкай меры ўзняты і ўгрунтаваны і маімі рукамі. Чакаю, узвальваю на далоні, гартаю — пакуль што ў думках...[1]

*

Бессістэмнае чытанне? Што ж, і жыццё наша ў пераважнай большасці «бессістэмнае»,— штосьці прыходзіць, з нечым незапланаваным мы сустракаемся штодня, штогадзіны, і строга планаваць сваё і жыццё, і чытанне проста немагчыма.

*

Сустрэў у часопісе прозвішча Рахманінава і ўспомнілася, як у пачатку пяцідзесятых выпадкова купіў пласцінку з яго песняй на словы Пушкіна — «Не пой, красавица, при мне...». Ноччу ўставаў да праігрывальніка, каб ціхенька паслухаць яшчэ раз.

*

Васьмідзесяцігадовая сястра Цвятаевай — перад абліччам вечнасці — піша пра Марыну Іванаўну, што «основной тон ее жизни была — тоска».

Ведаю гэта і я — прыступы жудасна-горкай тугі... Даўнавата яе не было, ды вось зноў прыйшла. Прачнуўся ў тры гадзіны, каля гадзіны ляжаў без агню...

Успомніўся Якуб,— як ён (Таня казала) паміраў у страшэнных пакутах, клічучы маці. Мужны, стрыманы, з маўклівым сэрцам усё сваё нялёгкае жыццё.

Успомніўся запіс Льва Мікалаевіча,— старэнькага, стомленага і замучанага, адным любімага, другім ненавіснага, праслаўленага на ўвесь свет тытана думкі, тытана душы,— як ён па-дзіцячы маліўся сваёй «маменьке», якое ніколі не бачыў...

---

[1] «Маё маўклівае сэрца», кніга літаратурнай спадчыны Якуба Міско, выйшла на пачатку 1983 года.

«Не тое, не тое, не тое»,— як часта, як балюча я адчуваў гэта ў сваім юнацтве і пазней як адчуваю цяпер, калі ўспаміны і сапраўды самі развіваюць перад табой «свой свиток»...

Як светлае, як паратунак нейкі, успомніў перадсмяротнае пісьмо Жалезняковіча[1], якое ўжо ён сам не мог мне напісаць, а дыктаваў прыяцельцы іхняй сям'і, пажылой супрацоўніцы райкома, якая прыслала мне тое пісьмо, калі Паўла Арсеньевіча ўжо не было.

Ведаю, ведаю я, што трымацца можна толькі за адно — за жаданне быць лепшым, за жаданне ісці наперад.

«Благочестивого старца» з мяне не атрымаецца. У якіх пакутах я буду адыходзіць — не вядома. І не запішаш іх, не будзеш, як акадэмік Паўлаў, працаваць да самага канца. І прыкладу камусьці іншаму не дасі, бо так жа многа ў кожнага ў нас толькі свайго — і гадкага, і светлага.

«І не запішаш...» Вось толькі ўключыў святло і стаў пісаць,— і многае, што адчувалася на ўсю жудасную глыбіню, да поўнай балючай аголенасці, цяпер, нібы нават адразу, адышло, а ты — як выплыў, вынырнуў адтуль. Ужо з палёгкай, ужо як быццам з веданнем, што табе рабіць, ужо і з пэўным самалюбаваннем...

Выдаўшы пяты том, так выйшаўшы з самім сабой на людзі, мне цяжка далей быць «актыўным, пладавітым», мне трэба знайсці ў сабе штосьці новае, і гэта так нялёгка. І наогул, і ў нашай складанасці, якая, здаецца, яшчэ больш ускладніцца...

Былі дзеці малыя, цяпер прыйшлі ўнукі, адны ва ўсёй несмяротнай красе дзяцінства, другія — ва ўсёй складанасці сталага веку. А мы ўжо ў старасці, як ты там не брыкайся.

Аднак не хочацца дажываць, хочацца жыць. І жывецца пакуль што...

Простая мудрасць: «трэба жыць, як набяжыць» — таксама не гульня словамі, а мудрасць, народжаная ў пакутах.

*

«Если бы я не уважал вас за талант, то вы бы давно полетели у меня в окошке»[2]

У тым, што талент як быццам аддзяляюць ад цябе, паважаюць за яго, а не за ўсё ў табе — сяды-тады мяне раздражняла, крыўдзіла.

---

[1] П. Жалезняковіч (1906-1971) — адзін з актыўных удзельнікаў заходнебеларускага камуністычнага падполля, герой нарыса Я. Брыля «Сэрца камуніста».

[2] А. Чэхаў, «Скрыпка Ротшыльда».

*

Пра аднаго з праслаўленых і вельмі заклапочаных сваёй славай іхні крытык сказаў мне — для большай аб'ектыўнасці, што «шапку Манамаха ён насіць умее».

Можа, і так, але ж пісаць, не здымаючы гэтай шапкі,— не варта. А праз яго радкі яна даволі часта бачыцца.

*

Маё любімае ў Коласа — «Маці» («Непрыветна цераз вокны ночка пазірае»), аказваецца,— як быццам я ніколі не ведаў гэтага,— напісана ў турме, што прыдае і так цудоўнаму вершу яшчэ большую абаяльнасць і сілу.

У тым жа, турэмным раздзеле «Песняў жальбы» — верш «С турмы» (таку кнізе), тое «Пісьмо з астрога» («Напішы мне, калі ласка, пісямко дахаты»), што так жыва і так змястоўна нагадала мне школьнае маленства. Сябрукі, сяброўкі бачацца праз паўвека, як жывыя, да іх прымяркоўваюцца радкі, а ў вымаўленні кожнага ці кожнай, за радкамі ажываюць вобразы,— не ведаю, ці тады, ці сёння больш блізкія мне.

А слова працаўнік, не вельмі каб прыемнае, і Колас ужываў: «вясковым працоўніцам». Знойдзена яно ці «прыдумана», ці проста перакладзена з рускага труженик? А колькі «прыдуманых» слоў у іншых, сталейшых літаратурах?

...У польскім выданні Коласа спыніўся па сама калыханцы, знайшоў яе ў арыгінале («Песня на сон у бяссонне») і прачытаў па-новаму, як штосьці больш значнае паэтычна, чым думалася, успрымалася раней.

Па-над рэчкай дрэмле дуб,
Задрамі і ты, Якуб!

Вобраз! І коласаўскі вельмі. А ў перакладзе ён, дарэчы, размыты;
Już dębinę sen omroczył, Zmruż i ty, Jakubie, oczy.

Дуб, што дрэмле пад рэчкай,— тут і краса, і сіла, якую не вельмі «omroczysz»[1]

У ціхім, любым коласаўскім настроі ўзяў з паліцы на стол увесь чатырнаццацітомнік, пераглядзеў фотаздымкі, трохі дзённік, што ў ім калісьці адзначаў на палях, сёе-тое з апошніх вершаў.

[1] Omroczyć — азмрочыць, адурманіць, увесці ў забыццё.

Коласаўскі пастрой пачаўся не ўчора. Пераглядаючы прэсу, што сабралася за месяц[1], прыемна спыніўся на артыкуле Генадзя Каханоўскага ў «Голасе Радзімы».

Сябар Коласа па турме, асілак ды весялун Мацей Цярэшка з-пад Маладзечна, які «мог на плячах утрымаць васемнаццаць пудоў», а цару жадаў «добрай асіны і пятлі», выйшаў на волю раней за крамольнага настаўніка, а потым ужо настаўнік наведаў яго ў вёсцы якраз на «дзяды».

Гэта здалося мне тэмай апавядання. Ажно Караткевічу пазваніў.

*

Хто мог падумаць,— ці сам ён, ці яго блізкія,— што гэта звычайнае ў іхнім пасёлку прозвішча — Багрым — так падхопіць ветрам нашага адраджэння, так панясе гісторыя народа, што стварыў сваю літаратуру?

*

«Сталічная вышка», чым так стараюцца гіпнатызаваць нас некаторыя рэдактары і крытыкі.

А на вышцы ў тых некаторых і калені дрыжаць і галава кружыцца,— больш, чым у тых, што не на вышцы, а бліжэй да зямлі.

*

Дунін-Марцінкевіч. Трэба яшчэ лепш ведаць яго. А першае, што памятаю з юнацтва:

Паночку Яночку! дай табе божа
За год даждаці святога спаса,
Каб, як лес, расло ўсякае збожжа,—
Дык будуць пірогі і густая каша...

Больш мне ў тым вершы як быццам і не трэба было, каб адчуць смак чагосьці блізкага,— і да роднага слова, і да роднай зямлі, і да родных людзей, і да працы з яе глыбокім сэнсам, і да сумленнай стомы з салодкім чаканнем заслужанага адпачынку.

*

Узяў толькі мой твар, а іншае ўсё прыдумаў. І нейкае пейзажна-філасофскае акно, і нейчы стол з машынкай, і нейкую белую куртачку мне, як у кухара. Славутае, моднае: ён так мяне бачыць? Добра, што

[1] Запісана ў Мінску, пасля вяртання з санаторыя.

хоць не ўніз галавою! Такі вялізны партрэт, у такой агромністай, светлай зале... І хочацца сказаць: «Таварышы, дальбог жа я тут ні пры чым!»

Як ні пры чым,— а хто пазіраваў?

А верыць жа ў маладыя таленты трэба?

*

Музыка слова. Для мяне ў маленстве гэта было так хвалююча, так прыгоне: «Гогенцалерны! Бялуджыстан! Перекати-поле!..» А баец-акружэнец, цыбаты хлопец з Валагодчыны, у сорак першым годзе, прывыкаючы ў вёсцы да беларускай мовы, са смакам паўтараў: «Панцак! Ланцуг! Абцэнгі!»

*

Рыльскі (з паэмы «Сашко»):

...І всі знайшли, а я шукаю,—
І як їм знати, скільки мук
Таїть у радості й одчаї
Із серця выхоплений звук!

*

«Працай» над кнігай, над часопісам, над газетай у яго лічыцца багатае падкрэсліванне радкоў то чырвоным (станоўчае), то сінім (адмоўнае) алоўкам, а звыш таго яшчэ і надпісы ды знакі на палях — клічнікі, пытальнікі, плюсы, мінусы. Проста так, «для душы». Або каб напісаць, «куды належыцца», з адабрэннем ці, часцей, з пратэстам.

*

На канцэрце Імы Сумак я заснуў. Дэманстрацыя пераходаў ад сапрана да баса, усе тыя славутыя сем ці восем рэгістраў,— не мастацтва, не адухоўленасць, а проста фізіялогія.

А назаўтра таварыства дружбы запрасіла і мяне, у ліку работнікаў культуры, на сустрэчу з гэтай перуанскай ды сусветнай выдатнасцю. Раз пазванілі ў гасцініцу,— будзе. Другі раз пазванілі,— магчыма, будзе. Трэці раз — яна прымае ванну. Апошні званок — не, не зможа прыйсці.

І пайшлі мы дахаты. Шырма, Цікоцкі, Цітовіч, паэты, мастакі. Сярод белага дня...

*

На выстаўцы карціна «Памяць». Тры былыя партызаны, мужчыны пажылыя ўжо і з выгляду зусім неваяўнічыя, стаяць з поўнымі шклянкамі і глядзяць кудысьці — са шматзначнай тупасцю п'яных...

І тут адзнака часу.

*

Нешта адразу пасля вайны адзін мешчанін сялянскага паходжання, які не пры масавым заплыве, а далёка загадзя ўцёк з вёскі ў горад, гаварыў знаёмаму, прыехаўшы да яго ў вёску:

— Зарэж карову. Зачэм цябе дзве?

Так яно пачыналася — забіванне любові да гаспадарання на зямлі.

Помніцца недаўменне таго чалавека, гаспадара: як гэта так — узяць ды зарэзаць карову?! А потым яно, недаўменне такое, патроху прайшло.

*

Устаў рана, неахвотна, неяк туга, як у юнацтве ўставалася далёка да дня — малаціць цапамі. Зрабіў некалькі лічаных старонак, адчуў, што далей належным чынам не пойдзе, і ўздыхнуў, закрываючы папку:

«Дзякаваць і за гэта!»

*

Ніколі столькі не шнураваў каля свае вёскі, як сёлета. Ці раз, ці два ўспамінаў, праязджаючы, а сёння вось зноў успомніў адну з даўніх раніц, позднеасенніх ці зімовых, ад'езд пасля кароткага гасцявання.

Ранняе снеданне. Гарачая бульба, з парай, лепш прыкметнай у халаднаватай пасля ночы кухні, апаноўка яечні з прысмажанымі скваркамі, хлеб тоўстымі лустамі, свой, з вялікага бохана. Братняе: «Можа, па чарцы?» І мой неакрэслены поціск плячыма. Мы выпівалі і сапраўды па адной, бо мне ў дарогу, а яму на працу, да людзей.

Як гэта проста ўсё, як хораша здалёк і як ужо непаўторна!..

Сябру для новай рэчы спатрэбіліся Індыя, Амерыка, а мне ўсё думаецца і далей, што я змагу яшчэ нешта вартае зрабіць толькі вярнуўшыся туды, адкуль выйшаў, толькі стаўшы бліжэй да роднага кута.

1983

У жаданні спяшацца пісаць, якое ўзнікае пры смерці яшчэ аднаго блізкага чалавека,— колькі тут мітуслівасці, а колькі належнага memento mori?.. Мітусіцца не трэба, трэба аберагаць свой час, заўсёды, штодня нацэльвацца на галоўнае, зноў і зноў вучыцца.

*

Яшчэ адна радасць чытання,— ведаць, што старонкі, якімі ты захапляешся, радавалі і тых, што чыталі гэта да цябе, што над імі плакаў ад смеху Пушкін, задумваўся Талстой...

*

Пачаў чытаць Сяргея Абразцова[1] толькі ўвайшоў у яго разумнае, смачнае слова — захацелася запісаць:

Добра гэта — прыгожая старасць: у Абразцова, у юбіляра Гейчанкі[2], у Андронікава, у нашых — Шырмы і Станюты, пра якую толькі цяпер належна загаварылі. Старасць прыгожая — не з надзеямі пачатку, а з заслугамі мінулага і працай сёння.

Як многа высакароднага яму, Абразцову, дала яго шматгадовая дружба з дзецьмі.

Чатыры абзацы пра дзяўчынку, што пашкадавала на вуліцы кацяня, да хваста якога нейкі нягоднік прывязаў вяроўку з гайкай, вартыя добрага апавядання. Апошні абзац:

«В эти минуты он (Мурзік на каленях дзяўчынкі, што робіць урокі) не менее продуктивен, чем решение задачи, в которой вода в один бассейн вливается, а из другого почему-то выливается. Котенок делает девочку доброй. Нужнейшая продукция!»

*

На вечары Гарэцкага, слухаючы, як N. захапляўся трапнасцю юбіляравых характарыстык, там, дзе нейчая жонка «панурая, худая дылда з чорнымі вусамі, як у мышы», успомніў бедную «дылду» Г. Н., што на трыццатым годзе жахліва закончыла самагубствам — з-за свае непрыгажосці... Прыгадалася таксама, што па законах сатырычнага жанру, чаму мяне калісьці вучыў і той самы N., «прозвішчы, імёны і фізічныя недахопы асмяянню не падлягаюць».

---

[1] «Наука и жизнь», № 1, 1983 г.

[2] Гейчанка Сямён Сцяпанавіч (нар. у 1903) — рускі пісьменнік.

*

Вялікае мноства маладзенькіх дзяўчат у белых халаціках і крыху фанабэрыстых белых шапачках «калупаюцца» ды «слепяцца» каля дарагіх станкоў, з мікраскопамі. «Пасля тэхнічнага вучылішча, забяспечваюцца прапіскай і інтэрнатам». Падумалася: а каб гэта іх зноў рассеяць па родных мясцінах,— колькі б яны нараджалі дзяцей на свежым паветры, у нармальных умовах сям'і!..

Учора, выступаючы на адкрытым партыйным сходзе, старшыня калгаса А. гаварыў:

«Мы дамагліся зліцця вёскі з горадам, з той розніцай, што наша вёска, звыш усіх гарадскіх выгод, захавала свае перавагі. У нас чыстае паветра. Мы не дрыжым над шклянкай малака. У нас цудоўныя, правераныя нявесты... Я не для смеху, таварышы! Яны ў нас не такія, як у горадзе, што праз месяц разводзяцца. Кожную з іх усе ведаюць змалку...»

Тут я ўспомніў тоўстую папку з заявамі тых гарадскіх, «неправераных», што ўжо ў радзільным доме, адразу ж адмаўляліся ад дзяцей... Яўрэйская прыказка: «Калі жэніцца ўдавец з удавою — спаць лажацца ўчацвярых». А такая жоначка — успомніць сваё першае дзіця, нарадзіўшы другое, для мужа яе першае? Гэта — калі за добрага хлопца выйдзе.

*

Прыгадаеш, калі што было напісана, і ажно злосць бярэ: што — ужо таксама пятнаццаць, дваццаць гадоў?!

*

Няўжо і такое павінна праходзіць бясследна?

Таварыш Д., пажылы газетны фотакарэспандэнт, калісьці зняў мяне на нейкім рэдакцыйным заданні і даў адзін здымак мне. Я адкрыў ім свой чатырохтомнік і першы том паслаў гэтаму сціпламу, добраму чалавеку. Ён падзякаваў кароценькім пісьмом і разам з ім прыслаў фотаэцюд, у свой час зроблены, думаецца, для душы. Рэдкія бярозы ў сонцы, з іх ценямі і позне-летняй травой. Таварыш Д. ужо даўнавата памёр. А сонечныя бярозы стаяць за шклом адной з маіх кніжных шафаў. І добра бывае зірнуць на іх, паглядзець...

Як і цяпер, ад раскошных старонак «Ціхай плыні» Гарэцкага.

*

Муж — у вайну сапёр, пасля вайны спартсмен, цяпер у рэанімацыі. Яна ледзь ідзе ад яго, па дарозе расказвае мне пра гэта новае

«ўскладненне» ў іх бяздзетнай сям'і: расказвае нібы спакойна, бо як жа інакш?.. І не дахаты яшчэ ідзе, суседка па дому, а да ракі цераз бульвар. Там у гэтую, аж лішне лёгкую, зіму на незамёрзлай ніжэй плаціны рацэ асела, прыжылося каля сотні дзікіх качак. Калісьці бачыў я такое ў Осла, здзіўлены быў, амаль расчулены такім спалучэннем красы прыроды і чалавечай культуры. А тут, у нас, адны ўжо спрабавалі да гэтых качак падсунуцца з дзікасцю браканьерства, а іншыя «сентыментальна» падкормліваюць іх. Вось і яна, мая даўняя знаёмая, усмешліва прыемная, культурная жанчына, не спяшаецца ў самотную ўтульнасць яшчэ ўсё па-зімоваму доўгага вечара, а можа, і ночы бяссонна-даўжэзнай, яна ідзе да сваіх «вутачак». Жыццё павінна мець разумны сэнс.

І муж яе, і яна старэйшыя за мяне толькі на чатыры гады... Прачнуўся вельмі рана, да шасці, адразу чамусьці з думкай, што не за гарамі і мае семдзесят, што трэба спяшацца нешта значнае рабіць. Ды супакоіўся на тым, што ў нашай справе сілаю многа не возьмеш.

*

Што там ні гавораць пра «вечныя тэмы», як ні страшаць такім «адрывам ад сучаснасці», а такое ўсё-такі застаецца. Я — пра сваіх вожыкаў, казлоў, клёнікаў, галубоў, якія зноў вось прыемна бачыць у новым перавыданні, якія чытаюцца, выклікаючы «чувства добрые», нараджэнне гэтых апавяданняў успамінаецца светла і цёпла. Няўжо такое не патрэбна для галоўнага?

*

Нам трэба літаратурная мова. Як у рускіх — «великий, могучий, правдивый и свободный русский язык!» Пішам. Хто адкуль сюды, у цэнтр нашай зямлі, прыйшоў, прынёс сваю мову, мову родных мясцін. Куды і цяпер ён часта вяртаецца, да мовы сваёй, у прозе — па добрым прыкладзе Івана Мележа. Узбагачайма яе, нашу літаратурную мову, голлем, лісцем, кветкамі, пладамі, насеннем мясцовых гаворак, але ж памятайма, дбайма і пра ствол, і пра карэнне вялікага дрэва нашай роднай літаратурнай мовы.

*

З двух братоў Бычкоўскіх Купала зрабіў свайго шляхцюка Быкоўскага. А Бычкоўскія, бацькі гэтых братоў, у канцы мінулага стагоддзя пераехалі на Лагойшчыну з нашага Воўчага Балота, дзе іх прозвішча было проста Бычко, якіх у нас у Міры і навокал нямала.

Смачна даведвацца пра такое, пра такую сувязь літаратуры з жыццём, зусім да цябе блізкім.

*

Над рукапісамі Гарэцкага.

Першы сшытак «Камароўскай хронікі». У касую лінейку.

Людзей шмат, іх яшчэ не запамінаеш, а жыццё іх ужо бачыш, усяму ўжо верыш.

Як голле на дрэве, дзе кожная галіна ды галінка ідзе ў свой бок, так і ў яго лёсы разыходзяцца, кожны па-свойму, не паўтараючыся, не падобныя адзін да аднаго.

Мова — народным голасам расказвае.

...У гісторыю, хроніку ўжо ўплятаюцца залацінкі, мастацкія дэталі, унесеныя туды чулым сэрцам пісьменніка. Стары аддзяліў сына з нявесткай, а назаўтра, сустрэўшы іх на двары, паміж сваёю, старою хатай і іхняй, новай, сам першы павітаўся: «Добры дзень, дзеткі!» і заплакаў. У другім месцы — пра тое, як ездзілі на агледзіны ў сям'ю жаніха, вельмі ж пабожную, і бацька нявесты сказаў: «Не аддам, бо замоляць»...

Упэўненасць, з якою ён гаворыць пра дні, тыдні, месяцы такая, што верыш, як дакументальнаму.

З кнігі Пшыбася[1]:

«Часцей трэба карыстацца зброяй найбольш дзейснай і смяяцца з самога сябе, калі бывае так, што праціўнікі маюць хоць крышку рацыі, а на зачэпкі і адкрытую ману трэба адказваць пагардлівым маўчаннем.

...Каб не адчуваць агіды да самога сябе, трэба любіць хоць аднаго бліжняга.

...Уфф! Не магу! Не магу чытаць раманаў, нават класічных, шэдэўраў. Колькі ж я задаваў сабе прыкрай работы, пакутуючы над бягучай польскай белетрыстыкай, рэцэнзуючы яе. Хопіць! Цяпер буду разбіраць эсэ, нарысы, вершы, а вытворчасць фікцыі абмінаць!

...Трэба хоць раз у жыцці папрацаваць сумленна, як рабочы і селянін, каб пазбыцца сораму, што пяро лягчэйшае за молат і серп.

...Трэба слова спачатку суцішыць, вызваліць ад шуму штодзённай гаварыльні, каб пачуць яго чыстае і поўнае гучанне; трэба яго акружыць цішынёй і абагаціць маўчаннем».

---

[1] Пшыбась Юльян (1901—1970) — польскі паэт і эсэіст. Вытрымкі перакладзены з яго кнігі лірычных запісаў «Zapiski bez daty».

Кніга гэтая, здадзеная ў выдавецтва самім аўтарам, выйшла месяцы праз два пасля яго смерці. Добра думалася пра старэйшага таварыша, сяброўства з якім было пачалося.

*

Караленка:

«Я старался только не закрывать своими чувствами того внутреннего ужаса, который заключен в этом явлении и отразился в непосредственных записях».

Гэта — пра «Бытавое явление», у пісьме Льву Мікалаевічу ад 7.IV.1910 г.

Запісваю, бо падумаў, што так і мы стараліся, робячы сваю «Я з вогненнай вёскі...».

*

Зноў паўтараецца «не тое», «не тое»... Як быццам, каб зноў пачаў жыццё спачатку, было б толькі тое, што трэба. Трэба жыць, давай, што можаш даць, бяры, што засталося на твой узрост, і дзякуй добраму лёсу.

*

Першая чырванагрудая ластаўка на драціне, толькі што праведзенай ад вугла нашага доміка да слупа. Як прывітанне даўняга, вясковага, як знак абжытасці гэтага кутка[1].

*

Як прывітанне з вёскі, ад N., зайшлі дзве яго маладыя сваячкі. Правадніца экспрэса Мінск — Масква, чарнявая красуня, і работніца намярнога завода, таксама ў сталіцы. На аднолькава новых веласіпедах, купленых у сельмагу (нікель і светла-зялёнае). Прывезлі некалькі каліваў сунічнай расады. Пасадзілі мы іх у місе, пакуль мая гаспадыня вернецца з Мінска. Чарнявая замужам за хлопцам з Гомельскай вобласці — так мы з ёю ішлі далей, удакладняючы,— Петрыкаўскага раёна, са станцыі Капцэвічы, побач з якой, у вёсцы Слабада (яна, маладзічка, дапамагла мне ўспомніць) мы калісьці запісвалі мудрую бабку Булаву[2]. Свет і сапраўды цесны ці, лепш сказаць, людзі так дзіўна распаўзаюцца ды збіраюцца — па ўсёй краіне і зноў па родных кутках.

---

[1] Гэты і далейшыя запісы — у пасёлку Крынічнае на Міршчыне.

[2] Я з вогненнай вёскі...», раздзел «Дзіця бяжыць разораю».

Пасадзілі паненкі расаду, развіталіся міла і паехалі цераз лес, па пясчанай і не пясчанай дарозе ў зноў амаладжаных маем дрэвах.

*

Неўзабаве пайду па полі даўно знаёмаю сцежкаю, мінаючы ціха-гудлівыя слупы, яшчэ без ластавак на дратах. І калі нават хмарна будзе і далей, буду бачыць нізка над лугамі і лесам за ракою сонца, вялікае сонца яшчэ адной ранняй раніцы. Буду бачыць — успамінаючы мой першы сёлета праход на толькі што натупанай сцежцы, першае сонца ў гэтых родных мясцінах, першую рунь не зводдаль, не з дарогі, а пад сабой і навокал сябе, ідучы пасярэдзіне маладзонька-зялёнай ячнай прасторы. Успамінаючы радасць жыцця, свабоды, здольнасці на патрэбнае людзям. Дарма, што ў свеце столькі сумнага, жахлівага, балючага — што ўжо было, што ёсць, што можа быць...

*

Днямі зноў думалася пра крыніцу — родную мову, якой служу і буду служыць як першааснове выхаду ў агульналюдскае. І не таму, што без гэтага мяне не будзе, а таму, што толькі так, толькі кожны ад свайго, ад сыноўняй любасці, ад мудрай пашаны да свае крыніцы, да свайго карэння па-сапраўднаму выходзяць да ўсіх людзей.

*

Ціхае шчасце сціпласці патрэбна нам для разумнай свабоды паводзін, для найбольш плённага назірання жыцця — з самай сярэдзіны. А тут уваходжу ў тралейбус, а N.. што можа сёе-тое зляпаць, збоцькаць, зграрадзіць у так званай літаратуры, убачыў мяне і крычыць з другога канца поўнага вагона: «Прывітанне!.. (З падкрэсленай выразнасцю — імя і па бацьку.) Над чым працуеце? Я канчаю раман...» Прыйшлося без пары, на наступным прыпынку выйсці.

*

Перакладаючы нядаўна «Дым» Канапніцкай,— зноў жа, як з Прусам было, з удзячнасцю за перажытае над гэтымі старонкамі ў маленстве,— яшчэ раз ясна бачыў, што галоўнае ў творы — укладзенае ў яго пачуццё. У гэтым выпадку — пачуццё шчырай любові да простага, працоўнага, беднага чалавека, жаночае разуменне, адчуванне матчынай радасці, матчынага гора.

*

Торнтан Уайдлер, «Мост караля Людовіка святога» і «Дзень восьмы».

Многа агульнага, у сэнсе інтэрнацыянальнага ў бачанні галоўнага, што не павінна бянтэжыць і стрымліваць. Гавары сваё і па-свойму, гавары перажытае, і галоўнае — у гэтым.

*

На перадплеччы маладога, вусаценькага шабашніка татуіроўка: «Тот не знает цены свободы, кто не был ее лишен». Рука праз краты выпускае голуба, а над кратамі і пад імі на палавіне гэтай фразы, калісьці вельмі змястоўнай для маладога чалавека. Убачыўшы гэта, я ўспомніў адразу свае гады палону, Пестраковы адзінаццаць год турмы... А сёння зноў вось успомніў тую татуіроўку, прачытаўшы пра Дастаеўскага,— як ён мог, умеў, хацеў у кожным бачыць чалавека.

*

Маміна «грашней таму, у каго прапала»,— колькі ў ім мудрых варыянтаў!..

*

«Прыйдзе пара і вырасце трава». Згадалася, прычапілася прыказка, якую пачуў і запісаў падлеткам. Такая простая, а вось не выходзіць з памяці некалькі дзён. Нават як быццам і смак рыфмы адчуваецца па-народнаму.

*

Ноччу быў такі лівень, што здавалася: ну, усё ўжо, па ўсім, і не выбрацца будзе нашым адгэтуль, і мне не дайсці ў вёску па малако. А выйшаў у 6.30 на двор — як хораша, як шчодра напоена і адмыла ўсё навокал! Ажно ўспомніўся пушкінскі радок: «Чай теперь твоя душенька довольна?» І цёпла так. Усё не толькі вушы падняло, але ж расце, расло ўсю ноч.

Учора нашы ездзілі ў далёкія суніцы, а я тры гадзіны быў з госцікам. Карміў яго, заношваў і, калі ён спаў на маёй тахце, любаваўся ўнучкам, успамінаючы бацьку яго ў такіх... месяцах. Учора якраз яму было іх дзесяць. Потым катаў яго ў калясцы каля дарогі, і было вельмі хораша на душы. Ажно вось зноў вярнулася... Мо і напішацца нешта пра гэта, калі не асобна мініяцюрай, дык у нечым большым. «Пра гэта» — пра несмяротнасць жыцця ў яго паўтарэннях.

*

Успамінаў неяк старога К. у бальніцы. Як ён збіраўся «паразумнець» — не працаваць так многа і цяжка. Расказ быў пра тую сваю незвычайную працавітасць, і дома, і ў полі. «Усё жыццё ўсё спяшаўся, спяшаўся. Каб як найбольш зрабіць. Іду ў поле, спяшаюся, а потым азірнуся, ці бачыць хто мяне. Няма нікога. І падбягу тады, каб хутчэй!..»

Усмешка — у канцы дзевятага дзесятка. Яшчэ ўсё з жаданнем нарэшце пачаць усё інакш... Як аказалася, за тыдзень да канца.

*

Дзве лічбы — 6.45 раніцы і 4 вышэй нуля. Церпка і сонечна. Вельмі звычайнае, будзённае — сцяна ельніку, дарога, ячменнае поле, за ім дубы і алешыны над Нёманам, а над ракой і зарэчнымі лугамі густы туман. Калі крыху дакладней, дык яліны, што стаяць узбоч дарогі густа і высока, асветлены сонцам неяк нібы незвычайна, пасвяточнаму; дарога пасля нядаўняга ліўня яшчэ не пыліць, а стракаціць пратэктарнымі ўзорамі, ісці па ёй лёгка і спорна; ячмень, яшчэ зялёны і нашчацінены калоссем угару, мігціць безліччу халодных, сонечных расінак на вусіках; туман, з якога вытыркаюцца за Нёманам кроны дубоў, нібы спецыяльна выдзеліў для агляду ячменнае поле, дарогу і ельнік. І гэтага, выдзеленага, так нямала, што я, ледзь не сонна яшчэ шлэбаючы на дарозе са сваім чырвоным бідончыкам, спыніўся і нават сказаў: «Як хораша!»

Нагадалася,— Фёдар Абрамаў, які ўжо не любуецца[1], халаднаватай красой роднай Поўначы, і словы Льва Мікалаевіча пра тое, што назначэнне жыцця — радавацца.

Радавацца і працаваць.

«Потом из будущего я возвратился в настоящее и опять с тоской думал, что ты мудрее меня, что ты знаешь нечто такое, что и я знал когда-то, а теперь забыл, забыл... *Что и все-то на свете сотворено затем только, чтобы на него взглянули глаза ребенка!* Что царствие божие принадлежит тебе! Не теперь сказаны эти слова, но, значит, и тысячи лет назад ощущалось загадочное превосходство детей? Что ж возвышало их над нами? Невинность или некое высшее знание, пропадающее с возрастом?»

Ва ўспаміне-звароце да паўтарагадовага сына («Во сне ты горько плакал») гэта было напісана праз тры гады пасля таго, як мы з ім, так хораша, мудра таленавітым Юрыем Казаковым (у цытаце падкрэслен-

---

[1] Ф. А. Абрамаў памёр у маі 1983 года

не маё), у адной пісьменніцкай руска-латышска-казахска-беларускай брыгадзе ездзілі па спякотным і экзатычна прыгожым Сямірэччы. Я не мог з ім пагаварыць, бліжэй пазнаёміцца, бо на працягу ўсіх тых сутак ён быў прыкра... хворы — так трэба сказаць. Адно за адным чытаючы дабротныя апавяданні ў яго вялікім і яшчэ так свежа, горка пасмяротным томе[1] я час ад часу вяртаўся да партрэта. Ён, Юрый Паўлавіч, быў такім і тады, у нашай паездцы,— зношаным, стомленым страшнай хваробай, якую трэба ўжо ставіць у пераліку «хваробаў веку» ледзь не на першае месца... Балюча гэта пісаць. Дый у прычыны трэба было б глыбей заглянуць. Якія супярэчнасці раздзіралі яго, ад чаго ён уцякаў у ачмурэнне? Сумна!..

*

Учора апоўдні С. прыехаў на матацыкле падаіць карову, трошкі пазней падышоў і П. Прысеўшы на ганку, у сонцы, пагаварылі. Пра надзённае — сенаванне. «Паслязаўтра Яна, а да жніва яшчэ далекавата». «А памятаеце, хлопцы,— сказаў я,— што калісьці гэтай парою ўжо вішні былі. Сена вязеш ды спынішся пад вішняй...»

Запісваю з-за гэтага звароту: «хлопцы», бо атрымалася так зусім натуральна. Хай сабе адзін з нас паплаўнічы, другі столяр, трэці пісьменнік, аднак жа мы аднагодкі амаль і — перш за ўсё — свае людзі. У гэтым прыемнасць мая, і так бы сябе адчуваць.

Ад такога ж, дарэчы, ідзе хараша-натуральная народнасць Бялова, Абрамава, чаго ёсць трохі і ў мяне, чаго мне трэба больш.

*

Неяк нядаўна прыгадаўся раздзел з «Надпісу па зрубе», дзе стары плыве з унучкай у лодцы. Я ж мог і «выдумваць»! А сёння, перачытваючы ў сваім «тэмніку» наметкі да «Рэха», што не стала апавяданнем, а толькі чатырнаццаццю радкамі падраздзельчыка ў «Дажджлівым, сонечным жніўні», падумаў: а ці не абкрадаю я сам сябе, залішне многа заганяючы толькі ў нататкі?..

*

Сёння сёе-тое зрабіў, «ачалавечыў» са старых намёкаў. Пры «нарысавасці», «дзённікавасці» такой работы мне трэба больш варушыцца, больш бачыць і чуць, каб было што расказваць — не толькі пра сябе самога.

---

[1] Ю. П. Казакоў памёр у снежні 1982 года

*

Зноў Юрый Паўлавіч:

«Так редко это видишь — этот рассветный час в лесу, на реке».

Успамінаецца даўно, у раннім юнацтве чытанае ў Талстога — пагардлівае ад здаровага і целам, і душой — пра тых, што ні разу ў жыцці не бачылі, як узыходзіць сонца!..

Кніжнасць гэта ў мяне — такія ўспаміны, асацыяцыі? А куды ж падзецца ад гэтага, калі ў жыцці столькі кніг, як абысціся без «общения человеческих душ», што таксама, здаецца, сказана так Талстым?..

У Казакова грунтоўна ўсё і сумленна. Бачыцца не толькі вострая памяць, але і памочнік яе, блакнот. Можна таксама меркаваць і пра папярэднюю падрыхтоўку, і пра далейшыя самаправеркі. Штосьці сапраўднае, добротнае, у трывалых чэхаўска-купрынска-бунінскіх традыцыях і, разам з тым, як быццам іхнім або пад іхні голас пра наш час, але — па-свойму.

*

Іду па сцежцы. Гарачы пах амаль спелага ячменю. З гэтага хлебнага паху, з працы — і я, маё маленства і маладосць.

*

Пазаўчора купіў рускі зборнік Пысіна, хораша выдадзены, з цудоўным партрэтам на белай вокладцы, з глыбока-светлай назвай «Есть на свете мой олень». Чытаў учора ў электрычцы, чытаю цяпер, перад вялікім сонечным акном. Які паэт! Слова яго жыве. Няхай бы ж і ён яшчэ жыў! Можа, тады мы сказалі б яму больш таго, чаго ён заслугоўваў і чаго мала чуў...

*

І так яшчэ прыгожая, яшчэ прыгажэйшай здалася з сярпом па жытняй постаці. З унучкам на адной руцэ, з бідончыкам у другой, я глядзеў на яе з-за высокай, густой крапівы і з-над плота, а яна ўсміхалася, гаварыла. Неяк святочна гэта па-народнаму — зажынкі, хоць і па-сучаснаму — на сотках у агародзе. «Яна і я» прыгадалася. З хваляваннем.

*

Дажджлівым вечарам пачаў раман Давыдкава[1] «Рифы далеких звезд». Пагасла святло, лёг трохі раней і прачнуўся ў чатыры з мінутамі. Праверыў — ёсць святло. Дачытаў.

Гэта ўжо трэцяя для мяне яго рэч у прозе. Першую чытаў у «Всесвіті», «Кусень хліба для подорожного», другую па-беларуску, «Белы конь ля акна». не памятаю фабулы, герояў, надоўга не запомню гэтага, відаць, і ў трэцяй рэчы. Запомніцца і помніцца галоўнае — мужны лірызм, натуральная паэтычнасць, культура пісьма і шчырая чалавечнасць.

Хацелася б сказаць гэта і самому Івану.

*

Пасля Давыдкава ўзяўся за аднатомнік Андэрсона[2] адразу, яшчэ па прадмове, адчуўшы, што гэта — маё. Зноў адкрыццё? Сорамна? А чаго? Калі і ў анатацыі значыцца, што, за выключэннем некалькіх апавяданняў, творы яго выдаюцца ў нас упершыню.

...Андэрсон, перад ім Давыдкаў і Казакоў часта пішуць ад першай асобы. Лірычны талент гэтага патрабуе? І мяне таксама цягне першая асоба, баюся, што да аднастайнасці.

*

Думаў апошнім часам, і ўжо неаднойчы, што да маёй «журналістыкі» трэба аднесці не толькі замалёўкі з цыкла «Дзеля сапраўднай радасці», але і «У Забалоцці днее».

*

У Андэрсона, у нарысе «Трудные «детки» в лесу», параўнанне: «Лес был, что твой собор». А ў Вялюгіна: «З усіх сабораў ёсць сабор, дзе я гатоў маліцца». А не чыталі ж яны такога адзін у аднаго — гэта напэўна. Яшчэ раз «міжнароднасць» параўнанняў.

Над гэтымі старонкамі ўспамінаўся спачатку Лондан, «Лунная даліна», а потым некалькі разоў старонкі Бічэр-Стоў,— як яны хвалявалі ў маленстве.

...Кончыў Андэрсона, сказаў яму «дзякую» і зноў падумаў: а што ж ад такіх дзякуяў аўтару,— ці прадчуваў ён, ці прадбачыў удзячнасць многіх?

---

[1] Давыдкаў Іван (нар. у 1926) — балгарскі паэт і празаік.

[2] Андэрсон Шэрвуд (1876—1941) — амерыканскі пісьменнік.

...Два дні прайшло, і зноў успомнілася першае чытанне «Хаціны дядзькі Тома» (па-польску). З вялікай сілай праўды, з успрыманнем усяго як сапраўднага. Цётка Клатыльда і ўсе — як жылыя...

*

У польскай кнізе. Шарль Гуно — маладзейшаму кампазітару:

«Чым больш мы паглыбляемся ў наша мастацтва, з тым большай пашанай думаем пра творы мінулага. Калі я быў у вашых гадах, дык гаварыў: «Я»; калі мне было дваццаць пяць, гаварыў: «Я і Моцарт»; у сорак гадоў: «Моцарт і я»; а сёння гавару зусім ціха: «Моцарт».

*

Чытаю, чытаю, смешнае, смешнае і — не смяюся. А потым і, здаецца, не найлепшае мяне ўзрывае смехам, які, аказваецца, назбіраўся.

*

Тое далёкае, з самага нізу захапленне словам вялікіх!.. І праз гады, ужо такія многія, і праз вопыт, таксама немалы, яно, захапленне, часамі вяртаецца. Добра!

*

Над старонкамі Андрыча пра сараеўскае падполле («Заяц») успомнілася старэнькая маці майго польскага друга,— як яна расказвала пра пахаванне дачкі, У гады акупацыі дачка, варшаўская падпольшчыца, была асуджана на смерць, але не расстраляна, а — носячы гэты прысуд над галавой — працавала турэмным лекарам. Пасля вызвалення ўзнагародзілі, але здароўе вярнуць было нельга. На пахаванні ксёндз сказаў, што ён не ведае, як тут трэба маліцца: за яе ці ёй?.. Старэнькая, хворая, інтэлігентная маці, расказваючы мне гэта, ледзь-ледзь трымалася. І я таксама, бо думаў, ды вось і сёння думаю: як гэта горда і горка быць маткай такое дачкі!..

Успомнілася і адна выпадковая, ад чаго яшчэ больш прыемная, сустрэча на вясковым аўтобусным прыпынку. З даўно, з маленства знаёмай зямлячкай, спачатку дачкой, потым маткай, а сёння ўжо і бабуляй. Цяжка, не хочацца думаць пра тое, як на допыце ў пастарунку ёй, маладзенькай падпольшчыцы, беларускай наваградскай гімназістцы, паліцэйскія... скажам: плявалі на твар, калі яна амаль зусім непрытомна стагнала на цымантовай падлозе сутарэння, на сваёй і чужой крыві. Не хочацца думаць, бо ўсё гэта даўно адпала, з агідна нялюдскага стала для яе вобліка тым, што асвечвае старасць

людскою пашанай. Настаўніца, якая ўсе пасляваенныя гады працавала ў роднай вёсцы. Цяпер і дзеці, і ўнучак, звонкі светлячок, і ў самое так многа шчырай прыязнасці да людзей...

*

Можа, гэта і правільна: пасля жыцця таго ці іншага сапраўднага пісьменніка — аднатомнік найлепшага, што ён зрабіў. Як тыя тры аднатомнікі, у якіх заключана жыццё, душа Юрыя Казакова, Шэрвуда Андэрсона і Іва Андрыча, рускага, амерыканца і серба, сыноў розных народаў, з розных куткоў Зямлі, сыноў адной чалавечай сям'і, якая павінна ж хоць неяк, хоць прыблізна дайсці да прыстойнага ладу...

Добра так пераходзіць — са свету ў свет, добра так перагортваць няспешна прачытаныя, культурна выдадзеныя старонкі, удзячна ўзяўшы з іх тое, што яны даюць. Добра паставіць такую кнігу на сваёй паліцы, каб потым вярнуцца да яе з прыемным успамінам і з абноўленай патрэбай кантакту, добра яе і пазычыць, а то і падараваць каму-небудзь вартаму.

*

Чытаючы Гарэцкую[1], успомніў кароценькае пісьмо, якім канчалася падборка франтавых пісьмаў яе адзінага сына: «Галя, загінуў наш Лёня. Адна ты засталася ў мяне, дачушка...» І гэта — пасля ўсіх пакут, перад яшчэ трыццаццю нялёгкімі гадамі. А яшчэ ж і пісаць ёй трэба было. І нядрэнна пісала. Асабліва тое, што для душы, з веданнем сялянскага, жаночага, дзіцячага. «Бяздзетуха», «Варка», «Юльчыны ўспаміны»...

Шкада, што няма ўжо не толькі Маўра, Лынькова, але і Якімовіча, Пальчэўскага,— не спытаешся пра гэтую гаротную ды мужную жанчыну, якую яны, як кажуць яе родныя, у бядзе не пакінулі.

*

Думаў нядаўна пра тое, што варта, можа, неяк спалучаць некаторыя запісы з іх своеасаблівым, значным працягам. Скажам, да запісу пра знаёмства з Нэндзай Кубінцам[2] і чытанне яго вершаў у Закапаным дадаць пісьмо яго дачкі або расказ пра тое пісьмо і пра

---

[1] Маецца па ўвазе жонка Максіма Гарэцкага, пісьменніца Леаніла Чарняўская (1893—1976), і яе кніга «Апавяданні», выдадзеная ў 1983 г.

[2] Нэндза-Кубінец Станіслаў (1897—1976) — польскі паэт, селянін, з якім Я. Брыль пазнаёміўся ў жніўні 1975 года.

цяжкі канец самога Нэндзы... Ёсць і другое падобнае, што варта было б такім ці іншым чынам прадоўжыць.

*

Не магло ж яно так быць, каб чалавек пражыў так доўга і ў яго не было ўспамінаў. За што ні зачэпішся — да ўсяго падыходзіць нейкі ўспамін.

Чытаў кніжыцу пра лясныя травы, а ў ёй пра «затяжную январскую оттепель» 1925 года, калі і на поўначы ад Пскова зацвілі былі пралескі, што зацвітаюць пры шасці-сямі градусах плюс. І ўспомніў, як наш сусед, мой ніжнебайдунскі Захара Качко, на калядную куццю, значыцца, 6 студзеня спецыяльна запрог у плуг кабылу і прайшоў па загуменні дзве баразны, туды і назад. «Каб помніць, перакувырку яго!» І не думаў, вясёлы бывалец, што гэта будзе помніцца так доўга...

*

Сказаць пра страшнае?

У сорак першым жанчына выратавала палоннага чырвонаармейца, выбраўшы ў лагеры самага нядошлага, спакутаванага. Адратавала яго, як маці або сястра старэйшая, што называецца з апошняга, адрываючы дзецям ад рота. І ён пасля стаў... самым крывавым, самым агідным паліцаем. Заслужаным, старшым над імі.

Пра гэта пачуў я па Віцебшчыне, улетку семдзесят другога года. Ды вось успомнілася з новай сілай. І напісаць бы пра гэта, каб не так яны ўжо агідлі — здраднікі, свае...

*

У жнівеньскім «Полымі» прачытаў добрыя, з добрым веданнем справы, артыкулы — Зуёнка пра Барадуліна і Казько пра Жука. І ўспомніў прачытаныя днямі ў «Литературной России» словы Тургенева, якія хочацца запісаць.

«Для начинающего писателя сочувствие молодого поколения, его сверстников, конечно, драгоценно: оно служит ему сильным поощрением; не для писателя стареющего, уже готовящегося покинуть свое поприще, это сочувствие так выраженное, есть, скажу прямо, величайшая, единственная награда, после которой ужо ничего не остается желать. Оно доказывает ему, что жизнь его не прошла даром, труды не пропали, брошенное им семя дало плод».

Хочацца слова праўды пра зробленае табой, а яго не заўсёды пачуеш, як быццам яно ўжо табе, немаладому, і не патрэбна. Імкнешся да тое славы, тое вядомасці, а тады будзеш жадзён хоць

якому праўдзіваму слову... Чакай, хвалюйся, ный, бо сорамна ж пытацца: «Ці прачыталі вы (ці ты) маю апошнюю рэч?..»

*

Па дарозе ў вёску, думаючы пра сваё новае, то задаволенасць, то сумненні вакол яго нязначнасці, успомніў (з часопіснай каляровай вокладкі) «Дзяўчынку з персікамі» Сярова. Ну, і што там за значнасць, за змест? Дзяўчынка і на стале перад ёю тры персікі. Аднак...

Абы было аднак!

*

Часта цытую тое, што ўразіла на чужых старонках. Часамі, можа, і зашчодра выпісваю. Гэта — калі, запісанае перш за ўсё для сябе, друкаваць. Навошта? Каб падзяліцца тым, што мне блізка, патрэбна, каб ён спатрэбіўся і іншаму камусьці, мой «чытацкі дзённік».

*

Сабраныя ў кніжку, яны прагучалі для мяне інакш — вершы таленавітага ва ўсім Стральцова[1].

Толькі што прыйшоў з вёскі. Які харошы верасень, вечар, пачатак ночы,— ажно не ведаеш, што яшчэ, як яшчэ пра яго сказаць. Вецер дзьме ўздоўж ракі, і вада ў ёй як быццам яшчэ больш спяшаецца, быстры Нёман стаў яшчэ быстрэйшым, ажно я збочыў і пастаяў.

Кніжка Стральцова настроіла на светлы, працавіты лад. І гэта не «кніжнасць», а жыццё ад жыцця ў нас абодвух. Думалася ў дарозе, што не трэба чакаць яшчэ лепшага часу, яшчэ лепшых умоў для працы, бо яны ў мяне цяпер найлепшыя.

А ў свеце што робіцца!.. «Ці маўчаць, ці мычаць, ці рогі крутыя ў кроў мачаць?..»[2] Ці проста спакойна рабіць сваю справу без панікі і адчаю?..

*

«Міжнародныя правілы руху».

Чытаючы балгарына Хайтава («Дерево без корня»), успомніў паляка Ружэвіча («На Дыпламатычным пасту») і многа іншых падобных апавяданняў, таксама менш і больш таленавітых, якія ў маёй памяці страцілі сваё размежаванне назвамі ды аўтарамі, зліліся ў нейкую аднатэмную ці тэмападобную масу. «Дрэва, перасаджанае ў старасці»

---

[1] Міхась Стральцоў. «Яшчэ і заўтра».

[2] Радкі з ваеннага верша Пімена Панчанкі «Зубры».

— бацька ці маці, прывезеныя дзецьмі з вёскі ў горад, дзе яны аніяк не могуць прыжыцца.

І гэта, як славутае апусценне вёсак, стала нашай, можна сказаць, міжнароднай тэмай, і адкрываць тут штосьці не прыходзіцца.

І сапраўды — патрэбны міжнародныя правілы руху ў літаратуры: начытанасць, ці што, каб не быць меншым ці большым міжнародным правінцыялам.

*

Зноў да таго, што замнога цытую.

Я раблю гэта з думкай пра нашу чалавечую агульнасць, пра тое, што мы як быццам саромеемся называць братэрствам людзей і народаў, да якога яшчэ так далёка, а ўсё ж дзеля чаго толькі і варта жыць.

Тут, можна зноў жа прывесці цытату, адно з выказванняў Чэхава, словы далікатнага, душэўнага Антона Паўлавіча, што, сустрэтыя ў газеце, уразілі сваёй мудрай, здаровай суровасцю:

«Кто искренне думает, что высшие и единственные цели человеку нужны так же мало, как корове, что в этих целях «вся наша беда», тому остается кушать, пить, спать, или, когда это надоест, разбежаться и хватить лбом об угол сундука».

...А цытую, выпісваю я — перш за ўсё — таму, што гэта ўразіла мяне, што гэта мне блізка, патрэбна.

*

Сябрую з чалавекам, можна сказаць, даўно. Хоць і жывем далёка адзін ад аднаго, і сустракаемся рэдка, перш за ўсё ў Маскве, і перапісваемся вельмі мала. А чытаў я ў яго, здаецца, толькі адну дзіцячую аповесць. Ненармальна. Вось прачытаў у прысланай ім кнізе два раманы ў новым перавыданні. Якраз і напісаць бы таварышу пра добрае ўражанне ад іх, але... Але сорамна прызнацца, што дагэтуль іх не чытаў. Лепш ужо пры выпадку даць яму знаць нейкім чынам, што я ведаю гэтыя рэчы, цаню іх.

Такое — не з гэтым адным...

*

Зімой саракавога — сорак першага года ў верхнепфальцкіх лясістых гарах было многа снегу. Мы, палонныя, капалі ў ім глыбокія дарогі. Нейкі цывільны немец, пажылы і рабочага выгляду, што стаяў над намі разам з вахманам, але без карабіна, выбраў момант, калі мы з ім засталіся воддаль ад усіх іншых, і спытаўся, ці праўда гэта, што я

— «комупістышэ шрыфтштэлер»? Я ведаў слова «дыхтэр», паэт, а незнаёмае «шрыфтштэлер», пісьменнік, здалося нечым накшталт наборшчыка ці друкара, чалавека, які стаўляе шрыфт. Немцу я, вядома, сказаў, што «ніксфарштэйн», а ён, здалося, не паверыў, Сёння хочацца думаць, што нават пакрыўдзіўся. Сёння трэба таксама сказаць, што гэта хтосьці з легкадумнейшых сяброў не вытрываў — сказаў, што я пісаў, друкаваўся дома, і гэта са шталага прыпаўзло за мною ў далёкую арбайтскаманду.

*

Тры мінус. Сонца толькі што ўзышло. Верасень развітваецца халадна, але светла. Жытняя рунь на нядаўнім ячнішчы, нягледзячы ні на што, ідзе дружна, роўна. Новую сцежку мы пратапталі добра. Спыніўся на ёй, пасярод зялёненькай прасторы, і азірнуўся навокал. Лес, лугі са стагамі, рака ў дрэвах, наш лясны бераг — спакойна вечнае.

Учора ўвечары і сёння, пакуль выйсці, чытаў якуцкія апавяданні Івана Ласкова. Учарашні ясна-халодны вечар і такая ж раніца цяпер — нібы дарэчы «якуцкія». Здаецца, хлопец сур'ёзны. Пасля маіх юнацкіх Серашэўскага і Караленкі — наш пра Якуцію. І добра. Напішу яму: і таму, што варта, і што яго «Чароўны камень» дайшоў сюды праз таку-ю краінішчу.

*

Малады вясковы дурыла ад першага сутыкнення з медыцынай, як студэнт-першакурснік, гаварыў калісьці, нешта хутка пасля вайны: «А што там ваш N.? Падумаеш — паэт! Усё роўна да нас, у анатамічку, прывязуць!..» З той самай мудрасцю ён, пераростак, ужо не юнак, а мужчына, пазычыў у мяне даволі ладную суму «на тыдзень, па-зямляцку», каб ніколі, як аказалася, не паказацца, ні з грашыма, ні так сабе.

А N., паэт, таксама даўно ўжо прайшоўшы апошні раз медыцыну, шчырым словам сваім жыве і далей. Як той араты — з акна аўтобуса на маляўнічай Люблiншчыне,— што ціха, спакойна, вечна ідзе за плугам, пакуль у свеце такія жахі...[1].

*

На шчэцінскіх ваенных могілках — вялікі помнік для ўсіх, што тут пахаваны, вялікія дрэвы, большасць якіх памятае абедзве сусветныя

[1] Гэты і наступны запісы зроблены ў Познані

вайны, вялізная прастора нізкіх, шэра-бетонных пірамідак з зоркамі і крыжоў, на сцішным мностве якіх выбіта слова Nieznany. Навокал, скрозь — тыя самыя аднатонныя бяссмертнікі, палосы цёмна-зялёнай туі, падстрыжанай з геаметрычна-сумнай акуратнасцю... І ў маленькім зацішку, перад адным толькі словам Nieznany схаваўся маленькі стэарынавы каганчык, znicz. Нейчы вялікі і адначасна маленькі ў вялізным свеце смутак, агеньчык нейчага сэрца, які мы не маем права не бачыць.

*

Раніца ранняя, карэктура прыемная, з успамінам пра першае, такое ўжо далёкае спатканне з гэтымі «красналюдкамі»[1] ў самым школьным пачатку, з успамінамі пра тыя летнія дні ў нарачаінскай хаце, калі я гэта перакладаў, як было нялёгка, як прыемна, як сумна ад думак пра бедную лёсам мову.

...«Вельмі мне брыдка, што не магу нічога добрага сказаць пра гэтага Падпанка, але абы я пра яго надумала,— бачу Падпанка такім, які ён ёсць — ганарлівым і надзьмутым, як пухір».

Казка. Ідзецца пра жабу. А чарадзейка-казачніца, пані Мар'я гаворыць нібы зусім сур'ёзна. І ў гэтым столькі па-матчынаму, па-бабулінаму жаночага!..

...Зверху бяздольных пацяшалі раем — гэта адно: міф, легенда, выдумка, опіум. А што самі яны часамі верылі ў гэты рай — гэта другое: хоць у гэтым, хоць якая палёгка, надзея на справядлівасць.

Гэта — таксама над старонкамі Канапніцкай[2]

Хацеў дапамагчы яму, сказаць прыхільнае слова з карыснымі заўвагамі, але дзе там — і гэтая рэч ужо на канвееры, і тут, і ў Маскве. Хлопец, які так пільна і плённа працаваў над словам раней, выходзіць на прасторы гладкапісу, дзе ўжо яму, як і некаторым іншым, парады сяброў будуць лішнімі.

*

Над старонкамі Маруа[3], думаючы пра французскую літаратуру:

«Я ведаю толькі тое, што я нічога не ведаю».

Але ж гэта ніяк не апраўдвае невуцтва. У нас, літаратараў.

---

[1] Красйалюдкі — по-польску гномы. Маецца на ўвазе карэктура перавыдання аповесці-казкі Марыі Канапніцкай «Пра гномаў і сіротку Марысю», упершыню па-беларуску выдадзенай у 1957 годзе.

[2] Запіс зроблены ў Мінску, дванаццаць наступных у Юрмале.

[3] Маруа Андрэ (1885—1967) — французскі пісьменнік. Тут — пра кнігу яго публіцыстыкі «Надежды и воспоминания».

*

«Або добра, або нічога».

Вядома, правільна, што не для таго я многіх перажыў, каб іх абрэхваць.

Аднак лепш ужо нічога, чым такое добра, дзе пішацца з тым самым слёзным ці слінявым пафасам пра Авеля і Каіна, пра мастака і графамана.

Чужы, прыязны крытык піша пра нашага добрага пісьменніка, што ён «паравоз беларускай прозы» ці нават усёй літаратуры. Калі гэта накат і праўда, што ён для яго «а грэйсэ паравоз», дык нельга ж усё-такі лічыць усіх іншых, па-свойму добрых і розных, толькі вагонамі, што валакуцца ўслед па трафарэтных рэйках.

*

Днямі:

Асветленая сцежка ў ціхіх соснах, а за гарбатым берагам ракоча мора.

Потым:

З акна дзесятага паверха глядзеў на сасновы гушчар, і дзіўна было, як незвычайна хораша калышуцца вечназялёныя верхавіны — незвычайна ніжэй за нас.

Сёння:

Мора хоць і шуміць, але ж нейкае мякка, лагодна шэрае,— нібыта цёплае і прасторнае, як ніколі дагэтуль.

...У «Даўгаве» (№ IX за гэты год), сярод іншых запісаў Райніса, такое, з 1915 года, здалося і нашым:

«Латыши, как пшеничные зерна, разбросаны по всему свету. Птицы их клюют, и звери их топчут. Но отчего смеетесь вы, чужие народы? А если зазеленеет пшеница и на чужом земле? Если не умерла наша Мать счастья? Если наша истинная мать не покинет своих детей? детей солнца и счастья? Давайте же взглянем, можем ли мы исчезнуть, как счастье и солнце? Не станут ли мир и человечество без нас беднее, не станет ли без нас меньше счастья и солнца?»

*

Шаноўны N. крычыць па тэлебачанні пушкінскага «Прарока». Дастаеўскага пераймае ці што? Калі ж не пераймание гэта, не мода нейкая зноў, а ўнутраная патрэба, дык хоць бы ўжо выступаў па радыё, не ставячы паміж паэзіяй, вялікай і любімай многімі,— сябе, сваю даўно старэчую, далёка не імпазантную немач, з надрыўна-

хрыпатым галёканнем і размахваннем бездапаможна-доўгімі касцямі рук...

*

Кнігалюбы ды следапыты так разбяруць тваю кнігу, так раскладуць па фактах ды прататыпах, па часе ды месцы дзеяння, што табе і не разабрацца, што лепш — мастацкі твор ці яго першаасnова...

Такое — у людзей, добразычліва кажучы, прастадушных, як у дзяцей,— жаданне разабраць цацку, паглядзець, а што ў ёй у сярэдзіне, з чаго яна складаецца? І чым цікавейшая цацка, тым большая ахвота разабраць яе. Аднаму, самому толькі, а то і настаўніку з вучнямі розных узростаў...

*

Зноў успомніў мілую Яню Шабуню, якая пры апошняй нашай сустрэчы ў яе дома сказала, што вось выходзіць хутка на пенсію і тады ўжо «буду вам усё друкаваць і вальней і хутчэй». З прыемнасцю думаю, як я, пасля ўсяго «вылушчвання» новай кнігі з чарнавікоў, панясу рабочы рукапіс ёй, нашай Янечцы, як кажуць пра яе ў рэдакцыі. Тады буду чакаць надрукаванага, а потым вычытваць яго і радавацца яе акуратнасці. Да почырку майго яна прывыкла, як ніхто іншы з машыністак, хоць іншых у мяне было вельмі няшмат.

Такому чалавеку, як яна, адзінокая і працавітая, як пчолка, заўсёды ветліва-прыязная, варта было б ведаць, што пра яе думаюць — не адзін я. Штосьці такое мы ёй і напісалі, падарыўшы «Я з вогненнай вёскі...».

... Пасля паўзы, калі чытаў, запісваю: а чаму, уласна кажучы, не даць мне гэта ў «Свае старонкі»? Толькі, можа, каб не яна гэтае месца друкавала?..[1]

*

Як бы я ні ўзброіўся жыццёвым вопытам, якім бы ні стаў падрыхтаваным чытачом, усё роўна са светлай журбой успамінаю сваё маладое чытанне. Скажам, «Братоў Карамазавых». Вясной трыццаць сёмага года, калі я араў, баранаваў і ад яснага рання не мог дачакацца вечара, дакладней кажучы — ночы, каб чытаць далей...

Толькі са шчасцем, пакутліва чыстым шчасцем першай закаханасці чытанне тое і параўнаеш. Нават больш там было, бо іншая зака-

---

[1] Так і зроблена.

ханасць, бывае, праходзіць, а гэтая — не. Іменна — з першага позірку і назаўсёды.

*

Кожную кнігу трэба пісаць як апошнюю.

А потым яшчэ ўсё жывеш, і тое, што даў намёкам, баючыся, каб не прапала, цяпер хочацца, трэба развіць, даць больш грунтоўна. І вось дылема — або бяры тое, што апублікавана, здымай адтуль, дзе яно стаіць, часамі і доўга такі пастаяла, або паўтарайся і, адштурхнуўшыся ад яго, гавары пра тое самае шырэй, глыбей. Па такому адзінаму праву.

Змест

Яшчэ Гарэцкі
Пятрас Цвірка
Поціск рукі
Пра чалавечнасць
Адзінае наша
Свае старонкі

Брыль Я.

Сёння і памяць: Апавяданні, мініяцюры, эсэ,— Мн.: Маст. літ., 1985,— 317 с., іл.

Новая кніга народнага пісьменніка Беларусі, у якую увайшлі апавяданні, мініяцюры, эсэ — гэта філасофскі роздум пра з'явы нашай сучаснасці, пра чалавечыя лёсы і характары.